

ГУЛЧЕҲРА АГЗАМОВА

ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИ

XVI – XIX АСРНИНГ
ЎРТАЛАРИДА

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ХУЗУРИДАГИ ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

ГУЛЧЕҲРА АГЗАМОВА

**ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИ
XVI – XIX АСРНИНГ ЎРТАЛАРИДА**

Тошкент – 2017

УДК: 677.026.324

ББК: 37.24-2 А-23

Гулчеҳра Агзамова

Ўзбекистон шаҳарлари XVI – XIX асрнинг ўрталарида. — Т.:
Adabiyot uchqunlari, 2017. — 228 б.

*Ўзбекистон шаҳарлари тарихи: анъаналар, урбанизация ва
трансформация жараёнлари*

Маъсул муҳаррир:

Т.ф.д., проф. Д.Х.Зияева

Такризчилар:

Т.ф.д., проф. Д.Ю.Юсупова

Т.ф.д. А.М.Отахўжаев

Мазкур асар XVI-XIX асрнинг ўрталаридаги Ўзбекистон шаҳарлари тарихига бағишланган. Унда ушбу давр оралигида ёзилган тарихий асарлар, ҳужжатлар ва сафарномалар каби манбалар маълумотларига асосланган ҳолда XVI-XIX аср ўрталаридаги Ўзбекистон шаҳарларининг тарихий қиёфаси, шаҳарлар – иқтисодий ҳаётининг асосий жиҳатлари, аҳолининг ижтимоий таркиби ва шаҳар маданияти каби масалалар талқин этилган. Асарда Ўзбекистон шаҳарларининг XVI-XIX асрнинг биринчи ярмидаги тараққиёти, бу жараёнга хос умумий ва хусусий ҳолатларни кўрсатиб беришга эътибор қаратилган.

Китоб мутахассислар, талабалар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4661-0-4

© Гулчеҳра Агзамова, 2017 йил.

© Adabiyot uchqunlari, 2017 йил.

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон заминида яшаган халқлар меҳнати ва маданий салоҳиятининг самараси бўлган шаҳарларнинг сиёсий, маъмурий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт марказлари сифатидаги мавқеи ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихининг ҳамма даврларида ниҳоятда кучли бўлган. Кўп минг йиллик бу тарихнинг турли босқичларида бир маромда кечмаган сиёсий воқелик заминида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг юксалиш ва инқирозлардан иборат нотекис ривожланишига ҳамоҳанг равишда шаҳарлар ҳам турли жараёнларни бошдан кечирганлар.

Шаҳарларнинг турли даврларда жамият ҳаётида тутган мавқеи, улар тараққиётини таъминлаган омиллар, шаҳарлар ҳаётининг иқтисодий асослари – ҳунармандчилик ва савдо, шаҳар аҳолисининг ижтимоий қатламлари ҳамда уларнинг бу марказлар ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётидаги ўрни ва роли турли даврларда қандай ўзгариб борганлиги масалалари тарих фанининг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон тарихининг ажралмас қисмларидан бири – XVI-XIX асрнинг ўрталарини ўз ичига олган давр оралиғида мавжуд бўлган ва вужудга келган янги шаҳарлар, шунингдек, уларда ривожланган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт тарихи масаласини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу давр Ўзбекистон ҳудудида марказлашган Темурийлар давлатининг инқирозга юз тутиши оқибатида “асосан сулолавий ёки ҳудудий (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) принциплар бўйича ташкил”¹ этилган давлатлар – хонликлар даври сифатида машҳурдир. Ўрта аср жамиятига хос турли сиёсий ихтилофлар ва ижтимоий қарама-қаршиликлар, ўзаро низо ва урушларнинг кўплиги, улар оқибатида иқтисодий ва маданий ҳаётнинг таназзулга юз тутиши каби ҳолатлар бу давр учун ҳам ғайри табиий ҳол эмас эди. Темурийлар давлати ҳудудида уч хонлиkning вужудга келиши ва улар ўртасидаги доимий келишмовчиликлар, ўзаро кураш, олий ҳукмдорлар – хонлар орасида бирлик ва якдилликка бўлган интилишнинг йўқлиги ўлка сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг издан чиқишига, унинг паст суръатларда ривожланишига асосий замин бўлиб хизмат қилганлиги - бу даврни

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 496-б.

характерлайдиган асосий хусусиятлардан биридир. Шу билан бирга, унинг бутун манзарасини яққол намоён этувчи яна бир “тамал тоши” бор бўлиб, бу мазкур даврда мавжуд бўлган ва вужудга келган шаҳарлар ҳамда улардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдир. Бу давр Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари ва улардаги ҳаёт қандай эди, улар қандай тараққиёт йўлидан бордилар, улар ривожланишининг умумий қонуниятлари ва ўзига хос хусусиятлари мавжуд эдими? Аниқ жавобларни кутаётган бу саволлар тарих фанидаги кўплаб масалалар ечимига хизмат қилади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорининг 3- бандида назарда тутилган “энг қадимдан ҳозирга қадар давлатчилик тарихий босқичларида ҳудудимизда яшаган халқларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаёти масалаларини ўрганиш”¹ заруратига ҳамоҳанг тарзда Темурийлар ҳукмронлигидан сўнг тарих саҳнасига чиққан Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари давлат бошқаруви тепасида турган сулолалар вакиллари томонидан бу юртда қадим замонлардан бери шаклланиб келган давлатчилик анъаналарининг давом эттирилиши, бу борадаги айрим умумий ва хусусий ҳолатларни аниқлашга ёрдам беради. Зеро, шаҳарлар - давлатчилик тараққиётини кўрсатувчи мезонлардан бири бўлиб, улар тарихини ўрганиш мустамлака даври бошланғунига қадар XVI-XIX асрнинг ўрталарида мавжуд бўлган ўзбек давлатчилигининг сўнги вакиллари – Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг шаклланиш ва ривожланиш давларини, уларнинг Россия империяси исканжаси натижасида ўз давлатчилигини сақлай олмаганликларининг асл моҳиятини тушуниб етишга имкон беради.

XVI-XIX асрнинг ўрталаридаги Ўзбекистон шаҳарлари тарихи ва шаҳар ҳаёти муаммолари доимо тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келган. Айрим шаҳарлар тарихи ва уларда шаклланган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт масалалари билан кўплаб таниқли олимлар шуғулланиб келганликларини эътироф этган ҳолда, улар томонидан баъзи шаҳарлар ва XVI-XIX асрнинг ўрталарини қамраб олган даврий

¹Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги қарори // Халқ сўзи, 1998йил. 28 июль.

чегаранинг айрим асрлари ёки йиллари тарихи ёритилганлигини қайд этиш лозим. Шунингдек, шаҳарлар тарихи билан узвий алоқадор муаммолар – турли марказларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти масалалари ўрганилаётган бутун давр мобайнида тарихий изчилликда ёритилмаганлиги, кўп ҳолларда бу масалалар алоҳида олинган шаҳарлар ва айрим асрлар чегарасида амалга оширилганлиги, тадқиқотчилар томонидан баъзи шаҳарлар ва улар ҳаёти масаласи умуман ўрганилмаганлиги, шаҳарлар ҳаётининг баъзи масалалари жуда кам тадқиқ этилганлигини, XVI-XIX асрнинг ўрталаридаги Ўзбекистон шаҳарлари тарихи ва улар ҳаётини назарий жиҳатдан ёритишга хизмат қиладиган, ўрта аср шаҳарлари тараққиётининг умумий ва ўзига хос томонларини очиб берувчи яхлит тадқиқот яратилмаганлигини қайд этиб ўтиш жоиз. Зеро, XVI-XIX асрнинг ўрталарида хонликларда кечган сиёсий жараёнларнинг қарама-қарши моҳиятига қарамай, шаҳарлар ҳаёти ҳам ривожланиб борди. Бу тараққиёт нисбий ҳамда экстенсив характерга эга эди. Шаҳарлар, улардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт уларнинг турли хонликлар ҳудудларида жойлашишига қарамай ягона тараққиёт йўли, анъаналари ҳамда айрим ўзига хос хусусиятларига эга эди. Бу умумийлик ва хусусийлик ҳолатлари XVI-XIX асрнинг ўрталаридаги барча Ўзбекистон шаҳарларининг сиёсий тарихи мисолида ҳам, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тарихи мисолида ҳам яққол намоён бўлади. Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларининг ўзига хос ва умумий жиҳатларини уч асрдан ортиқ давр оралиғида қиёсий ўрганиш Ўзбекистоннинг кўп асрлик тарихини тўғри талқин этувчи хулосалар қилишга ёрдам беради.

Қайд этиб ўтиш лозимки, шаҳарлар тарихини ўрганишга хизмат қилувчи манбалар кўлами жуда кенг. Ушбу китобни яратишда, асосан, XVI-XIX асрнинг ўрталарида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида битилган тарихий, географик ва бадиий ёзма ёдгорликлар, хонликларда тузилган турли ҳужжатли материаллар, асар қамраб олган тарихий давр оралиғида Ўзбекистон ҳудудида жойлашган давлатларга ташриф буюрган элчилар, ҳарбийлар, сайёҳлар, савдогарлар ва бошқа хусусий шахсларнинг ҳисоботлари, эсдаликлари, шунингдек, бу даврдан биров кейинроқ хонликларга келган сайёҳлар, ҳарбийлар ва олимларнинг улар тарихига оид илмий асарларидан кенг фойдаланилди.

I БОБ. XVI-XIX АСР ЎРТАЛАРИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ҚИЁФАСИ

Бухоро, Хива ва Қўқоннинг хонликлар пойтахтларига айланиши

XVI-XIX асрнинг ўрталарида Ўзбекистон ҳудудида ҳажми, аҳолисининг сони ва жойлашуви, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ривожланиш даражаси турлича бўлган, маданий тараққиётнинг айрим жиҳатлари билан бир-биридан фарқланувчи кўплаб катта ва кичик шаҳарлар мавжуд эди. Бу даврдаги шаҳарларнинг катта-кичиклиги ҳақида оз бўлсада баъзи манбаларда айрим маълумотлар мавжуд. Жумладан, XVI асрнинг ўрталарида кўпгина Европа шаҳарларини кўрган, Москва ва Рус давлатининг бошқа шаҳарларини босиб ўтган инглиз Антони Женкинсоннинг Бухоро ҳақида: “Шаҳар жуда катта”¹, – деб таъриф бериши диққатга сазовордир. XVI аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорий Бухоро ҳақида ёзар экан: “Бухоро ерининг масофаси ўн иккига ўн икки фарсахдир”², – деб қайд этиб ўтади.

Шаҳарларнинг йирик масштабларини бошқа манбаларда келтирилган фикрлар ҳам тасдиқлайди. Бу ўринда XIV аср муаллифи Ибн Баттутанинг Қўхна Урганч ҳақидаги қуйидаги маълумоти илгарироқ даврга тааллуқли бўлсада, ўрта асрлардаги шаҳарларнинг катталигини ёрқин намойиш этади: “Бу туркларнинг катта, муҳим ва чиройли ва улуғвор шаҳри бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иморатлари ва жозибадор, кўркем жойлари бор. Шаҳарда ҳаёт қайнайди, аҳолиси шунчалик кўпки – у мавжланиб турган денгизни эслатади”³.

Жамиятнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида шаҳарларнинг тутган ўрни турли даражада бўлиб, уларнинг ичида пойтахт шаҳарлар алоҳида ажралиб туради. Уларда олий ҳукмдор – хон бошлиқ ҳукмрон доира вакиллари, турли амалдорлар, рухонийлар каби сиёсий кучлар тўпланган бўлиб, барча ички ва ташқи сиёсат шу марказлардан туриб амалга оширилган. Пойтахт

¹ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг.//Английские путешественники в Московском государстве в XVI в./Пер. с англ. Ю.В. Готье. М., 1938. С. 182.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси)/Форе тилидан Исмоил Бекжон тарж. Т.: Мерос, 1993. 27-б.

³ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т.: Шарқ баёзи, 1993. 58-б.

шаҳар сифатида улар мамлакатнинг асосий савдо-иқтисодий ва маданий ҳаёт марказлари вазифасини ҳам ўтаб келганлар. Улар жумласига Самарқанд, Бухоро, айрим даврларда Урганч, Хива ва Қўқон шаҳарларини киритиш мумкин. Пойтахт шаҳарларнинг камол топишида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий барқарор вазият жуда муҳим роль ўйнаган.

XVI аср бўсағасида кечган суронли воқеалар мобайнида Мовароуннаҳрда янги сулола давлатчилигига асос солган Муҳаммад Шайбоний-хон даврида пойтахт шаҳар мавқеи Самарқанд томонида сақланиб қолди. XVI аср бошларида муаррих Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон “Самарқанд – Жўжихон авлоди бўлган чингизий хонлар тахтининг таянчи, ўзбеклар ва чигатой хонлари мамлакатининг ва Моварауннаҳрга туташ вилоятларнинг пойтахтидир”¹, – деб қайд этган эди. Бу шаҳарни қўлга киритиш учун бир неча бор уринган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Самарқанднинг пойтахт шаҳарлигига эътибор қаратиб: “Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур... Шаҳри Самарқандур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар... Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур”², – деб ёзган эди.

Моварауннаҳрнинг “катта шаҳарларидан” бўлган ва ундан “кўплаб олиму фозиллар” етишиб чиққан Самарқанд Шайбонийлар давлати тарихида муҳим роль ўйнади. Мовароуннаҳр ва унга туташ ерларни бўйсундирган Муҳаммад Шайбонийхон “отимизнинг эгари – бизнинг пойтахтимиз”³, деб айтсада Самарқанд ҳокимият тепасига келган янги сулоланинг бош шаҳри вазифасини ўтайверди. Муҳаммад Шайбонийхон, муаррих Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, ўғли Муҳаммад Темурсултонни ўз меросхўри этиб тайинлади ва “унга хон унвонини бериб, Самарқандни бошқаришни унга топширди ва бу билан унинг обрўсини жуда баланд кўтарди”⁴. Бу хабарнинг тўғрилигини Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон ҳам тасдиқлаб, “шавкатли

¹ Фазлаллах ибн Рузбехан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Пер. Р.Н. Джалиловой. Под. ред. А.К. Арендса. М.: Наука, 1976. С. 66.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома/ Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Т.: Юлдузча, 1990. 43-б.

³ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 66.

⁴ Хафиз-и Таныш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шараф-наме-йи шаҳи (Книга шахской славы) / Факсимиле рукописи Д. 88. Пер. с перс., введ., прим. и указатели М.А. Салахетдиновой. М.: Наука, 1983. Ч. 1. С. 82.

қўшин бошлиғи Шайбонийхонни”¹ пойтахт шаҳарда валиаҳд Муҳаммад Темурсултон томонидан дабдаба билан кутиб олингани ҳақида хабар беради.

Муаррихнинг ёзишича, Шайбонийлар ”ғўзал Самарқанд шаҳрини яна адолатли ҳаракатлар ва ҳайрли ҳамда эътиборли ишлар манбаига айлантирдилар”². Янги сулоланинг ички ва ташқи сиёсати шу марказдан туриб амалга оширилди. Муҳаммад Шайбонийхоннинг нисбатан қисқа ҳукмронлиги даврида шаҳарда айрим соҳаларда жонланиш содир бўлди. Олий ҳукмдор пойтахт шаҳардаги қурилишларга алоҳида эътибор қаратди. Бу ҳукмдорга замондош тарихчи, Шайбонийхон “шахсан ўзи қурдирган Мадраса-йи Олийа”³ га борганини қайд этиб ўтади.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг фожеали ўлиmidан сўнг (1510) Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг кўмагига таяниб Мовароуннахрни қўлга киритиш борасидаги ҳаракатлари бесамар кетди. Бу курашда алоҳида фаоллик кўрсатган Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулла султоннинг сиёсий мавқеи кучайиб борди. У Муҳаммад Шайбонийхон томонидан бошқарув учун берилган Бухоро вилоятининг ҳукмдори Маҳмуд султоннинг ўғли бўлиб, XVI аср тарихчисининг кўрсатишича, 1512 йилда Бобур билан унинг ўртасида “Бухоро яқинида жанг бўлиб ўтди. Убайдулла-хон ғалаба қозонди”⁴. XVII аср муаллифи Муҳаммад Юсуф Мунший бу воқеадан сўнг “... бутун Мовароуннахр Шайбонийлар ҳукмронлигига ўтди. Улар ҳамма вилоятларни ўзаро тақсимлаб олдилар, (бунинг натижасида) Убайдуллахонга ҳукмронлик учун Бухоро, Кармана ва Миёнқол тегди”⁵, - деб қайд этади. Бу хабар XVI аср муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Мовароуннахр олий ҳукмдори бўлган Кучкунжихон (1510-1530) томонидан турли вилоятлар Шайбонийлар сулоласи вакилларига улашиб берилгани ва “Убайдуллахоннинг меросий мулки бўлган Бухорони бошқаришни (Убайдуллахон) ҳазратларига топширди,

¹ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 150-151.

² Ўша асар. 66-б.

³ Ўша асар. 151-б.

⁴ Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из перс. и тюрк. соч.) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 212. (Кейин : МИКХ).

⁵ Муҳаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история / Пер. с перс.-тадж. А.А. Семенова. Т.: Фан, 1956. С. 54.

мукофот тарзида эса унга Қоракўл ва Қаршини ҳам берди”¹, - деган маълумотини тасдиқлайди. Шу тариқа, Мовароуннахрнинг йирик вилоятларидан бири – Бухорода ҳукмронлик қилган Убайдулла султон 1533 йилда олий ҳукмдорлик унвонига эришгач, давлатни Бухородан туриб бошқарди. Буни XVII аср муаллифи Мир Муҳаммад Салим ҳам тасдиқлаб, у томонидан пойтахтнинг Самарқанддан Бухорога кўчирилиш санаси 1532/1533 йилларга тўғри келишини кўрсатади².

Убайдуллахон даврида мамлакатнинг пойтахти расман Самарқанд саналсада, амалда бу вазифани Бухоро бажарар эди. Самарқанд давлат пойтахти ва ҳукмрон сулоланинг энг катта вакили – хоннинг қароргоҳи сифатида қолди, аммо хон этиб тайинланган ҳукмдор ўз қўлида меросий ерини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Шу боис, табиийки, у ўзининг мулкӣ қароргоҳига давлат пойтахтига қараганда кўпроқ эътибор қаратди³. Бу XVI аср муаллифининг қуйидаги сўзлари билан ҳам тасдиқланади: “Убайдуллахон балову офатларни дафъ қилувчи Бухоро шаҳри ободончилиги ва қурилишлари учун кўп саъй-ҳаракатлар кўрсатди”⁴. Ҳофиз Таниш Бухорий эса, бу ҳукмдор ҳақида ёзар экан, “унинг олий ҳукмдорлик даврида Моварауннахр, айниқса, Бухоро вилояти гўзал ва жозибали”⁵ бўлиб борганлигини таъкидлайди. Ҳасанхожа Нисорий бу хон даврида қурилган иншоотлар жумласига “Мир Араб мадрасаси”(1536) ва “Кўҳак дарёсига қурилган Меҳтар Қосим кўприги” (1536) ни киритади⁶.

Убайдуллахоннинг ўлиmidан сўнг Мовароуннахрда ҳукм сурган сиёсий парокандалик оқибатида марказий ҳокимиятнинг парчаланиш жараёни юз берди ва икки ҳокимиятчилик вужудга келди. Натижада, Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазиз-хон (1540-1550) Бухоро тахтида ўтирган бўлса, Самарқандда олий ҳукмдор сифатида Кучкунжихоннинг ўғиллари - аввал Абдуллахон I (1541 йил, март – 1541 йил, сентябрь), сўнгра Абдуллатифхон (1541-1551) ҳукмронлик

¹ Ҳафиз Таниши-и Бухари. Шараф-наме-йи шаҳи. Ҷ. 1. С. 86.

² Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Т.: Фан, 1985. С. 108.

³ Бартольд В.В. Бухара // В.В. Бартольд. Соч. Т. 3. М., 1965. С. 389.

⁴ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. 26-б.

⁵ Ҳафиз-и Таниш Бухари. Шараф-наме-йи шаҳи. Ҷ. 1. С. 87.

⁶ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. 28-б.

килдилар¹. Ушбу сиёсий ҳолатга мувофиқ равишда Самарқанд ва Бухоро пойтахт шаҳарлар вазифасини бажаришни давом эттирди. Бу давр оралиғида пойтахт шаҳарларнинг равнақи йўлида анчагина саъй-ҳаракатлар қилинди. Хусусан, Абдулазизхон даврида Бухорода амалга оширилган ишлар ҳақида ёзар экан, шу давр муаллифи: бу хон замонида «салим таъби мамлакат ободлиги ва юрт қурилишига киришиб, кўплаб олий иморатлар бино этди. Ҳазрат-қутбул-аброр хожан бузурукворнинг хонақоҳ ва хатираси шулар жумласидандир»², – деб қайд этади. XVIII аср муаллифи ҳам бу маълумотларни тўлдириб, мазкур ҳукмдор даврида Бухорода кўплаб иншоотлар қурилгани ҳақида ёзар экан, улар жумласига Шайх Жалол дарвозаси ёнидаги мадраса, Жўйбордаги Жума масжиди ва хонақоҳларни киритади³.

Абдуллатифхон ўлимидан сўнг Самарқандда Бароқхон номи билан Наврўз Аҳмадхон (1551-1556), Бухорода эса Убайдуллахоннинг набираси Бурхон султон тахтга ўтирдилар. Давлат бошқаруви соҳасида юзага келган икки ҳокимиятчиликни бу даврда Мовароуннаҳрда бўлган турк адмиралли Сейди Али Раиснинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди: “...Самарқанд подшоҳи Абдуллатифхон вафот этиб, Бароқхон Самарқандда хонлик тахтига ўтирган, Балхда Пирмуҳаммадхон, Бухорода эса Сайид Бурхонхон ўз номларига хутба ўқитганлар”⁴.

Бароқхон ўлимидан сўнг “Давлатни қўриқлаш, ҳамма қўшин ва аҳолининг аҳволи ҳақида қайғурмаган” Бурхон султоннинг ҳукмронлиги ҳам узоққа чўзилмади. 1557 йилда яқин амирлардан бири томонидан уюштирилган фитна оқибатида у ҳаётдан кўз юмди. Шу даврдан бошлаб қатъиятли Абдулла султоннинг Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётидаги роли ортиб борди. Унинг отаси Шайбонийлардан бўлган Жонибек султоннинг ўғли Искандар эди. Мовароуннаҳрдаги марказлашган ҳокимиятни тиклашга бел боғлаган Абдулла султон 1557 йилда Бухорони эгаллади ва таркиб топган анъанага кўра Жонибек султон авлодидаги энг кекса вакил – Пирмуҳаммадхонни (1557-1560) олий ҳукмдор этиб тахтга ўтказди. Бунга қадар Балхда яшаб келган бу ҳукмдор қолган умрини ҳам шу шаҳарда ўтказди.

¹ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.), Т. III, Т.: Фан, 1993. С. 50.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 46-б.

³ Зияев А. “Силсилат ас-салотин” как исторический источник // ОНУ. 1990. № 9. С. 43.

⁴ Сейди Али Раис. Миръотул мамолик (Мамлакатлар кўзгуси) /Таржима ва изоҳлар Ш. Зуннуновники. Т.: Фан, 1963. 97-б.

Бухородаги ҳақиқий ҳокимият эса Абдуллахон кўлида тўпланганича қолаверди. 1560 йилда Пирмуҳаммад билан алоқасини узган Абдуллахон Бухоро тахтига отаси Искандархонни (1560-1583) ўтказсада, яна амалдаги ҳокимият унинг кўлида қолди. Бу ҳақида Хожамқули-бек Балхий куйидагиларни қайд этади: “Жонибек султоннинг ўғли Искандархон ўз ўғлининг ҳаракатлари натижасида шавкатли шаҳарда тахтга ўтирди. Хутба ва тангалар унинг номи билан безанди”¹. Искандархоннинг ўлиmidан сўнг эса Абдулла-хон Бухоро тахтига расман тўлақонли ворис сифатида ўтирди. Давлатни парокандалик ва сиёсий бошбодокликдан қутқозишга, ҳокимиятни марказлаштиришга ҳаракат қилган Абдуллахон катта ҳудудларни ўз ичига олган марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлди. Унинг даврида Бухоро узил-кесил Шайбонийлар давлатининг пойтахтига айланди. Бу ҳақида шу давр тарихчиси “Шавкатли шаҳар Бухорони у давлат пойтахтига айлантирди”², – деб ёзади. Шаҳарнинг узил-кесил пойтахтга айланиши XVI асрнинг 70-80 - йилларига тўғри келиб³, бу даврда Абдуллахон томонидан Балх (1573), Бадахшон (1584), Тошкент (1582), Ҳирот (1588) ва кейинчалик Хоразм (1595) бўйсундирилган эди.

Мовароуннахрнинг ягона ҳукмдорига айланган Абдулла-хон Бухоронинг пойтахт сифатидаги аҳамиятини ошириш, унинг ижтимоий-иқтисодий марказ сифатидаги мавқеини кўтариш борасида катта ишларни амалга оширди. Тарихчининг ёзишича, “У мадраса, масжидлар, дарвишлар ҳонақолари, дарёлардаги кўприklar, савдо йўлларида яхши ҳимояланган тўхташ жойлари (работлар) ва бошқа фойдали биноларни қуришда чексиз хатти-ҳаракатларни амалга оширди”⁴. Бундай бинолар жумласига Бухорода қурилган Модарихон (1566) ва Абдуллахон (1588-1590) мадрасаларидан иборат Кўш-мадраса, Хўжа масжиди (1598), Кўкалдош мадрасаси (1568-1569) кабиларни киритиш мумкин⁵. XVIII аср муаллифи Шарафиддин аълам Нуриддин охун мулла Фарҳод бу даврда Бухорода бунёд этилган иншоотлар жумласига Мавлоно Мир Муфтий кутубхонасини

¹ Ходжамқули-бек Балхи. Тарих-и Кипчаки // МИКХ. С. 394.

² Хафиз-и Таниш Бухари. Шараф-наме-йи шахи. Ч. 1. С. 35; История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 52.

³ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла Самарканда и Бухары в XVI в. Т.: Фан, 1976. С. 53; Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана (конец XV-XVI в.). Т.: Фан, 1985. С. 38.

⁴ Мухаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. С. 60.

⁵ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 381.

(1558), Абдуллахон чорбоғини (1584), Бухоро Чорсусини (1587) ҳам киритади¹. XVII аср муаллифи Мир Мухаммад Салим эса улар каторида Абдуллахон фармойиши билан Бухорода қурилган олти дарвозали карвонсарой (1577) ва усти ёпиқ бозорни (1583) эслатиб ўтади².

Абдуллахон II даврида Шайбонийлар давлатининг пойтахтига узил-кесил айланган Бухоро ҳудудий жиҳатдан ҳам кенгайиб бориш жараёнини ўз бошидан кечирди. Аслида бу жараён Убайдуллахон ва унинг ўғли Абдулазизхон даврларидаёқ бошланган эди. Шаҳар ҳудудининг кенгайиши оқибатида пойтахт деворларининг айрим қисмлари қайта қурилган эди. Абдуллахон II даврида эса Жўйбор шайхларига тегишли Сумитоннинг Бухоро шаҳрига киритилиши муносабати билан унинг деворлари қайта қурилиб, бу ерда янги дарвоза – “Дарвозаи ноу”³ қурилган эди.

Шу тариқа, ушбу шаҳар Шайбонийлар, сўнгра Аштархонийлар, кейинчалик эса Манғитлар сулоласи бошқарган давлат - Бухоро хонлигининг пойтахтига айланди. Бу сулолалар вакиллариининг олиб борган ички ва ташқи сиёсати натижасида пойтахт шаҳарнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий мавқеи ва салоҳияти янада ривожланиб борди. Айниқса, бу борадаги ўсиш XVIII аср охирлари ва XIX аср биринчи ярмига тўғри келади. Бунга қадар сиёсий низолар, парокандалик ва ҳўжаликнинг издан чиқиши оқибатида таназзулга юз тута бошлаган пойтахт шаҳар ўзининг илгариги мавқеини тиклаб борди. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши самараси сифатида шаҳарда кўплаб савдо иншоотлари, маданий муассасалар, жамоат бинолари қурилиши жадаллашиб борди.

Бир муддат Шайбонийлар давлатининг пойтахти вазифасини ўтаган Самарқанд ҳам айрим жабҳаларда ривожланиш жараёнини ўз бошидан кечирган бўлсада, унинг бу борадаги одимлари Бухороникидан анча йироқда эди. Бу ерда ҳам Бухородаги каби катта қурилиш ишлари амалга оширилган бўлиб, Кучкунжихон томонидан Алайка-кўкалдошнинг Жума масжидида мармар минбар (1528), Жувонмард Алихон томонидан ҳаммом (1574), Қози Соқий мадрасаси, Шердор (1636) ва Тилла кори (1647-1660) мадрасалари

¹ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 133.

² Зияев А.З. “Силсилат ас-салотин” как исторический источник. С. 43.

³ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 105.

курилди¹. Лекин шаҳар ўз ривожланишида пойтахт Бухородан анча орқада қолди. XVII аср охирлари – XVIII асрнинг биринчи ярмида эса Самарқанд сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг таназзули оқибатида инкирозга юз тутган шаҳарлар жумласида оғир дамларни ўз бошидан кечирди. Россиялик Иван Кириллов томонидан 1734 йилда қайд этилган ушбу маълумот бу ҳолатни тасдиқлайди. “Самарқанд аввалда шухратли ва кучли давлат бўлган. Ҳозирда эса... мадраса ва кўплаб арабча ва бошқа тилдаги китоблардан ташқари унда ҳеч нарса қолмагандир”². XVIII аср ўрталаридаги Самарқанд ҳақида ёзар экан, кейинги давр муаллифи: “Ўрта Осиёнинг бир вақтлар кўбчилик мусулмон Осиёсининг маданият ва саёсат маркази бўлуб ўтган ва чиндан “Самарқанд фирдавсмонанд” сифатига арзийтурган бир йусунда безанган Самарқанд кейинги замонларда бузулуб қуруқ бир чўлга айланган эди. Манғит амирларининг биринчиси бўлгон Раҳимхон Самарқанд музофотини қўлга киргузамен деб келганда (х. 1166 (1752) йил бошларида) Самарқанд шаҳрида жон эгаси йўқ эди, ҳатто Работи Хожабандий тўғони бузулгон ва Самарқанд сувдан маҳрум қолгон эди. Раҳимхон ушбу сафарида (х. 1166 й. жумод ас-соний ойида) Работи Хожа бандийни тузатиб Самарқандга сув оқизгон бўлса ҳам одам йўқлигидан обод бўлмади”³, – деб ёзган эди. 1790 йилда шаҳарда бўлган митрополит Хрисанф ҳам ундаги бу ҳолатни тасдиқлаб: “Самарқанд ҳозирда бўм-бўшдир, уни забт этган такаббур Бухоро ноиби қанчалик ҳаракат қилмасин, уни олдиндагидек аҳоли билан тўлдириш борасидаги унинг меҳнати бекордир”⁴, – деб қайд этади. Бундай аянчли ҳолга тушган шаҳар аста-секин аҳоли билан тўлдириб борилди⁵ ва XIX асрнинг 40- йилларида унинг аҳолиси сони 25-30 минг кишига етди⁶.

¹ Ахмедов А. Историко-географическая литература. – С. 133; Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария /Форсчадан А. Сатторий таржимаси; Масъул муҳаррир С. Айний, Б. Ахмедов // Мерос. Т., 1991. 26-28-б.

² Проект обер-секретря Ивана Кириллова об удержании в русском подданстве киргиз и способах управления ими // Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края. 1734. Оренбург. 1900. С. 14.

³ Садриддин Айний. Бошлангич йусунда бир-икки сўз (Сўзбоши) // Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария. 13-б.

⁴ Записки Хрисанфа, митрополита Новопатрасского о странах Средней Азии // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Современное издание. М., 1861. С. 17.

⁵ Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975. С. 9.

⁶ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. Спб.: Тип. Акад. Наук, 1843. С. 105.

Мураккаб сиёсий воқеалар мобайнида пойтахт шаҳар мавқеини Бухорога берган Самарқанд ҳокимият тепасига келган олий ҳукмдорларнинг шаҳарда жойлашган “кўк тошга ўтириш” расмий маросими ўтказиладиган марказ сифатидаги аҳамиятини саклаб қолди. Мир Муҳаммад Амин Бухорий дунё ҳукмронлигини орзу қилган турли ҳукмдорлар “Самарқандда ... кўк тошга ўтирар эдилар”, – деб ёзар экан, Убайдуллахон Аштархоний ҳам “мағрурона ва тантановор тарзда юриб, кўк тошга ўтирди... Бухоро ва Самарқанд амирлари ва руҳонийлари бахтли ҳукмдорнинг тахтга ўтириши билан ўз табрикларини билдирдилар”¹, – деб қайд этади.

Олий ҳукмдорнинг Самарқандда кўк тошга ўтириш анъанаси XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам давом этди. Шу асрнинг 20–йилларида Бухоро хонлигида бўлган Е.К. Мейендорфнинг ёзишича, олий ҳукмдор тахтга ўтириш маросимини ўтказиш учун Самарқандга бориши ва Мирзо Улугбек мадрасасида турган кўк тошга ўтириши лозим эди. “У (кўк тош – Г.А.) тўртбурчак шаклда бўлиб, ҳар томонининг узунлиги бир ярим саржин*, қалинлиги бир аршиндир**. Бу тошни оқ кигиз ёпиб туради. Хон ўтирган бу кигизнинг учларини уламолар, фуқаролар, фозиллар ва сайидлар уч марта кўтарадилар”², – деб қайд қилади у.

XVI аср бошларида Хоразмда янги ташкил топган давлат – Хива хонлигининг Ҳазорасп, Хива, Вазир, Урганч, Кат, Янгишаҳр, Тирсак каби шаҳарлари Моварауннаҳрда бўлгани каби олий ҳукмдорнинг оға-инилари, қариндош-уруғларига бошқарув учун бўлиб берилар эди. Бу шаҳарларнинг ичида энг азими Урганч эди. У, Маҳмуд ибн Валининг (XVII асрда) кўрсатишича, “Қадимги форслар подшолари давридан” бошлаб Хоразмнинг пойтахти бўлган³. Шаҳарнинг мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги мавқеи ҳамма даврларда юқори эди.

XVI аср ўрталарига келиб пойтахт бўлган бу шаҳар мамлакатда ҳукм сурган сиёсий курашлар ва ўзаро урушларнинг марказларидан бирига айланиб қолди. Антони Женкинсон шаҳар “7 ой мобайнида

¹ Гребенкин А. Родословная Мангытской династии // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Под ред. Н.А. Маева. Спб., 1874. Вып. III. С. 337.

* Саржин – 2,134 м.на тенг узунлик ўлчови.

** Аршин – 0,71 м.га тенг узунлик ўлчови.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М.: Наука, 1975. С. 90.

³ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) Введ., пер. Б.А. Ахмедова. Т.: Фан, 1977. С. 43.

тўрт марта кўлдан-кўлга ўтган; шунинг учун шаҳарда савдогарлар жуда кам бўлиб, улар жуда камбағал”¹, – деб кўрсатиб ўтади.

Шу асрнинг 70 -йилларига келиб пойтахт шаҳарнинг сиёсий ва иқтисодий мавқеига барҳам берган яна бир воқеа содир бўлиб, у шаҳарни сув билан таъминлаган Амударёнинг ўз йўналишини ўзгартириши билан характерланади. Бу табиий офат натижасида шаҳар сувсизликка учраб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги етакчи мавқеини йўқота борди. Хонликнинг биринчи шаҳари мавқеини бошқа марказ – Хива эгаллай бошлади. Махмуд ибн Вали бу воқеа ҳақида шундай ёзади: “Ҳозирда, Жайхуннинг ундан (Урганчдан – Г.А.) кетиши натижасида пойтахт унга (Хоразмга – Г.А.) тегишли Хивага кўчирилган”². Бу ўринда Хива хони Абулғозининг ушбу маълумоти ҳам диққатга сазовордир. У ёзади: “Биз дунёга келмасдан ўттиз йил илгари Аму суви, Хост минорасининг юқорисини Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Тук қалъасина бориб, Сир тенгизина қуйғон эркандир. Ул сабабдин Урганч чўл бўлубти. Раъият Урганч чўл бўлса ҳам ўлтуруб, хон бошлиқ сипоҳ халқи ёз Аму сувининг ёқасинда муносиб ерларда экин экиб ўлтуриб, экинни олгандин Урганч борурлар эркандир”³. Келтирилган бу маълумотдан Абулғози туғилган (1603) вақтдан 30 йиллар илгарироқ – XVI асрнинг 70-йилларидаёқ Урганч сувсизликка учраганлиги аён бўлиб, хон бошлиқ сипоҳлар томонидан эса сувли ерларда экин экилиши давлат томонидан иқтисодий ҳаётни бир маромда ушлаб туришга ҳаракат қилинганлиги, шаҳар бирданига ташлаб кетилмаганлигидан далолат беради.

Хиванинг хонлик пойтахтига узил-кесил айланиши 1611-1612 йилларга тўғри келиб, бу давр Араб Муҳаммадхон ҳукмронлиги билан характерланади. XIX асрга оид манбада: “Араб Муҳаммад-хон отасидан сўнг пойтахт шаҳар Хивада ҳукмдор бўлди”⁴, – деб қайд этилган эди.

Араб Муҳаммадхоннинг ўғли, кейинчалик Хива тахтига ўтирган Абулғозининг қуйидаги маълумотига асосланган ҳолда Хиванинг пойтахт шаҳарга айланиши ҳақида фикр юритиш мумкин. Муаррихнинг баёнидан аён бўладики, Бухоро хони Абдуллахон II

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 90.

² Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 43.

³ Абулғозий. Шажарайи турк /Нашрга тайёрловчилар Қ. Муниров, Қ. Маҳмудов. Т.: Чўлпон, 1992. 167-б.

⁴ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 448.

Хоразмни ўз тобесига айлантиргач, хивалик тахт даъвогарлари бўлмиш Ҳожи Муҳаммадхон ўғли Араб Муҳаммад билан Казвинда Шох Аббос саройида паноҳ топганлар, Абдуллахон II ва унинг ўғли ўлимидан сўнггина Хоразмга қайтиб, хонликни қўлга киритганлар. “Хевак бирлан Катни Араб Муҳаммадхон олди. Ҳазораспни Асфандиёр-султонга бердилар”¹, – деб ёзади у. Отасининг вафотидан кейин эса “Ўғли Араб Муҳаммад султонни хон кўтардилар”, – деб таъкидлаган Абулғози, Араб Муҳаммад ўзига тегишли Кат вилоятдан Асфандиёр султон фойдасига воз кечганлигини алоҳида қайд этиб ўтади. Бундан аён бўладики, хоннинг ихтиёрида Хива шаҳри қолган бўлиб, у мамлакатни шу ердан туриб бошқарган. Буни муррихнинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. Унинг ёзишича, Араб Муҳаммад хон бўлганидан олти ой ўтганидан сўнг Урганчга Ёйқлик рус казакларидан минг киши хужум қилиб шаҳарни қўлга киритган бўлиб, бу вақтда эса, “Хоннинг ўрдуси ва сипоҳ халқи Аму сувининг лабинда эрдилар. Хевақда хонга киши чобтурдилар”².

Хива узил-кесил хонлиkning пойтахтига айлангунига қадар ҳам мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. XVI-XVII аср бошларида у ҳукмрон сулола вакилларига бошқариш учун берилар эди. Айрим йилларда эса, бу шаҳар мамлакатнинг сиёсий маркази вазифасини ҳам ўтаган. Академик Я. Ғуломов: “1556 йилда Бучғахоннинг ўғли Дўст Муҳаммад Хивани ўз пойтахтига айлантирди”³, – деб таъкидлайди. Буни Абулғозининг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. “Бучғахоннинг ўғлонлари Эш, Дўст ва Бурам Хевак ва Ҳазорасп ва Катда бўлади... Эш султоннинг хотири учун акаси Дўстни хон қилдилар. Хевақ акамники, менга Урганчни беринглар деб тилади...”⁴. Муаррих томонидан келтирилган бу воқеа баёни давомидан аён бўладики, Дўст Муҳаммад мамлакатни шу шаҳардан туриб бошқарган. Буни Муниснинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. У Дўстхон ҳақида “Пойтахт шаҳар Хивақда биринчи бўлиб тахтга ўтирган киши”⁵, – деб ёзган эди.

Шу тариқа мамлакатнинг сиёсий марказига айлана борган Хиванинг савдо-иқтисодий марказ сифатидаги аҳамияти ҳам ошиб

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 157-158-б.

² Ўша асар. 158-159-б.

³ Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы // Труды Узбекистанского филиала АН СССР. Серия 1. История, археология. Вып. III. Т., 1941. С. 4.

⁴ Абулғозий. Шажарайи турк. 139-б.

⁵ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 445.

борди. Маҳмуд ибн Вали томонидан “кенг шаҳар” деб таъриф берилган бу марказ мамлакат иқтисодиёти ривожига катта ҳисса қўшди. Шаҳарда турли-туман ҳунармандчилик соҳалари ички савдо билан узвий алоқадорликда ривожланган эди. Пойтахт шаҳарнинг тараққиётида ички савдо билан биргаликда ташқи савдонинг аҳамияти катта эди. Хивалик савдогарлар катта карвонлар билан Бухоро ва бошқа савдо марказларига, Хуросон, Рум, Қозок даштлари, Россия ва бошқа узоқ-яқин ерларга борар эдилар. Ўзга юртлик савдогарлар ҳам Хивага турли моллар билан тез-тез келиб турар эдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ даркорки, Хиванинг мамлакат сиёсий, савдо-иқтисодий маркази сифатида ривожланиш жараёни сўнгги ўрта асрлар мобайнида бир текис кечмади. Турли ички ва ташқи ихтилофлар кўп ҳолларда мамлакат иқтисодининг, шу жумладан, пойтахт шаҳар ҳўжалигини ҳам издан чиқариб юборгани тарихий манбаларда тез-тез қайд этиб ўтилади. XIX аср муаллифи Мунис XVIII аср иккинчи ярмида Хива хони Ғойибхоннинг ўғли Жаҳонгир-хон даврида Хивада кузатилган ҳолат ҳақида сўз юритиб, қуйидагиларни қайд этиб ўтади: “Унинг даврида... Хивада вабо тарқалди... Беш-Қалъа шаҳарлари, уларнинг асосийси бўлган Хивак, таназзулга юз тутдилар. Хивакда қирқта камбағал оиладан бошқа ҳеч ким йук эди”¹.

Мамлакатда, бошқа хонликларда кузатилгани каби, XIX асрнинг биринчи ярмида юзага келган нисбий сиёсий барқарорлик шаҳарлар, шу жумладан Хиванинг ҳам юксалишига самарали таъсир кўрсатди. Шаҳарда катта қурилиш ишлари олиб борилди. Шаҳар ҳаётида муҳим роль ўйнаган Кўриниш хона, Қутлумуод иноқ мадрасаси, Паҳлавон Маҳмуд макбараси, Тошҳовли саройи, Оллақулихон тими, Аминхон мадрасаларини, хоннинг шаҳар четидаги Рафинеқ боғи ва бошқаларни айнан XIX асрнинг биринчи ярмида қурилган иншоотлар жумласига киритиш мумкин².

Шу тарзда, Хива 1512 йилда ташкил топган мустақил давлатнинг пойтахти сифатида қарийиб бир асрдан сўнг тарихий манбаларда қайд қилиниб, у кейинги асрлар мобайнида мамлакатнинг етакчи шаҳари сифатида сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт

¹ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. 474-б.

² Гулямов Я.И. Памятники города Хивы. С. 7-11, 35-36.

мужассамлашган марказ тариқасида ривожланди ва хонлик тараққиётига ўзининг катта ҳиссасини қўшди.

Бухоро хонлиги ҳудудидан XVIII аср бошларида ажралиб чиққан Қўқон хонлигининг ривожланиб бориш жараёни билан биргаликда унинг пойтахти вазифасини ўтай бошлаган янги марказ – Қўқон шаҳри ҳам шаклланиб борди. Захириддин Муҳаммад Бобур Андижон, Марғилон, Аҳси, Ўш, Исфара, Хўжанддан иборат Фарғонада етти шаҳар “етти пора қасабаси бор”, – деб ёзар экан, Қўқонни “Хўқон ўрчини” – “вилояти” маъносида ўз эсдаликларида эслатиб ўтади¹. Шу билан бирга, Бобур “ўрчин”нинг маъноси ҳақида тўхтар экан, Самаркандда, Бухорода ва умуман у ўлкаларда бирор-бир йирик вилоят пойтахтига бўйсунган кичик вилоятлар туман; Андижон, Қашғар ва улар орасидаги (ерлар) – “ўрчин” деб аталшинини қайд этади².

Исҳоқхон Жунайдуллахожа Ибратнинг XIX асрда ёзишича, авваллари “Хўқанддан ул шаҳар бўлмаган вақтда Хўқанд ўрни тўқай ва қамишзор ерлар бўлуб... Бул тўқайзорда ҳар хил ҳук ва тўнғизлар юрар экан... алар бу чуқурлар нима, кимлар кавлаган, деганларида тожики жавоб бериб, “ҳук канд” деганда, яъни тўнғиз кавлаган деганда ул ерни исми “ҳук канд” бўлган”³. Бу хусусда Ҳ. Бобобековнинг шаҳарни “... ижтимоий ҳаётда мусулмон дини тўлиқ ҳукмрон бўлган даврда хўжаларнинг уни илгари тўнғизлар яшаб хор қилган, булғанган жойда қуришга розилик бериши даргумон”, – деган фикри тўғридир⁴.

Қўқон топоними кўрилаётган даврдан анча илгарироқ, ўрта аср муаллифларининг асарларида жой номи сифатида эслатиб ўтилади. Хусусан, уни Ибн Хурдодбек ва Ибн Хавқаллар “Хувкенд”, Ёқут ал-Ҳамавий эса “Хуванд” тарзида эслатиб ўтадилар⁵. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний ўз асарида Қўқонни –

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома 5, 25 - б.; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме (Записки Бабура) Пер. М. Салье. Т.: Глав. ред. энцикл., 1993. С. 51, 119. Бартольд В.В. Ферғана // В.В. Бартольд. Соч. Т. 3. М., 1965. С. 535.

² Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. С.145.

³ Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний // Мерос. Т., 1991. 285-б.

⁴ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. Т.: Фан, 1996. 13-б.

⁵ Ибн Хауқал. Китаб сурт ал-арз // Материалы по истории Средней и Центральной Азии. Т., 1988. С. 18; Бартольд В.В. Ферғана. С. 531.

“Хуваканд” тарзида келтиради¹. XIII аср муаллифи Жамол Қарший ҳам Хуқанд атамасини қайд қилиб ўтади². Қирғиз эпоси “Манас”да ҳам Қўқон ҳақида баъзи маълумотлар сақланиб қолган³.

XVIII аср бошларига қадар Қўқон ўрнида бир қанча қишлоқлар бор эди. Муаррихнинг ёзишича, “Ул вақтда Хўқанд йўқ, атрофда Тиргов деган Чинкат деган ва Сарой қишлоқлари бор эди”⁴. Ушбу маълумотни 1812-1813 йилларда Қўқонга келган ҳиндистонлик Мир Иззатулла ҳам тасдиқлаб, “илгарилари у бир қишлоқ эди”⁵, – деб қайд этади.

Фарғона водийсида янги ташкил топган давлат асосчилари – Минг уруғи вакиллари бўлган Шохруҳбий ва унинг ўғиллари хонликни Дехқонтўда деган жойдан туриб бошқарганлар. Бу ҳақида XIX аср муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон қуйидагиларни қайд этади: “Шохруҳ оталиқнинг уч муносиб ўғли – Раҳимхон, Абдулкаримбий ва Шодибийлар бор эди. Уларнинг яшаш жойи Дехқонтўда номли жой бўлиб, ҳозирда у Қўқон шаҳрида жойлашгандир”⁶. Бу сулоланинг дастлабки вакиллари саъй-ҳаракатлари натижасида бу ерда Эски Қўрғон қурилиб, унга ҳукмдор ва амалдорлар кўчиб ўтган эди⁷. Бу ер 1732 йилга қадар сиёсий марказ ролини ўйнаган⁸.

Шохруҳхоннинг ўғли Абдурахимбий даврида (1722-1733) Қўқон шаҳри қурилишига аста-секинлик билан киришилди. Бу ҳақида Муҳаммад Ҳакимхон қуйидагича маълумот беради: “Бу даврда Қўқон эндигина қурила бошланди ва у (Абдурахимбий – Г.А.) бу вилоятнинг ободонлиги учун катта ҳаракат кўрсатди”⁹.

¹ Камалиддинов Ш.С. Китаб ал-ансаб Абу Саъда ас Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Т.: Фан, 1993. С. 114.

² Абу-л-Фадл ибн Муҳаммад Джамал ад-Дин Карши. Мулҳакат ас-сурах / Материалы по истории Средней и Центральной Азии. С. 122.

³ Молдабаев И.Б. Манас о городах Бухара и Хива // Тезисы докладов международного симпозиума посвященного 2500 летию Бухары и Хивы. Т.: Фан, 1997. С. 81.

⁴ Исҳоқхон Жунайдуллахожа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи. 285-б.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году // Труды САГУ. Новая серия.. Вып. LXXVIII. Ист. науки. Кн. 11. Т., 1956. С. 159.

⁶ Муҳаммад Ҳаким-хан. Мунтахаб ат-таварих // Материалы по истории Средней и Центральной Азии. С. 278.

⁷ Бейсембиев Т.К. “Тарихи Шахрухи” как исторический источник. Алма-ата: Наука, 1987. С. 11.

⁸ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: Типография императорского Университета. 1886. С. 51.

⁹ Муҳаммад Ҳаким-хан. Мунтахаб ат-таварих // Материалы по истории Средней и Центральной Азии. С. 280.

Бу ҳукмдор, муаррих Мирза Олим Тошкандийнинг кўрсатишича, “Дехқонтўда деган жойда кўргон курди ва ўша ерда яшай бошлади”¹. Муаррих келтирган бу маълумотдаги кўргон юқорида номи зикр этилган Эски кўргон билан бир бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Кўқон шаҳри ривожининг кейинги босқичи Абдурахим-бийнинг укаси, “Кўқон мулки ободонлиги йўлида ғайрат қилган ва курашган”² Абдулкаримбий (1733-1747) фаолияти билан узвий боғлиқдир. XIX аср муаллифи Мулла Ниёз Муҳаммад ибн Ашур Муҳаммаднинг кўрсатишича, 1740 йилда у ҳукмдор қароргоҳини Эски Кўргондан Эски Ўрдага кўчирди ва у ерда шаҳарга асос солди. Янги шаҳарда сарой ҳам қурилиб, уни девор билан ўраб олганлар. Шаҳар деворида Исфара, Катагон, Марғилон (Марғинон), Тошкент (Тошкандийан) ва Ҳайдарбек дарвозалари қурилган. Бу маълумотни Мирза Олим Тошкандий ҳам тасдиқлаб, қалмиқлар шаҳарни қамал қилганларида, “Абдулкарим бек шаҳарни мустаҳкамлади, – деб ёзар экан, – Улар ҳар куни қалъадан чиқар ва ҳозирда бозор қаторлари ва мадраса жойлашган Эски Ўрдада курашар эдилар”³, – деб қайд этади. Шу тариқа Янги Кўқон шаҳри шакллана борган.

Кўқоннинг пойтахт сифатида ривожланишида XVIII аср иккинчи ярмида давлат тепасига келган Эрдонабий (1751-1769) ва Норбўтабийларнинг (1770-1800) ҳукмронлик қилган йилларида амалга оширилган ишлар катта роль ўйнади. Бу даврда пойтахт шаҳарда катта қурилиш ишлари олиб борилди. Хусусан, унда тўртта мадраса ва карвонсарой қурилди⁴. Улардан бири 1799 йилда бунёд этилган Мир мадрасаси эди⁵.

Пойтахт янги ҳукмдорлар – Олимхон (1800-1810), Умархон (1810-1822) ва Муҳаммад Алихон (Мадалихон, 1822-1841) даврида меъморий жиҳатдан бойиб борди. Жумладан, Умархон даврида Жума масжиди (1819) ва шифохона қурилди. Мадалихон даврида эса “Даҳмаи шоҳон” (1825) ансамбли қуриб битказилди⁶.

Кўқон нафақат сиёсий, балки ижтимоий-иқтисодий марказ сифатида ҳам ривожланиб борди. Шаҳар аҳолиси муттасил ўсиб

¹ Мирза Алим Ташканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин // Материалы по истории Средней и Центральной Азии. С. 314.

² Ўша ерда.

³ Мирза Алим Ташканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин // Материалы по истории Средней и Центральной Азии. С. 316.

⁴ Бартольд В.В. Коканд // Соч. Т.3. М., 1965. С. 462.

⁵ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 206.

⁶ Бейсембиев Т. “Тарих-и Шахрух-и” как исторический источник. С. 17-18.

борди. Қўқонда бўлган Ф. Назаров (1813) “Шаҳар жуда катта ва аҳолиси кўпдир”¹, – деб ёзади. XIX асрнинг 20 – йилларида Е.К. Мейендорф “Сирдарёдан ўн чақирим нарида жойлашган Қўқон камиди 6000 уйга эга ва катталиги жиҳатидан Бухорога тенгдир”², – деб кўрсатган эди.

“Қўқонди латиф” номи билан машҳур бу пойтахт шаҳар А. Вамберининг кўрсатишича, “Хивадан олти марта, Бухородан икки марта, Техрондан тўрт марта катта” бўлган³. Албатта, бу пойтахт шаҳар масштабини бўрттириб кўрсатилган намунасидир.

“Айланасига 25 чақиримдан иборат”⁴ бу шаҳар Сирдарёнинг чап қирғоғидан 30 чақирим нарида жойлашган сойлар – Каттасой ва Кичиксойларнинг қуриган ирмоқларида жойлашган бўлиб, XIX асрнинг биринчи ярмида бу ерда бўлган Василий Пшеничниковнинг кўрсатишича, “Қўқон катталиги жиҳатидан Бухорога тенг”⁵ эди.

Пойтахт шаҳар аҳолиси хонликларнинг бошқа шаҳарларидаги каби, улар турли халқ вакилларида иборат эди. Шаҳар аҳолисининг XVIII аср мобайнида сон жиҳатдан ўсиб борганлигини исботловчи аниқ маълумотлар бошқа шаҳарлар мисолида кузатилганидек, деярли йўқдир. XIX асрнинг 30 - йилларига оид маълумотлар эса шаҳар аҳолисининг сони ҳақида айрим тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Бу даврда Қўқонда бўлган хорунжий Потанин: “Аёллардан ташқари, аҳоли 15.000 дан иборат”⁶, – деб ёзади. Шу асрнинг 50 - йилларида эса шаҳар аҳолисининг сони 30000 атрофида кўрсатилади⁷. Келтирилган бу маълумотлар эндигина шакллана борган пойтахт шаҳар аҳолисининг сони 1760 йилда 20 минг

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М.: Наука, 1968. С. 51.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 71.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии (Из Тегерана через турк. пустыню по вост. берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научною целью по поручению венгер. академии в Пеште, членом ея А. Вамбери. М.: Изд. А.И. Мамонтова, 1867. С. 159.

⁴ Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830 года) // Военный журнал. 1831. № 4. С. 281.

⁵ Галкин М.Н. Показания русских пленных, возвращенных из Бухары в 1858/59 гг. // Этнографические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю // ЗИРГО по отделению этнографии. Т. I. Спб., 1861. С. 67.

⁶ Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. С. 281.

⁷ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Коканском ханстве // Вестник Географического общества. Спб., 1856. Т. 18. С. 109.

кишидан иборат эканлиги таъкидланган тадқиқот¹ маълумотига биров шубҳа туғдиради.

Қўқон шаҳрининг ривожланишига доир юқорида келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, жуда қисқа вақт ичида шаҳар йирик сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказга айланди ҳамда ҳудуд ҳаётида марказий ўринлардан бирини эгаллаб борди.

Шундай қилиб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётида пойтахт шаҳарлар алоҳида аҳамият касб этдилар. Давлатни маъмурий бошқариш марказлашган тарзда амалга ошириладиган, ҳукмрон сулоланинг бутун ички ва ташқи сиёсати фаол олиб бориладиган, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тартибга солинадиган марказлар сифатида машҳур бўлган пойтахт шаҳарлар Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари воқелигида муҳим роль ўйнадилар. Улар сиёсий барқарорлик йилларида бошқа шаҳарларга нисбатан тез суръатлар билан ривожландилар. Пойтахт шаҳарларнинг сиёсий марказлар сифатида танланиши ва ривожланишида давлат муҳим роль ўйнаган. Олий ҳукмдорларнинг олиб борган фаол ички ва ташқи сиёсати натижасида бу шаҳарларнинг нуфузи ортиб борди. Марказий ҳокимиятнинг салоҳияти пасайган ва хонликлардаги тартибсизликлар авж олган йилларда эса пойтахт шаҳарларнинг бошқа марказлар сингари таназзулга юз тутиш жараёни амалга ошди. Давлатда сиёсий барқарорлик ҳукм сурган даврларда эса, аксинча, бошқа марказлар сингари пойтахт шаҳарлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиш босқичларини ўз бошидан кечирди.

Янги шаҳарларнинг вужудга келиши ва уларнинг тараққий этиши

XVI-XIX аср ўрталарида мавжуд қадимий шаҳарлар – Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хива, Қарши, Термиз кабиларнинг ривожланиши билан бир қаторда баъзи шаҳарларнинг таназзулга юз тутиши, янги шаҳарларнинг вужудга келиш жараёни кечди. Бу даврда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ҳудудида янги шаҳарларнинг вужудга келиши таҳлил этилар экан, бу жараёнга хос бир қанча умумий ҳолатлар мавжудлиги кўзга ташланади. Улар сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, табиий-иқлимий шарт-шароитлар билан узвий боғланиб кетган эди. Айрим олинган ҳудуддаги табиий-иқлимий ҳолат

¹ Бейсембиев Т. "Тарих-и Шахрухи" как исторический источник. С. 12-13.

натижаси ўлароқ дарёлар ирмоқлари оқимининг ўзгариши ва сувсизлик оқибатида айрим ҳукмдорлар даврларида сунъий суғориш тизимларининг ривожлантирилиши, сиёсий номутаносибликлар даврида марказий ҳокимиятнинг сусайиши оқибатида чекка ерларда айрим сиёсий-иқтисодий марказларнинг шаклланиши, ҳудудий савдо-иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши, турли йўллар ва улар кесишган ерларда янги марказларнинг вужудга келиши, шунингдек, айрим ҳукмдорларнинг хоҳиш-истаги билан янги шаҳарларнинг барпо этилиши кабиларни улар жумласига киритиш мумкин.

Шаҳарларнинг вужудга келиши ва тараққиёти кўпинча мавжуд табиий-иқлимий шароитларнинг турли ҳолатлари билан боғлиқ эди. Уларнинг асосийси сифатида турли ерларда шаклланган шаҳарларнинг сув билан таъминланганлиги масаласини кўрсатиш мумкин. Ўзбекистоннинг тадбиркор ва меҳнаткаш халқи жуда қадим замонларданок бу ҳудуднинг асосий сув томирлари бўлмиш Амударё, Сирдарё, Зарафшон кабиларнинг имкониятларидан ҳар томонлама оқилона фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Улардан турли воҳа ва сувсиз ерларда сунъий суғориш каналларини чиқариб, суғорма деҳқончилик билан шуғулланганлар. Бу сув иншоотлари бўйида ўз навбатида шаҳарлар бунёд этилган. Бунинг ёрқин намунасини Хива хонлиги шаҳарлари мисолида кузатиш мумкин.

XVI аср бошларида Хоразмнинг йирик шаҳарлари сифатида Вазир машҳур эди. Қайд қилиш лозимки, XVI аср мобайнида бу шаҳар нафақат йирик савдо-иқтисодий ҳаёт маркази, ҳудудий-маъмурий бирликни билдирибгина қолмай, ўз навбатида айрим шаҳар ва қишлоқларни бирлаштирган сиёсий марказ вазифасини ҳам ўтаган эди. Бунга Абулғозининг қуйидаги сўзлари орқали амин бўлиш мумкин: “Қадим Вазирга тааллуқ ҳоким ўлтуратурган вилоятлар кўп эрди. Бузула-бузула Элбарсхон келган чокда уч ҳоким нишин ер қолиб эрди. Аввал Вазир, иккинчи Янги Шаҳр, учунчи Тирсак”¹. Янги Шаҳр ва Тирсакни тадқиқотчилар Вазир атрофидаги унга қарам бўлган шаҳарлар жумласига киритадилар². Шермуҳаммад Мунис эса уларни “Янги шаҳар ва Тирсак қишлоқлари”³ тарзида қайд этади.

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 121-122-б.

² Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Соч. Т. 3. М., 1965. С. 176; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т.: Фан, 1957. С. 174; Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд. АН СССР, 1948 С. 314.

³ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 438.

Унинг бу маълумоти Янги шаҳар ва Тирсакнинг Вазир атрофидаги қишлоқлар асосида шаклланган, нисбатан кичикрок шаҳарлар бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрни илгари суришга имкон беради.

Вазир XVI асрнинг биринчи ярмидаги айрим йилларда мамлакатнинг сиёсий маркази вазифасини ҳам ўтаган. Халқ оммасининг Эрон шоҳи ноиблари – доруғаларга қарши кўтарган ҳаракатлари оқибатида Вазирда ҳокимият тепасига келган Элбарсхонни, тарихчининг ёзишича “хон кўтардилар”¹ ва Вазир бир муддат пойтахт вазифасини ўтаб турди. Буни Антони Женкинсоннинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. У ўзи ва ҳамроҳларининг 1558 йилнинг 7 октябрь куни “учта биродари билан яшаган подшо Азимхон” (Ҳожимхон – Г.А.) истиқомат қилган “Селлизюр” (Вазир – Г.А.) қўрғони ҳақида ёзар экан, “Селлизюр қўрғони баланд тепаликда жойлашган; бу ерда хон деб аталадиган ҳукмдор яшайди”², – деб қайд этган эди. Бу маълумотни Абулғозихон ҳам тасдиқлайди. “... тарих ҳижрий тўққиз юз олтмиш бешда, йилки йилининг оёки эрди. Ҳожимхонни хон кўтардилар. Ул вақтда ўттиз тўккуз ёшинда эрди. Таки Вазирни бердилар”³, – деб ёзади у.

Вазир ҳақида Антони Женкинсон яна қуйидагиларни алоҳида қайд этган эди: “Бутун бу мамлакат фойдаланадиган сув Оксусдан чиқарилган ариқлардан олинадики, бу дарёни қуришига олиб келади; шунинг учун у илгариги даврлардаги каби Каспий денгизига қуйилмайди. Яқин келажакда бутун бу мамлакат талон-тарож этилиб, Оксуснинг суви етишмаслиги оқибатида чўлга айланади”⁴. Дарҳақиқат, европалик кишининг башоратона айтган бу сўзлари яқин келажакда амалда, нафақат, Вазир, балки Хоразмнинг айрим бошқа шаҳарлари мисолида ҳам ўз тасдиғини топди. Бир вақтлар сунъий суғориш тизимлари ривожланганлиги оқибатида яшнаган шаҳарлар инқирозга юз тута бошлади.

Сунъий суғориш тизимлари шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Улар шаҳарлар иқтисодий ҳаётининг ривожланиши билан бир қаторда, бу марказлар хўжалик алоқаларининг ривожланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Шаҳарлар бир-бирлари билан турли йўллар билан боғланган эдилар. Хусусан, сув йўллари шулар жумласидан бўлиб, тарихчининг

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 124-б.

² Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 176.

³ Абулғозий. Шажарайи турк. 140-б.

⁴ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 174.

ёзишича, “Кема ул вақтда Урганч бирлан Вазирнинг орасиндан юрур эди”¹. Шаҳарларни боғлаган ва уларнинг хўжалик ҳаётида муҳим ўрин тутган ушбу сув йўли ўз ўзанини ўзгартириши оқибатида бу шаҳарлар сувсизликка дучор бўлдилар². Абулғозининг ёзишича, бу воқеа (юқорида таъкидланганидек, унинг туғилган йилидан (1603) ўттиз йил илгари содир бўлган эди. Оқибатда, Урганч сингари Вазир ҳам сувсизликка дучор бўлди. Вазир аҳли ҳам Урганч аҳолиси каби шаҳарни бирданига ташлаб кетганлари йўқ. Урганчда бўлгани каби Вазирда ҳам ҳукмдорлар шаҳар ҳаётини бир маромда ушлаб туришга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Абулғозининг отаси Арабмуҳаммадхон, Тук қалъасининг юқорисида бу шаҳарларни сув билан таъминлаган ариқ қаздирган. Бу ҳақида муаррих: ”Бизнинг хон Тук қалъасининг юқорисидан бир ариқ қаздириб турурлар. Фақир дунёга келмасиндин бир йил бурун. Мезон бўлганда сақасини кўмарлар эрди. Сувнинг оёқи Куйғур борди. Андин Ачи тенгизига борди. Ёлғиз буғдой экилур эрди. Отли киши ўн кунда буғдойнинг тошиндин айланиб кела билмас эрди”³, – деб қайд этади. 1593 йилда Вазирни қамал қилган Бухоро ҳукмдори Абдуллахон ҳам сувсизликка учраган шаҳарни сув билан таъминлашга ҳаракат қилди. Унинг буйруғи билан қуриган дарё ирмоғи ёқалаб кудуклар қазилиб, сув масаласи нисбатан ҳал қилинди. Лекин тез орада қаттиқ жазирама оқибатида улар ҳам қуриб қолдилар⁴. Бу ҳаракатлар нафақат Вазирни, балки Урганч ва Катни ҳам сувсизликдан қутқариб қола олмади, уларнинг аҳолиси яшаш жойларини ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Абулғозихон 1646 йилда Урганч аҳлини улар учун қурилган янги қалъага кўчирди. Янги қалъа бу ерда шаклланган шаҳар – Янги Урганчга асос бўлди. Бу воқеа ҳақида XIX аср муаллифи куйидагиларни қайд этади: “У (хон – Г.А.) Урганч аҳолисини кўчирди, Хонқадан ғарбда қалъа қуриб (кўчиб келганларга) кўп ер берди. Ҳозир Урганч – жуда ободонлаштирилган ва гуллаб-яшнаётган ер бўлиб, Хоразмнинг бош савдо маркази ҳисобланади”⁵. Эски Урганч эса шу даврдан бошлаб “Қўҳна Урганч” деб атала бошлади.

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 134-6.

² Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. С. 176; Бартольд В.В. Сведения об Аральском море // Соч. Т. 3. М., 1965. С. 85.

³ Абулғозий. Шажарайи турк. 162-6.

⁴ Бартольд В.В. К истории Хорезма в XVI в. // Соч. Т. 3. М., 1965. С. 258-259.

⁵ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 152.

Қўхна Урганч аҳоли томонидан ташлаб кетилиб, шаҳар таназзулга юз тутган бўлсада, XIX асрнинг биринчи ярмида унинг қайта тикланиш жараёни юз берганини кузатиш мумкин. 1851 йилда Хоразмга келган Эрон элчиси Ризақулихоннинг ҳисоботидан аниқланадики, бу даврда Қўхна Урганчга канал ўтказилган бўлиб, унда туркман-йомутлар деҳқончилик билан шуғулланар эдилар. “Хива хони Муҳаммад Аминхоннинг ҳаракатлари билан Қўхна Урганч ҳозирда маданий аҳволга кела бошлади”¹, – деб ёзади у.

XIX асрнинг 40-йилларида М. Иванин ҳам Қўхна Урганч ҳақида ёзар экан: “Бу ерда яқинда бозор таъсис этилди ва аҳоли кўчиб кела бошлади”², – деб қайд этади.

Сувсизликдан таназзулга юз тутган шаҳарлар аҳолисини барпо этилган қалъаларга кўчириш ва янги шаҳарларни бунёд этиш ишлари Абулғозининг меросхўри Анушахон (1663-1687) даврида ўзининг юқори нуқтасига кўтарилди. Бу ҳукмдор сувсизликдан азият чеккан Вазир, Кат аҳолисини бошқа ерларга кўчириб, улар учун янги шаҳарларга асос солди. Хусусан, бу ҳукмдор даврида Вазир аҳли янги бунёд этилган Кичик Вазир ва Чиғатойга кўчирилган эди. Бу воқеани муаррих қуйидагича шарҳлайди: “Ўша асрда Вазир аҳли икки гуруҳга бўлиниб (шаҳардан) кўчдилар: бир гуруҳ Гурландан шимолроқда қалъага асос солдилар, бошқаси эса ҳозирда Чиғатой номи билан машҳур Анбар ва Шоҳобод ўртасида қалъа қуриб, шу ерда жойлашдилар”³.

Анушахон даврида Янги Кат шаҳрига ҳам асос солинган. Бу марказ ҳам Хоразмнинг бошқа шаҳарлари каби сувсизликдан изтироб чекар эди. XVII асрда Маҳмуд ибн Вали об-ҳавоси анча салқин бўлган бу шаҳар ҳақида ёзиб, “унинг бўғдойи ва мевалари яхшидир”, аммо “ҳозирда у ташлаб кетилган”⁴, – деб таъкидлайди. Шаҳарнинг ташлаб кетилиши сабаблари ҳақида XIX асрга оид манба муллифи қуйидагича маълумотни беради: “Анушахон даврида Кат дарёси қуриб қолди ва унинг аҳолиси (фаровонлиги) таназзулга юз тутди. Етти Гумбаздан шимолроқда хон улар учун кучли қалъа қурди,

¹ Отчет о посольстве в Хорезм Риза-Кули-хана // Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. Т. 2/ Под. ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1938. С. 293. (Кейин: МИТТ).

² Иванин М. Хива и река Аму-Дарья // Туркестанский сборник. Т. 50 С. 173-174.

³ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 455; Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. С. 178.

⁴ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 36.

Ёрмиш деб аталган ариқ қаздириб, уни Оқ кўлга етказди”¹. Узунлиги 96 км.ни ташкил этган бу канал Амударёдан қазилган бўлиб, Урганчдан 15 км. шарқдан ўтар ва Оқ кўлга қуйилар эди². Шаҳар аҳли кўчирилган қалъа бу даврдан бошлаб Янги Кат деб атала бошлади ва шу тариқа янги шаҳарга асос солинди. Хувиллаб қолган Эски Катда аҳоли бу ерда жойлашган шайх Аббос мазорини зиёрат қилиш учун келиб турар эди. Академик Я.Ғ. Ғуломовнинг таъкидлашича, XIX асрда бу ерда яна янги Шайх Аббос (Шаббос) номи билан шаҳар вужудга келди³.

Анушахон даврида бошқа янги шаҳарларга ҳам асос солинди. Улардан бири Шоҳобод эди. Анушахон Хуросоннинг Машҳадини босиб олгач, “шоҳ” унвонини қабул қилди. Бу воқеадан сўнг 1681 йилда Хива ҳукмдори “Хонқадан шимолроқда ва Янги Урганч ва Янги Катдан жануброқда катта ариқ қаздириб, уни Анбар ва Манакка етказди ва сув юборди. Анбардан шарқда у катта қалъа қурдирди ва уни Шоҳобод деб атади. Пур Файз ариқнинг номи бўлсада, ҳозир у Шоҳобод ариғи сифатида машҳур”⁴, – деб ёзади тарихчи.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлигида яна бир шаҳар-қалъа – Ғозиобод вужудга келди. Я.Ғ. Ғуломовнинг таъкидлашича, ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган бу шаҳар Абулғозихон томонидан қурилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас эди⁵.

Шу тариқа бу даврда Хива хонлигида Ҳазорасп, Хива, Хонқа, Урганч, Шоҳобод, Кат, Гурлан, Вазир ва Ғозиобод шаҳарлари мавжуд эди. XVIII асрнинг 20-йилларида Флорио Беневени Хивада бешта шаҳар машҳур саналиб, улар асосан, “Хива, Азарис (Ҳазорасп), Курланд (Гурлан), Органч (Урганч) ва Канаха (Хонқа)”⁶дан иборат эканлигини кўрсатиб ўтади.

Бу шаҳарлар, асосан, ҳар бири лой девор билан ўралган қалъалардан иборат бўлиб, одатда маҳаллий муаррихлар бу ҳолатдан келиб чиққан ҳолда Хива хонлигини “Беш қалъа мамлакати” деб атаганлар⁷. Пойтахт шаҳар Хива эса “Беш қалъа”га кирмаган. XIX аср муаллифи Абдулкарим Бухорийнинг ёзишича, Беш қалъага –

¹ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 454.

² Ғулямов Я.Г. История орошения Хорезма. С. 200.

³ Ўша асар. 202-б.

⁴ Ўша асар. 200-б.

⁵ Ўша асар. 207-б.

⁶ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М.: Наука, 1986. С. 125.

⁷ Фирдавс ал-икбал // МИТГ. С. 355.

Ҳазорасп, Хонқа, Урганч, Кат ва Шоҳободлар кирган¹. Хиванинг Беш қалъага кирмаганлигини Муниснинг “Хивага бўйсунган Беш-қалъа мамлакати”², - деб қайд этгани ҳам буни тасдиқлайди. Албатта, буни қатъий чегаралаш деб айтиш мумкин эмас. Чунки, Беш қалъадан ташқари, Хива хонлигида бошқа шаҳарлар ҳам мавжуд эди. Бу хусусда ёзган академик В.В. Бартольд ҳақ эди. Унинг қайд этишича, “Беш қалъа” термини Нодиршоҳнинг 1740 йидаги юришлари баёни билан эслатиб ўтилган бўлиб, “у даврдан бери қалъалар сони анча кўпайган бўлсада, ҳозир ҳам ишлатилади ва “беш” сонига қайси қалъалар кирганлиги ҳақида баҳс чиқиши мумкин; ҳатто, 1740 йилгача ҳам уларнинг сони кўп эди”³.

Янги шаҳарларнинг келиб чиқишида савдонинг аҳамияти катта эди. Турли ҳудудлар орасидаги савдо алоқаларининг ривожланиб бориши оқибатида унча аҳамиятга молик бўлмаган айрим қишлоқлар ва яшаш жойларининг шаҳарларга айланиш жараёни кечди. Бухоро хонлигида бундай жараён яққол кузатилади. Буни Каттакўрғон ва Шеробод мисолида кузатиш мумкин. Илгарилари унча аҳамиятга эга бўлмаган бу ерлар XIX асрнинг биринчи ярмида савдо алоқаларининг ўсиши, иқтисоднинг тараққий этиши натижасида ривожланиб бориб, шаҳар тусини ола борди.

Шаҳарлар ва шаҳар ҳаёти кенг ривожланган ҳудудлардан бири Фарғона водийси эди. XVI-XIX асрнинг ўрталарида бу ерда бир қанча шаҳарлар мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари кенгайиб борди, янгилари вужудга келди. Улар жумласига Андижон, Аҳси, Ўзган, Косон, Қўқон, Наманган, Шаҳрихон, Асака ва бошқаларни киритиш мумкин. XVII асрда Маҳмуд ибн Вали: “Фарғона – кенг вилоят ва ислом чегараларидандир. Унга тобе кўпгина ерларга эгадир ва (уларнинг ичида) энг машҳурлари Аҳсикат, Косон, Ўзган...дир... (Фарғонанинг машҳур шаҳарларидан) бири – Андижон бўлиб, у ҳозирда вилоят пойтахти вазифасини ўтайди”⁴, - деб ёзган эди.

Қўқон хонлигининг ташкил топиши билан янги пойтахт шаҳар Қўқоннинг ривожланиб бориши оқибатида илгарилари Фарғона водийсининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётида етакчилик қилган Андижоннинг мавқеи пасайиб борди.

¹ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. С. 178.

² Фирдавс ал-икбал // МИГГ. С. 336.

³ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. С. 178.

⁴ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 65.

Хонликнинг сиёсий ва иқтисодий ривожланиб бориши оқибатида айрим қишлоқлар асосида янги шаҳарларнинг вужудга келиш жараёни юз берди. Улардан бири Наманган бўлиб, у Заҳириддин Муҳаммад Бобур томонидан – “Ғазнои Намонгон” сифатида тилга олинади¹. Бу шаҳар XVII асрга оид ҳужжатларда қишлоқ тарзида қайд этилади. Хусусан, Бухоро ҳукмдорлари томонидан Қороскон қишлоғидаги Султон Сайид мазорининг шайхлари номига 1643 йилда берилган вақф ҳужжатларида Наманган қишлоқ сифатида тилга олинади². Тадқиқотчи Й. Қосимовнинг фикрича, XVIII асрда эса бу қишлоқ ўрнида шаҳар шаклланган³.

Қўқон хонлигида шаклланган шаҳарлардан яна бири Шаҳрихондир. Бу шаҳар 1818 йилда Қўқон хони Умархон буйруғи билан бунёд этилган эди. Бухоро амирлиги билан Ўра-тепа учун бўлган жангларда қўли баланд келган Қўқон ҳукмдори Умархон шоира Дилшод Барнонинг хабар беришича, 1816 йилда бу марказга юриш қилган ва шаҳар аҳолисининг 13,5 мингини ўзи билан олиб кетган. Олиб кетилган ўратепаликлар хон амри билан Қўқондан шарқда жойлашиб, ҳукмдор шарафига аталган Шаҳрихон шаҳрига асос солдилар⁴. Худоёрхон томонидан Асака шаҳрига асос солиниши бу шаҳарни сув билан таъминлаган дарё сувининг янги шаҳарга кетишига ва Шаҳрихоннинг сувсизликка учрашига олиб келган⁵.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда XVI-XIX асрнинг ўрталарида бир қатор шаҳарлар мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари баъзи сиёсий, табиий-иқлимий, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларга кўра тарих сахнасидан йўқола бордилар. Уларнинг ўрнига янги шаҳарлар вужудга кела бошлади ва Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнадилар. Юқорида таҳлил этилган маълумотлар шундан далолат берадики, янги шаҳарларнинг вужудга келиш жараёнида давлатнинг роли катта эди. Ҳокимият тепасида турган ҳукмдорларнинг саъй-ҳаракатлари билан янги шаҳарларнинг ривожланиши учун керакли моддий асослар яратилган, таназзулга юз тутган шаҳарлар аҳолиси

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 93-б.

² Жувономардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Т.: Фан, 1965. 127, 137, 149-б.

³ Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. Т.: Фан, 1990. 16-б.

⁴ Қаранг: Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII-начале XX в. Душанбе: Дониш, 1991. С. 43.

⁵ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. Спб., 1876. С. 430.

яшаш учун зарур шарт-шароитлар мавжуд бўлган ерларга кўчирилган. Янги шаҳарлар давлатнинг раҳнамолиги, шаҳар жамиятининг турли ижтимоий қатламлари вакиллари ва унда яшаган аҳоли иқтисодий фаолияти ривожининг самараси сифатида тараққий этиб бордилар ва Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ҳаётида муҳим роль ўйнадилар.

Шаҳарлар структураси: умумийлик ва хусусийлик ҳолатлари

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари ҳудуди, ички тузилиши ва ташқи кўриниши билан бир қатор умумий ва айрим ўзига хос томонларга эга марказлар эди. Шаҳарларнинг кўпларига хос умумий хусусиятлардан бири – уларнинг муҳофаа деворлари билан ўралганлигида эди.

Шаҳар деворлари уларни турли характердаги ташқи хавфдан ҳимоя қилиш, шаҳардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни, қолаверса, ундаги тартиб, аҳолини тинч ҳаёти ва соғлом турмуш тарзини бир маромда ушлаб туришда муҳим ўрин тутган.

Деворлар аҳолини ташқи хавфдан ҳимоя қилувчи восита сифатида маҳобатли ва мустаҳкам қурилган. Бу ўринда XVI асрда хиротлик Зайниддин Восифийнинг Самарқанд девори ҳақида муболаға билан айтган қуйидаги сўзлари ўринлидир: “Карвон Самарқанд шаҳар дарвозасига етканч, шундай бир шаҳарни кўрдиларки, ғоят мустаҳкам ва маҳкам. Деворнинг баландлиги шу қадарли эдики, агар фалак ҳўкизи унинг тепасидан ўтканда кунгурасининг кески қорнини йиртган бўларди”¹.

Шаҳарлар деворларининг атрофи ҳам ўз навбатида хандақлар билан ўралиб, сув билан тўлдирилган. Хандақлар турли чуқурликка эга бўлишлари мумкин эди. XVI аср муаллифининг ёзишича, Самарқандда шаҳар хандақининг чуқурлиги шу қадар эдики, “ер ости ҳўкизи унинг қаъри сабзаворида ўтлаб юрарди”².

Хандақлар билан биргаликда деворлар шаҳарларнинг энг яхши ҳимоя воситаси ҳисобланган. Бунга муаррих Мирза Маҳдихон Астрабодийнинг Ҳазорасп ҳақида ёзган қуйидаги сўзлари орқали амин бўлиш мумкин: “Хандаққа эга бўлганлиги ва маҳкам девор

¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ал-вақоеъ //Фарсийдан Н. Норқулов тарж. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. 16-б.

² Ўша асар. 16-б..

билан мустаҳкамланганлиги учун... бу қалъага ҳужум қилиш соғлом фикрдан узоқ иш эди. Шунинг учун Нодиршоҳ қалъани ишғол қилишдан воз кечди”¹. Бу маълумотни XIX асрга оид қуйидаги хабар ҳам тасдиқлайди. Унга мувофиқ, Ҳазорасп Хивадан кейин хонликнинг энг яхши ҳимояланган шаҳри ҳисобланиб, у “анча баланд ва қалин деворга эга”² эди.

Шаҳар деворлари, одатда, лойдан қурилган, баъзан эса девор қурилишида хом ғиштдан ҳам фойдаланганлар. Буни 1697 йилда Марказий Осиёга ташриф буюрган Федор Скибиннинг қуйидаги маълумотидан кўриш мумкин. У “Бухоро шаҳри қурилиши ва баландлиги билан Туркистондек”, “Туркистон ва бошқа шаҳарлар ... лой девор (пахса – Г.А.) билан ўралган”, – деб қайд этади. Шу билан бирга, бу муаллиф ўз фикрини давом эттириб, “улар устига хом ғиштдан девор ўрнатилганлиги, деворнинг ... баландлиги 3 ярим саржин, қалинлиги эса бир саржиндан ошиқ ёки кам”лиги, баъзи шаҳарлар атрофи фақатгина ғиштсиз лой девор билан ўралганини кўрсатиб ўтган эди”³.

Бу ҳолатни “баланд девор билан ўралган”⁴ Бухоро ва хонликнинг бошқа шаҳарлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Ф.Скибиннинг Бухоро деворининг “лой ва ғиштдан” қурилганлиги ҳақидаги фикрини кейинги давр муаллифлари ҳам тасдиқлайдилар. Ф.Беневени шаҳар атрофидаги девор “лой ва хом ғиштдан қурилган”⁵, – деб қайд этади. Бу маълумотни Мир Иззатулланинг хабари ҳам тасдиқлайди. Шаҳар “деворлари хом ғиштдан қурилган эди”⁶, – деб ёзади у. XIX асрда Бухорода бўлган бошқа муаллифлар шаҳар деворини “лой девор” деб таърифлайдилар.

XVIII асрга оид хабарга кўра узунлиги 10-12 км.ни ташкил этган Бухоро шаҳри деворининг “пастдаги қалинлиги “2 саржин,

¹ Мирза Мехди-хан Астрабадский. Тарих-и Надири. Перевод извлечений под ред. А.Н. Болдырева // МИТТ. С. 138.

² Очерки Хивинского ханства // Туркестанский сборник. Т. 72. СПб. 1873. С. 5.

³ Сыскное дело 1697 года о дороге в Хиву // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1932. С. 399-400. (Кейин: МИУТТ).

⁴ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 182.

⁵ Посланник Петра I на Востоке. С. 124.

⁶ Путешествие Мир Иззет Уллы от границы Кокандского ханства до города Самарканда // Труды САГУ. Новая серия. Вып. ХС. Ист. Кн. 14. Сер. История. Т., 1957. С. 201.

юқоридагиси бир саржин бўлган¹. XIX асрнинг 20- йилларида рухоний Будриннинг кўрсатишича, шаҳар “пастдаги калинлиги 3,5 саржин, тепадаги калинлиги бир саржинга эга лой девор билан ўралган эди”².

Хонликдаги пахса девор билан ўралган шаҳарлардан бири Самарқанд бўлиб, у ҳақида ёзган Ҳофиз Таниш Бухорий Амир Темур “ҳижрий етти юз учинчи йилда ҳозир мавжуд бўлган шаҳарбандни қуришга киришди ва қисқа вақт ичида қуриб тамомлади”³, – деб қайд этган эди. Бу девор кейинги асрлар давомида ҳам сақланиб, шаҳарнинг яхши ҳимоя воситаси вазифасини ўтаган. Самарқанд девори ҳақида XIX аср муаллифи “унинг деворлари яхши ҳолатда сақланган”⁴, – деб ёзар экан, унинг ҳам Бухоро деворини эслатишини қайд этса, Мир Иззатулла, “шаҳар девори ... лойдан қурилган”⁵, – деб гувоҳлик беради.

Бухоро хонлигининг йирик шаҳарларидан бири бўлган Термиз ҳам “мустаҳкам деворлар билан ўралган”⁶ эди. У ҳам “лойдан” бунёд этилган бўлиб, XVI аср муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг кўрсатишича, у “жуда қудратли”⁷ эди.

Хонликнинг бошқа катта ва кичик шаҳарлари ҳам пахса деворлар билан ўралган эди. Буни кўрилаётган даврга оид кўпгина манбаларнинг маълумотлари тасдиқлайди. Жумладан, XIX аср ўрталарида Бухородан асирликдан қайтган Корнило Суворовнинг гувоҳлик беришича, Каттакўрғон, Зиёвуддин, Кармана, Янгикўрғон, Керки, Қарши, Жиззах ҳам “лой девор” билан ўралган эди⁸. Бу маълумотни шу асрнинг бошқа муаллифлари ҳам тасдиқлайдилар. Хусусан, улардан бири Жиззах ҳақида ёзар экан, уни “шаҳар

¹ Российского унтер-офицера Ефремова ныне коллежского Ассессора десятилетние странствование и приключения в Бухарии, Хиве, Персии, Индии и возвращение оттуда через Англию и Россию. СПб. 1736. С. 66-67.

² Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца) // Туркестанский сборник. Т. 239. СПб., 1880. С. 21.

³ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдуллонома (Шарафномайн шоҳий) Форс. С. Мирзаев тарж.; Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Б.А. Аҳмедов. Т.: Фан, II жилд. 1969. 241-б.; Ҳофиз-и Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шараф-наме-йн шаҳи. Ч. 2. М.: Наука, 1989. С. 231.

⁴ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 99.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 125.

⁶ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 34.

⁷ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. – II жилд. 241-б.; Ҳофиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йн шаҳи. Ч. 2. С. 231.

⁸ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 64.

мавқеига етишувчи катта қишлоқ” деб атаб, унинг пахса девор билан ўралганлигини қайд этади¹. Бухоро хонлигининг “лой девор билан ўралган” шаҳарларидан яна бири Қоракўл² ва “жуда катта девор ва чуқур хандак³ билан ўралган Каттакўрғон эди.

Чегараларда жойлашган шаҳарларни жуда мустаҳкам ҳимоялашга алоҳида эътибор қаратилган. Шундай шаҳарлардан бири Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган Керки шаҳри эди. Хонликнинг “чегара қалъаси” ҳисобланган бу шаҳарнинг бир қисми, XIX аср маълумотларига кўра, дарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб, унда фақат тўртта тўп бор эди. Шаҳарнинг асосий қисми эса дарёнинг чап қирғоғида жойлашган бўлиб, у “уч қават лой девор ва ўн олтита чўян ва олтита мис тўплар”⁴ билан ҳимояланган.

Бухоро хонлигида кузатилгани каби, Хива хонлиги шаҳарларида ҳам, уларни пахса деворлар билан ўраб олиш анъанаси мавжуд бўлган. XVI асрда Антони Женкинсон, Урганч ҳақида ёзар экан, шаҳар “текисликда жойлашган ва узунлиги 4 мил атрофидаги лой деворлар билан ўралган”⁵лигини қайд этади. Бу ўринда XVI аср ҳукмдори Сўфиёнхоннинг ўғли Юнус-хоннинг “Урганч деворининг ходалари орқали” ундан ўтганлигини ва “шаҳар ичига кирган”⁶лиги ҳақидаги маълумот диққатга сазовор.

XVIII асрда Хивада бўлган рус геодезисти И. Муравин: “Хиваликлар ҳукмронлиги остида саккизта лойдан қурилган шаҳар бор; (уларнинг) деворларининг баландлиги беш ва олти саржин; ва атрофида каналлар (хандаклар – Г.А.) қазилган”⁷, – деб қайд этган эди. Бу маълумотни XIX асрнинг 20-йилларига оид материаллар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра, Хива хонлигининг йирик шаҳарлари жумласига Ҳазорасп, Хонқа, Гурлан, Хўжайлилар ҳам кирган бўлиб, “ўша ердаги бошқа шаҳарлар каби уларнинг ҳаммаси лой девор ва

¹ Путешествие Мир Иззат Уллы. С. 19; Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 4.

² Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Военная рекогносцировка части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. 1^{III}. капитаном Архиповым. Спб., 1884. С. 218.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 168.

⁴ Ўша асар. 192-б.

⁵ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 177.

⁶ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 444.

⁷ Гладышев и Муравин. Приложения к показаниям Муравина... Журнал описаниям киргиз-кайсакам, каракалпакам, аралыцам и хивинцам... Описание месяца ноября 1740 г. С. 74.

хандаклар билан ўралган”¹ эди. Бу даврдаги муаллифлардан Н.Муравьев Кат ва Шовот шаҳарларининг ҳам деворлар билан ўралганини эслатиб ўтади².

Хива хонлиги шаҳарларини ўраган деворлар ҳақидаги анча аниқ маълумотлар XIX асрнинг 40-йилларига оид бўлиб, уларга кўра хонликнинг кўпгина шаҳарлари пахса деворлар ва хандаклар билан ўралган эди. Жумладан, Янги Урганч “225 саржин узунликка, 200 саржин кенгликка эга лой девор билан ўралган эди”³. Хонлиkning кучли қалъаларидан бир ҳисобланган Ҳазорасп эса “тўрт бурчак ... лой девор билан ўралган. Деворнинг ҳар томони 185 саржин узунликка ва 2 саржин баландликка эга” эди. Хонқа шаҳри эса “квадрат шаклидаги ... лой девор билан ўралган бўлиб, ... деворнинг ҳар томони 100 саржин”дан иборат эди. Хонлиkning Шоҳобод шаҳри ҳам “тўртбурчак лой девор билан ўралган бўлиб... Унинг баландлиги 2,5 саржин, ҳар томонининг узунлиги 200 саржиндан иборат” эди. Кат шаҳри ҳам “узунлиги 500 саржинга тенг тўртбурчакли девор билан ўралган”⁴ эди.

Хонлик пойтахти – “забт этиб бўлмайдиган қалъа”⁵ сифатида машҳур бўлган Хива иккита деворга эга эди. Шаҳарнинг асосини ташкил этган ички шаҳар – Ичан қалъани қамраб олган деворни турли муаллифлар ўз асарларида қайд этиб ўтадилар. Хусусан, XVIII асрнинг 40-йилларида шаҳарга ташриф буюрган геодезист Д. Гладышевнинг кўрсатишича, бу марказ мустаҳкам девор билан ўраб олинган эди⁶. 1753 йилда Хивада бўлган савдогар Данила Рукавкин шаҳар “Тўртбурчак шаклидаги лойдан қурилган девор билан ҳимояланган; бурчакларда, шунингдек, хавфли ерларида “қоровуллар учун будкалар (миноралар – Г.А.) ўрнатилган”⁷, – деб кўрсатиб ўтади. XIX асрнинг 20-йилларида эса “Пойтахт Хива шаҳри катта эмас; атрофи учта дарвозали ғишт девор билан ўралган бўлиб,

¹ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. Спб., 1826. С. 26.

² Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. М., 1822. С. 31.

³ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Императорского Русского Географического общества. Спб, 1851. Кн. 5. С. 103; Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 31.

⁴ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства С.103.

⁵ Мирза Мехди-хан Астрабадский. Тарих-и Надири. С. 138.

⁶ Показания поручика Д. Гладышева. С. 179.

⁷ Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина в 1753 году с приложением разных известий о Хиве с отдаленных времен доныне // Туркестанский сборник. Т. 386. Спб., 1883. С. 389.

кенглиги 10 саржин, чуқурлиги 2 саржин, Амударё суви билан тўлдириладиган канал (хандақ – Г.А.) билан ўралгандир”¹, – деб қайд қилинади. Шу асрнинг 40-йилларида Хивада бўлган шоҳидлардан бири шаҳарнинг ички қисми – Ичан-қалъа деворининг анча аниқ таърифини беради. Унинг ёзишича, Ичан-қалъа девори “шаҳарнинг асосий қисмини чегаралаб, унча катта бўлмаган тепаликда қурилгандир ва анча узунчоқ тўғри тўртбурчак шаклига эга... Бурчакларида тўртта минора бўлиб, унинг узунлиги 320, кенглиги 200 саржин бўлиб, айланасининг узунлиги “2 чақириму* 40 саржинга тенг; деворнинг баландлиги 3,5 саржин, эни паст қисмида 4 саржин, тепа қисмида 1 фут**дан иборат”² эди. Бу деворнинг “қачон қурилганлигини ҳеч ким эсламайди”³, – деб қайд этган эди XIX аср муаллифи.

Хиванинг ташқи қисми – “Дишан қалъа” девори эса 1842 йилда олий ҳукмдорнинг “Бухорога юришидан бир ой олдин” қурилган эди. Девор ички шаҳар билан бирга унинг таркибига кирган чекка ҳудудларни қўшиб ўраб олган эди. Янги девор овал шаклида бўлиб, “унинг айланаси 6 чақириму 100 саржин; унинг бошқа ўлчамлари ички девор билан бир хил”⁴, – деб қайд этган эди шаҳарни текширган ва аниқ маълумотлар қолдирган Г.И. Данилевский. Шу асрдаги бошқа бир муаллифнинг кўрсатишича, шаҳар ташқи деворининг баландлиги “3,5 саржин”, қалинлиги эса деворнинг пастки қисмида “тўрт фут”, юқори қисмида эса “бир фут”дан иборат эди. Бу девор атрофи ҳам хандақ билан ўралган бўлиб, “жуда кам сув” билан тўлдирилган эди⁵.

Айрим Хива шаҳарлари деворлар билан ўралмаган эди. Шоҳидларнинг гувоҳликларига кўра, улар жумласига “деворлари йўқ” Тошҳовузни киритиш мумкин эди⁶.

Хива хонлиги шаҳарларини ўраб олган деворларнинг қурилиши ҳам диққатга сазовордир. Уларни қуришда маҳаллий хом ашё – дарахт устунлари, буталар ва тупроқдан фойдаланилган. Девор, XIX асрнинг 40-йилларига оид маълумотларга кўра, қуйидаги усулда

¹ Краткое описание Бухарии и Хивы // Сибирский вестник. 1823. Ч. 1. С. 13.

* чақирим 1,06 км.га тенг.

** фут 30,48 см. га тенг

² Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

³ Костенко Л. Город Хива в 1873 году // Военный сборник. 1879. № 12. С. 321-340.

⁴ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁵ Костенко Л. Город Хива в 1873 году. С. 321.

⁶ Дневник переводчика Армянина Турпаева посланного в 1834 г. из Ново-Александровского укрепления в Хиву. С. 131.

курилган. Ҳар “ўн саржиндан” кейин ерга терак устуилари мустаҳкамланган. Улар орасига бир-бирига боғланган буталар қўйилган. Шу тариқа вужудга келтирилган девор асоси лой билан чапланган. Бундай деворнинг пастки қисми “4 саржингача қалинликда” бўлиб, деворнинг қалинлиги тепасига томон торайиб борган. Унга ҳар “10-25 саржинидан кейин” лой тирговучлар қўйилган. Бу ҳимоя воситасининг баландлиги асосан “4 саржиндан” иборат бўлган. Деворда қурол учун туйнуклар қилинган эди¹.

Қўқон хонлиги шаҳарлари деворлар билан ўралиши жиҳатидан Бухоро ва Хива хонликларидан фарқ қилар эди. XIX аср рус муаллифлари Қўқон шаҳарларининг деворлар билан ўралмаганлигини қайд этадилар. Хусусан, А. Кун “...Марғилондан бошлаб, биз девор билан ўралган шаҳарларни жуда кам учратамиз”², – деб ёзади.

XIX аср муаллифларининг бу тарздаги фикрлари Қўқон хонлигининг асосан янги шаҳарларига тааллуқлидир. Чунки, XVIII аср бошларидагина Бухоро хонлигидан ажралиб чиқиб, ташкил топган Қўқон хонлигида Фарғона водийсининг қадим ва янги шаҳарлари жойлашган эди. Уларнинг кўплари деворлар билан ўралган эди. Шундай шаҳарлардан бири Андижон бўлиб, унинг девор билан ўралганлиги ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам гувоҳлик беради. “Уч дарвозаси бор”³, – деб ёзади у. XVII аср муаллифи Шох Маҳмуд ибн Мирза Фозил Чурас ҳам 1660 йилда Андижоннинг мўғул хони Абдуллахон томонидан қамал қилиниши воқеалари баёнида шаҳар деворларига ўрнатилган Ҳоқон ва Мирза дарвозаларини эслатиб ўтади. Хусусан, бу муаллиф “хон ўз қўшинлари билан Ҳоқон дарвозаси қаршисида, Йўлбарсхон ва Шохбозбек эса Мирза дарвозаси қаршисида турди”⁴, – деб қайд этади.

Андижон каби Марғилон ҳам девор билан ўралган эди. XIX аср бошларида бу шаҳар ҳақида Мир Иззатулла: “Шаҳар лой девор билан ўралган бўлиб, у ҳозирда бузилиб кетган”⁵, – деб қайд этган эди. Бу

¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 102.

² Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. СПб., 1876. С. 417.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 6-б.

⁴ Шах Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника / Критический текст перевод, комментарии, исследование и указатели. О.Ф. Акимовича. М., 1976. С. 219.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 48.

маълумотни кейинги давр муаллифи ҳам тасдиқлаб, “шаҳар девор билан ўралган”¹, – деб ёзади.

XIX аср бошларида Қўқон хонлиги тасарруфига киритилган шаҳарлардан бири Тошкент бўлиб, у ҳам девор билан ўраб олинган эди. Шаҳар деворига оид анча аниқ маълумотлар Нур Муҳаммад Алимовга тегишлидир (1735). “Шаҳар тўртбурчак ғиштин девор билан ўралган” бўлиб, “шаҳар девори шундай кенгдирки, унда икки отлиқ киши бемалол юра олади; қоровуллар хужум қилиб келаётган душманни кўришлари билан отда чопиб ҳимояга тайёргарликка чакирадилар”², – деб қайд этади у. Шаҳарда 1800 йилда бўлган М. Поспелов ва Т. Бурнашевлар “баландлиги 26 фут, қалинлиги тепасида 3 фут, пастда эса 6 футга етувчи девор билан ўралган; унинг айланаси 18 чақиримга тенг”³, – деб кўрсатадилар. Тошкент деворлари ҳақида ёзган хорунжий Потанин эса унинг узунлиги “20 чақирим атрофида”⁴лигини кўрсатади.

Хонликда деворлар билан ўралган шаҳарлар билан бирга бундай ҳимоя воситалари бўлмаган савдо-иқтисодий марказлар ҳам мавжуд эди. Буни янги шаклланган шаҳарлар мисолида кўпроқ кузатиш мумкин. Улардан бири Наманган эди. XIX аср бошларида Ф. Назаров “Наманган ҳам ҳеч қандай истеҳкомга эга эмас”⁵, – деб ёзган эди. Бу маълумотни шу асрнинг 60-йилларига оид қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлаб, унда “шуниси қизиқарлики, у ҳамма Қўқон шаҳарлари каби ҳеч қандай истеҳкомларга эга эмас”⁶, – деб хабар берилади.

1812 йилда шаҳарда бўлган Мир Иззатулла хонлик пойтахтини “Деворлар билан ўралмаган катта шаҳар”⁷, – деб таърифлайди. Шу асрнинг 20-йилларига оид маълумотларга кўра, “Қўқон Сирдарё яқинидаги кенг пасттекисликда жойлашган. Унинг атрофида ҳеч қандай истеҳком йўқ”⁸ эди. Бу маълумотларни Е.К. Мейендорфнинг XIX асрнинг 20-йилларида ёзилган қуйидаги сўзлари ҳам

¹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 425.

² Рассказ сарта Нур-Мухамета, записанный в марте 1735 года в Оренбургской экспедиции, о киргизских ханах, городах Ташкент, Туркестан и разных других предметах // Материалы по истории России. Оренбург, 1900. С. 57.

³ Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году // Туркестанский сборник. СПб., 1883. Т. 343. С. 27.

⁴ Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина. С. 285.

⁵ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 50.

⁶ Михайлов М. Наманган (очерк) // Литературная библиотека. 1867. № 1-2. С. 204.

⁷ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 48.

⁸ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. СПб., 1826. С. 229.

тасдиқлайди: “Шаҳар атрофида, саройни ўраган лой девордан бошқа девор кўринмайди”¹.

Пойтахт шаҳар фақат 1842 йилдагина девор билан ўраб олинди. Бу ўринда Бухородан асирликдан қайтган Иван Марченковнинг Қўқон деворларини қуришга Бухоро амири асос солганлиги ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг гувоҳлик беришича, шаҳарни забт этган “амир Қўқонга шаҳар деворларини қуриш учун ўз усталарини юбор”ган². Бу деворнинг XIX аср иккинчи ярмидаги ҳолати ҳақида “Шаҳар истехкоми ҳамма Ўрта Осиё шаҳарларига хос лой девордан иборат бўлиб, айрим жойларда, айниқса, шаҳарнинг жанубида жойлашган Каттакон шаршараси ва шимолдаги Сармозор дарвозаси олдида анча ёмондир. Бир сўз билан айтганда девор тагидан Катта шаҳар ва Каттакон сойлар шаҳарга кирган ва ундан чиққан ерларда” ёмон эди³, – деб қайд этилган эди.

Шаҳарлар деворлари бурж ва кунгуралар билан ишланар эди. Бу ўринда Самарқанд девори ҳақидаги Н. Ханиковнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир: “У анчагина тўғри тўртбурчак, аниқроғи трапеция кўринишида ... Бу девор кўп жиҳатдан Бухоронинг деворига ўхшайди: ўша баландлик ва қалинлик; ўша туйнуклар ва буржлар деб аталувчи айрим айлана тарзида туртиб чиққан дўнглар”⁴, – деб ёзади у.

Қадимдан мавжуд бўлган шаҳар деворларининг буржлар ва кунгуралар билан ишланганлигини Хива хонлиги шаҳарлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. 1819-1820 йилларда Хиванинг беш шаҳари: Хива, Урганч, Шовот, Кат ва Гурланнинг “деворлар билан ўралгани ва шунинг учун хиваликлар томонидан қалъа деб аталиши” ҳақида ёзган Н. Муравьев “деворларнинг айрим ерларида миноралар кўриниб, улар ўртасида ярим думалоқ буржлар ўрнатилган эди”⁵, – деб қайд этади.

Шаҳар деворлари доимо таъмирланиб турилган. Бу ишга аҳолининг барча қатламлари жалб этилиб, улар орасида деворларни тузатишда иштирок этишни ҳам назарда тутган “шаҳар мажбурияти”

¹ Мейенедорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 71.

² Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 51.

³ Хорошхин А.П. Очерки Коканда // Сборник статей, касающихся Туркестанского края // Туркестанский сборник. Т. 116. Спб., 1876. С. 40.

⁴ Ханыков Н. Самарканд. Рассказ очевидца // Русский инвалид. 1868. № 161. С. 201.

⁵ Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 106.

бор эди¹. Хусусан, Тошкент девори шаҳарнинг турли қисмлари аҳолисига тақсимлаб берилган бўлиб, улар уни доимо таъмирлаб турганлар². Шаҳар деворларини, айниқса, марказий ҳокимият кучли бўлган йилларда таъмирлаш ишлари фаол олиб борилган. Жумладан, Бухоро хукмдори Абдуллахон II томонидан кўп шаҳарларда деворларни тиклаш, таъмирлаш ишларига катта эътибор қаратилган. Муаррих Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, олий хукмдор Шаҳрисабзга келган чоғида “унинг бузилган деворларини қайта тиклашни буюрган”³.

Шаҳарлар ривожланиб, кенгайиб бориши натижасида шаҳар деворларининг айрим қисмлари қайта қурилган. Буни Бухорога оид аниқ мисоллар орқали кузатиш мумкин. Бу шаҳар ҳудуди шайбонийлардан – Убайдуллахон, унинг ўғли Абдулазизхон ва Абдуллахон II даврларида анча кенгайган. Хусусан, Абдулазизхон хукмронлик қилган йилларда шаҳарнинг янги девори қурилиб, Абдуллахон II даврида эса, унинг ғарбий қисми қайтадан тикланган. Аниқроғи, бу қисмдаги шаҳар деворлари нари сурилиб, Сумитон қишлоғи шаҳар ҳудудига киритилган эди⁴.

Бу ҳолатни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Бухоронинг чегара шаҳарларидан бири ҳисобланган Керкида Маҳмуд ибн Валининг кўсатишича, XVII асрда шаҳар девори бузулиб кетган эди⁵. XIX аср муаллифининг ушбу шаҳарни ўраган учта девор ҳақидаги маълумоти бу ўринда диққатга сазовордир. Унинг кўрсатишича: “Деворлар лойдан қилинган бўлиб, анча маҳкам эди. Айниқса, пастки девор маҳкам бўлиб, унинг қалинлиги беш фут, баландлиги ўн икки футдан иборат эди”⁶. Бу хабар бир томондан Бухоро хонлигида чегара шаҳарларига катта эътибор билан қараганликлари, уларни ҳимоялаш мақсадида бир нечта деворлар билан ўрашга ҳаракат қилганликларига ишора бўлса, иккинчи томондан, шаҳар ҳудудининг қисман кенгайиб борганлигидан далолат беради. Бундай ҳолни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, XIX асрнинг 40-йилларида

¹ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. Т.: ЎзФан, 1936. С. 77.

² Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве // Собрание литературных трудов. СПб., 1898. С. 459.

³ Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнаме-йи шахи. Ч. 2. С. 61.

⁴ Ремпель Л.И. Из истории градостроительства на Востоке (Материалы по планировке старой Бухары) // Искусство зодчих Узбекистана. Т., 1962. С. 220.

⁵ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 72.

⁶ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 192.

Н. Хаников Қарши ҳақида ёзар экан, шаҳар “учта концентрик девор билан ўралган бўлиб... уларнинг биринчиси шаҳарни қўрғондан ажратиб туради, иккинчиси эски шаҳар чегараси вазифасини ўтайди, учинчиси эса янги шаҳарни атрофдаги қишлоқлардан ажратиб туради”¹, - деб қайд этган эди.

Мамлакатдаги сиёсий ҳаёт тақозоси ва ташқи хавф кучайган даврларда айрим шаҳар ҳамда қишлоқларни деворлар билан ўраб олиш ишларига алоҳида эътибор берилган. Жумладан, XIX асрнинг 40-йилларида Бухоро хонлиги билан муносабатлари кескинлашиб кетган Хива хони айрим шаҳарларни деворлар билан ўраб олиш ҳақида буйруқ берган. Шу давр муаллифи Питнак ҳақида ёзар экан, “Оллоқулихон 1842 йилда уни девор билан ўраб олишга буйруқ берди, лекин иш бошиданок тўхтаб қолди”², - деб ёзади. Буни Бухоро хонлиги шаҳарлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Дониёлбий даврида “Зарафшонда ... талончилар тўдаси хужумидан сақлаш мақсадида жуда кўп қўрғонлар қурилган. Ҳатто, кичкина қишлоқлар ҳам деворлар билан ўралган эди”³.

Айрим шаҳарларни янги деворлар билан ўраб олинishiга қарамай, XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида баъзи шаҳарлар деворлари путурдан кетиб борар эди. Хусусан, Флорио Беневени XVIII асрнинг 20-йилларидаёқ “лойдан қурилган” Бухоронинг шаҳар деворларин “тез-тез тушиб туриши”ни қайд этган бўлса⁴, XIX асрнинг 40-йилларида “Шаҳар девори бутун узунлиги давомида ташқи томондан анча яхши ҳолатда, ички томондан эса у нураб бормоқда”, - деб кўрсатилган эди. XIX аср муаллифи Самарқанд ҳақида ёзиб, унинг “бошқа Ўрта Осиё шаҳарларидаги каби айрим жойларида нураб тушаётган лой девор”ини эслатиб ўтади⁵.

Шаҳар деворларининг XIX аср ўрталарига келиб нураб борганлигини Қўқон хонлигида асирликда бўлган сибирлик казаклар Милюшин ва Батарйшқинлар (1849-1852) ҳам тасдиқлаб, Туркистон шаҳри “кўп ерлари нураб кетган девор билан ўралган”⁶ини қайд

¹ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 108.

² Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

³ Гребенкин А.И. Родословная Мангытской династии // Туркестанские ведомости. 1871. № 4.

⁴ Посланник Петра I на Востоке. С. 124.

⁵ Хорошхин А.П. Самарканд (Листки из памятной книжки) // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина. Спб., 1876. С. 208.

⁶ Показания сибирских казаков Милюшина и Батарышкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 года по 1852 год // Вестник ИРГО. 1856. Т. 17(II). С. 26.

этганлар. XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотлардан аён бўладики, Тошкент деворининг айрим қисмлари ҳам бу даврга келиб “нураб бораётган” эди¹.

Хива хонлигидаги шаҳар деворлари ҳам XIX аср ўрталарида анча путурдан кетган эди. Буни шу аср муаллифининг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди: “Дарвозалар олдида қоровуллар туришига қарамасдан, ўғирланган отлар осонлик билан нураб тушган шаҳар деворидан олиб ўтилади”².

Хонликдаги айрим шаҳарлар деворлари бутунлай путурдан кетган ҳоллар ҳам кузатилган. Буни Гурлан мисолида кузатиш мумкин. XIX асрнинг 70-йилларида “Қачонлардир бу ерда шаҳар атрофида девор бор эди, лекин ҳозир фақат қаерлардadir унинг излари кўринади, шунингдек, шимолий томонда ярим харобага айланган қалъа деворлари сақланиб қолган”³, – деб таъкидланган эди. 1840 йилга оид маълумотларга кўра Янги Урганч шаҳрининг деворлари ҳам путурдан кетган эди⁴. 1834 йилда Хивага келган арман таржимони Турпаевнинг кўрсатишича, Шовот шаҳрининг деворлари ҳам “қисман бузулиб кетган”⁵ эди.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, шаҳар деворлари ўзларининг ҳарбий истехком сифатидаги аҳамиятини йўқота борган ва шаҳарни миршаблар назорати остида сақлаш имконини берувчи восита вазифасини ўтаган⁶. Буни шу давр муаллифлари бир неча бор таъкидлаб ўтганлар. Хусусан, Бухоро девори ҳақида ёзган Н. Хаников, “у ҳеч бир ҳолатда ҳам шаҳар ҳимояси бўлиб хизмат қила олмайди”⁷, – деб кўрсатган эди. Хива шаҳарлари деворлари ҳақида ёзган Г.И. Данилевский, улар “ҳеч қандай ҳарбий аҳамиятга эга эмас”⁸, – деб қайд этади.

Шаҳар деворлари уни эгаллаш мумкин эмаслиги ҳақида ташқи таассурот туғдирсада, амалда у фақат ушбу марказда миршаблар назоратини ўрнатиш, бож ва бошқа солиқларни ундиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ҳарбий ҳаракатлар авж олган пайтларда эса, у

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 70.

² Гельмерсен Г.Ф. Хива // Нива. 1873. № 10. С. 319.

³ Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи // Материалы для статистики Туркестанского края. СПб., 1876. Вып. IV. С. 240.

⁴ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁵ Дневник переводчика армянина Турпаева. С. 134.

⁶ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. С. 72.

⁷ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 79-80.

⁸ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

шаҳар ҳимояси воситаси сифатидаги ролини бажара олмаган¹. Деворлар олдида, Бухоро шаҳри мисолида кузатилганидек, божхона, сарой қўриқчилари, қўшин ҳам жойлашиши мумкин эди².

Айрим шаҳарларнинг деворлари унча катта ва қалин эмас эди. Улардан бири Шаҳрисабз бўлиб, бу марказ ҳақида XIX аср ўрталарида шундай ёзилган эди: “Шаҳар юпка, одам бўйи баландлигидаги лой девор билан ўралган”³. Бу маълумотни шохидлардан бири қуйидаги тарзда тасдиқлайди: “... шаҳар одам бўйидан бироз баландроқ юпка лой девор билан ўралган”⁴.

Бир қатор умумий хусусиятларга эга Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари деворлари айрим ўзига хос томонлари билан бир-бирларидан фарқ қилар эди. XIX асрнинг 30-йилларида И.В. Виткевич “Хива шаҳарларининг деворлари жуда ёмон”⁵, – деб кўрсатган бўлса, Хива шаҳарлари ҳақида ёзган шу аср рус муаллифларидан бири уларнинг лой деворлар ва сув тўлдирилган хандақларга эгаллиги, лекин бу деворларнинг Бухоро ва Қўқон хонлиги шаҳарлари деворларидан паст ва юпқароқ эканлигини қайд этган эди⁶.

Хонликлар шаҳарларининг деворлари қўшни мамлакатлар деворларига ўхшар эди. Хусусан, Е.К. Мейендорф “Бухоро деворлари Эроннинг кўпгина шаҳарларини ўраган деворларга ўхшайди”⁷, – деб кўрсатиб ўтган эди.

Деворларга дарвозалар ўрнатилган бўлиб, улардан бошланган йўллар шаҳарларни яқин қишлоқлар, қўшни шаҳарлар, узоқ ва яқин мамлакатлар билан боғлар эди. Дарвозалар сони кўп ҳолларда шаҳарларнинг катта-кичиклиги, уларнинг савдо-иқтисодий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда турлича бўлиши мумкин эди. Хусусан, Бухорода бир қанча дарвозалар бор эди. Федор Скибиннинг (1697) кўрсатишича, Бухорода “унга кириш учун ўн иккита дарвоза”

¹ Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства старой Бухары. Бухарские записи. Т.: Изд. лит. искусства, 1982. С. 42.

² Маньковская Л.Ю. Типологические основы искусства Средней Азии (IX-начало XX в.). Т.: Фан, 1980. С. 67.

³ Галкин М.Н. О Шегри-Себзской области Бухарского ханства // Известия Императорского Русского Географического Общества. 1865. Т. I. С. 134.

⁴ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 49.

⁵ Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). М.: Наука, 1983. С. 92.

⁶ Соболев Л.Н. Обзор доступов к Хивинскому ханству и краткие сведения о нем. Военно-статистический очерк // Военный сборник. 1873. Кн. 5-6. С. 161.

⁷ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 95.

мавжуд бўлган¹. XVIII асрнинг 20-йилларида Бухорода бўлган Ф. Беневени ҳам шаҳар дарвозаларининг сонини 12 та деб кўрсатади². 1812-1813 йилларда Мир Иззатулла эса “Бухоро 11 дарвозага эга”³, – деб хабар беради. Унинг бу маълумотини XIX асрнинг 30-йилларида И.В. Виткевич ҳам тасдиқлар экан: “Айтишларича, дарвозалар 12 та. Мен бухороликларни уларни номма-ном айтишга мажбур қилганимда, доимо битта дарвоза етмас эди. Кейинчалик эшитдимки, битта дарвоза (тупроқ билан) беркитиб ташланган экан”⁴, – деб қайд этади. XIX аср биринчи ярмида шаҳарда бўлган шохидлар унинг дарвозаларининг қуйидаги номларини келтирадилар: Мозор, Самарқанд, Имом, Ўғлон, Талипоч, Шергарон, Қоракўл, Шайх Жалол, Намозгоҳ, Саллахона, Кавола ёки Қарши⁵. Баъзи тадқиқотчилар бу дарвозаларнинг айримлари, хусусан, Шайх Жалол, Қоракўл, Шергарон ва Талипоч Абдуллахон II даврида қурилган бўлиши мумкинлигини қайд этиб ўтадилар⁶.

Хонликнинг бошқа шаҳарлари ҳам ўз дарвозаларига эга эди. Жумладан, XVI аср муаллифи Самарқанднинг жанубида жойлашган Сўзангарон, ғарбида жойлашган Чоҳарраха, шимолий томонида жойлашган – Оҳанин дарвозаларининг номларини келтиради⁷. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Самарқанднинг Оҳанин, Сўзангарон, Шайхзода, Феруза, Гозуристон дарвозалари номларини санаб ўтган⁸.

Самарқанд дарвозаларининг номи даврлар ўтиши билан ўзгариб турган. Масалан, Ҳофиз Таниш Бухорий эслатиб ўтган “Қозуристон” дарвозаси “Каризгоҳ” дарвозаси номи остида ҳам маълум бўлиб, у Намозгоҳ, Андгоҳ, Хўжа Аҳрор дарвозаси сифатида ҳам машҳур эди⁹. Буни XIX аср муаллифи Абу Тоҳирхожа Самарқандийнинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. У “Коризон дарвозаси бошқа от билан айтганда Хожа Аҳрор дарвозаси”нинг номини ўз асарида келтиради¹⁰.

¹ Сыскное дело 1697 года о дороге в Хиву. С. 400.

² Посланник Петра I на Востоке. С. 124.

³ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 200-201.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 98.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 200-201; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 95; Записки о Бухарском ханстве. С. 56-57, 99.

⁶ Ремпель Л.И. Из истории градостроительства на Востоке (Материалы по планировке старой Бухары) // Искусство зодчих Узбекистана. Т., 1962. С. 220.

⁷ Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнаме-йи шахи. Ч. 2. С. 195.

⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома 72-75 б.

⁹ Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шахи. Ч. 2. С. 197.

¹⁰ Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. 37-б.

Бу марказнинг олти дарвозасини XIX асрнинг бошқа муаллифлари ҳам эслатиб ўтиб¹, уларнинг номларини қуйидаги тарзда қайд этадилар – Дарвозаи Бухоро, Дарвозаи Пайқобок, Дарвозаи Ҳазрати Шоҳи Зинда, Дарвозаи Қаландархона, Дарвозаи Сўзангарон ва Дарвозаи Хўжа Аҳрор². Улар шаҳарнинг турли қисмларида жойлашган эди. Жумладан, шаҳарнинг ғарбий қисмида Бухоро дарвозаси, шимолда - Пойқобок ва Шоҳизинда ёки Ҳазратшоҳ, шарқда Қаландархона, жанубда эса – Сўзангарон ва Хўжа Аҳрор дарвозалари ўрин олган эди³.

Шаҳрисабз ва Қарши ҳам бир қанча дарвозаларга эга эди. О.А.Сухарева этнографик маълумотларга асосланган ҳолда, XIX асрда Шаҳрисабзда - Самарқанд, Чирокчи, Яккабоғ ва Кунчиқар ҳамда Қаршидаги – Тутак, Шаршара, Чармгар, Насаф, Мисгарлик, Жиловхона, Раста, Ҳандақ дарвозалари мавжуд бўлганлигини кўрсатиб ўтади⁴.

Айрим кичикроқ шаҳарларда дарвозалар сони камроқ эди. Улардан бири Жиззах бўлиб, асирликдан қайтган Корнило Суворовнинг ёзишича, унинг тўртта дарвозаси бор эди⁵. Шоҳидлардан бири Каттакўрғоннинг “Пайшанба дарвозаси”ни эслатиб ўтади⁶.

Йирик савдо-иқтисодий марказлардан бўлган Тошкент ҳам бир қанча дарвозаларга эга эди. Карл Миллер (1739) эса ундаги дарвозалар сонини 8 та деб кўрсатди. Булар – Самарқанд; Бешёғоч; Терсерек; Шихан-Таугер (Шайхантахур); Тахтапус (Тахтапул); Тарсахан; Капкан; Кочки (Кўкча)⁷. XIX аср бошларида шаҳар девори бўйлаб 12 та дарвоза мавжуд эди. Буни 1813-1814 йилларда Тошкентда бўлган Ф. Назаров ҳам тасдиқлаб, “шаҳар деворида 12 та дарвоза борлиги ҳақида хабар беради⁸. XIX аср охирида, тарихчи Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг кўрсатишича, шаҳарда 12 та дарвоза бўлиб, улар маълум уруғларга топширилган эди. Шунинг

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 108.

² Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 100.

³ Хорошхин А.И. Самарканд (Листки из памятной книжки). С. 208.

⁴ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Т.: Фан, 1958. С. 112, 129.

⁵ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 64.

⁶ Каразин Н. Рахмад-инак-бек заадинский // Туркостанский сборник. Т. 54. С. 205.

⁷ Рассказ сарга Нур-Мухамета. С. 57; Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. Ч. 1. С. 32.

⁸ Назаров Ф. Записки о некоторых землях и народах. С. 59.

учун дарвозалар бу уруғлар номи билан аталишини қайд қилар экан, муаррих дарвозаларнинг қуйидаги номларини келтиради: Қиёт, Турклар, Ўзбек, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Суъбониён, Кўкча, Камондарон, Қанғли, Бешёғоч, Қатағон¹.

Тошкент дарвозалари ҳақида келтирилган бу турли маълумотлар шаҳарнинг XVIII аср охири – XIX аср бошларида кенгайиб борганлиги ва унинг савдо-иқтисодий алоқалари доираси ўсиб борганлигидан далолат беради. Самарқанд мисолида кузатилгани каби бу шаҳарда ҳам дарвозаларнинг номи ўзгариб борган. Буни қуйидагилардан яққол кузатиш мумкин. Кейинги давр муаллифлари бу дарвозаларнинг қуйидаги номларини келтиради: Кўймас, Кўкон, Қашғар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон ва Бешёғоч². Улардан тўрттаси – Лабзак, Қашғар, Кўкон ва Кўймас дарвозалари шарқ томонддан шаҳарга қўшиб олинган қисмда қурилган эди³.

Кўкон деворининг ҳам 12 та дарвозаси бўлиб, улардан бири Ғазавлик, яна бири эса Марғилон дарвозаси деб аталар эди⁴.

Хива хонлиги шаҳарлари ҳам бир неча дарвозаларга эга бўлиб, бу уларнинг яхши мустаҳкамланганлигидан далолат беради. Бу ўринда XVII аср муаллифининг Урганчнинг Хуросон, Мирза, Вазирнинг Ур дарвозаси ва “Хевак дарвозаси” ҳақидаги маълумотлари диққатга сазовордир⁵.

Шовот шаҳрининг эса иккита дарвозаси бўлиб, улардан бири шимолга, иккинчиси жанубга қараган эди⁶. Кат шаҳри эса “шимолий дарвоза” деб аталадиган ягона дарвозага эга эди⁷.

Шаҳар дарвозаларини қуришда асосан ёғочдан фойдаланганлар. Бу ўринда XVII аср муаллифининг Тошкентни Имомқулихон қўшинлари томонидан босиб олиниши ҳақидаги маълумоти аҳамиятга моликдир. “Кунлардан бирида эрта тонгда қамал этувчилар

¹ Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. Тарихий ва археологик лавҳалар. Т.: Фан, 1988. 57-б.

² Маев Н. Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. Спб., 1876. С. 262.

³ Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. – 58-б.

⁴ Хорошкин А.П. Очерки Кокана. С. 40.

⁵ Абулғозий. Шажарайи турк. 125, 148, 167-б.

⁶ Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 245.

⁷ Ўша асар. 244-б.

шаҳар дарвозаларидан бирини ёқиб юбордилар ва у ёниб кетди. Қўшин у орқали шаҳарга кирди”¹, – деб ёзади муаррих.

Бухорода шаҳар дарвозалари “анча чиройли гумбазлар билан бирлаштирилган устунли” дарвозалар сифатида таърифланади². Шохидларнинг яна бири эса шаҳар дарвозаларини “Уларнинг ҳаммаси гиштдан қурилган, ҳар томонида думалоқ минорага эга”³, – деб таърифлайди. Хивада ҳам шаҳар деворидаги дарвозалар атрофига гишт билан ишлов берилган эди.

Дарвозалар миршаблар томонидан қўриқланган. Жумладан, кечқурун 8 дан кейин ёпиб қўйиладиган Бухоро дарвозаларини қўриқлаш учун қоровуллар – дарвозабонлар мавжуд бўлиб, улар учун шаҳар деворининг ичкарасида дарвоза ёнида махсус хоналар қурилган эди⁴. Улар шаҳар дарвозаларини ёпганларидан сўнг (хусусан, Бухорода) унинг калитларини миршабхоналарга топширганлар. Пойтахт шаҳар дарвозалари ҳақида ёзган Е.К. Мейендорф: “Одатга кўра, улар аскарлар отряди томонидан қўриқланади. Улар куёш чиққанда очилиб, кун ботганда ёпилади”⁵, – деб ёзади.

Шаҳар дарвозаларини қўриқлаш топширилган дарвозабонлар сони бир нечта бўлиши мумкин эди. Масалан, XIX асрда Хиванинг Паҳлавон дарвозаси 7 та, Боғча дарвозаси ҳам 7 та, Ота дарвозаси эса 8 та миршаб ва навкар томонидан қўриқланган⁶.

Дарвозалар шаҳар ҳимоясида муҳим ўрин тутган. Уларни забт этиш жуда қийин вазифа ҳисобланган. Турли марказларни эгаллашга ҳаракат қилган кучлар уларни қўлга киритишга интилганлар. Бунга XVI асрга оид қуйидаги маълумот орқали амин бўлиш мумкин. Самарқандни забт этишга бел боғлаган Абдуллахон II бу марказни қўлга киритишда қуйидагича йўл тутган. У шаҳарнинг “дарвоза ва минораларини султонлар ва амирлар ўртасида бўлиб” берган. Жумладан, Чоҳарраха давозаси қаршисида шаҳзода Абулфатх Ибодулла султонни, Шайхзода дарвозаси қаршисида Дўстим

¹ Мухаммад Юсуф Мунши. Муқимхонская история. С. 87.

² Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца) // Туркестанский сборник. Спб., 1880. Т. 239. С. 21.

³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 95.

⁴ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. С. 36.

⁵ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 95.

⁶ XIX аср Хива давлат хужжатлари. Т. II. Т.: Фан, 1960. 101-б.

Муҳаммад султонни, Абдуллатиф султонни эса Оҳанин дарвозаси қаршисида жойлаштирган¹.

Шаҳарга душман яқинлашганида унинг дарвозалари, кўп ҳолларда, тупроқ билан тўлдирилиб, беркитиб қўйилар эди. Хусусан, Амир Ҳайдар даврида Хива хони Элтузархоннинг босқинчилик юришларидан ўзини ҳимоя қилган самарқандликлар, тарихчи Мирза Шамс Бухорийнинг кўрсатишича, “шаҳар дарвозаларини тупроқ билан тўлдириб қўйганлар”². Бундай ҳолни Хива шаҳарлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, XVIII асрнинг 40-йиларида Д. Гладышев, қизилбошлар ҳужуми муносабати билан беркитиб қўйилган Хива дарвозаларини эслатиб, “шаҳар дарвозаларига келганимизда у тупроқ билан беркитиб қўйилган эди”³, – деб таъкидлайди.

Кўчалар шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ва уларнинг тузилишида катта аҳамиятга эга эди. Шаҳарларда кўпдан-кўп узун ва калта, кенг ва тор кўчалар мавжуд эди. Улар, одатда, шаҳар бозорларида кесишар эди. Бозорда туташган шаҳар кўчалари, “у ёки бу даражада кенг йўлларни” эслатиб, кўшни қишлоқлар, бошқа шаҳарлар, узоқ-яқин мамлакатларга олиб боровчи йўлларга қўшилиб кетар эди. Тошкентни тадқиқ этган Н.Г. Маллицкий шаҳар кўчаларининг бу ҳолати Москвани эслатишини ва “шаҳар кимдир томонидан чизилган аниқ бир план асосида қурилмагани, балки табиий йўл билан бунёдга келгани”⁴ ни қайд этади.

Шаҳар кўчалари, одатда, унинг дарвозаларидан бошланар эди. Улар кенг бўлиб, йўлнинг давомида кичикрок кўчаларга бўлиниб кетар эди. Бозорга олиб борадиган бундай кўчалардан бири ҳақида XIX аср ўрталарида Хивада бўлган савдогар Абросимов : “Шаҳарга кирганимиздан сўнг дастлаб биз кенг кўчадан, сўнгра туя зўрға қатор бўлиб юра оладиган жуда тор кўчадан юрдик”⁵, – деб қайд этади. Буни XIX аср йирик савдо-иқтисодий марказга айланган Каттакўрғон мисолида ҳам кузатиш мумкин. “Биз масжид дарвозасидан Пайшанба

¹ Хафиз-и Ғаниш Бухари. Шарафнама-йи шаҳи. Ч. 2. С. 195.

² Мирза Шамс Бухари. О некоторых событиях в Бухаре и Кашгаре. Записки Мирзы-Шамсы Бухари / Пер. и прим. В.В. Григорьева. Казань, 1861. С. 8.

³ Показания поручика Д. Гладышева. С. 179.

⁴ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузе // В.В. Бартольд – туркестанские друзья, ученики и почитатели. Т., 1926. С. 108.

⁵ Рассказ торговца Абросимова о поездке его в Хиву // Туркестанский сборник. Т. 54. Спб., 1873. С. 17.

бозорига олиб борувчи анча кенг йўлдан бордик”¹, – деб қайд этади шу аср муаллифи.

Марказий кўчалар шаҳарларнинг бош майдонларида туташар эди. Жумладан, Қаршида “Регистонга шаҳарнинг асосий бўлган тўрт кўчаси чиқар эди” ва бу кўчаларнинг яна бири “ўрда” дарвозаларига олиб чиқар эди².

Шаҳарлар марказида туташган асосий кенг кўчалардан ташқари, уларда кўпдан-кўп бошқа кўчалар ҳам бўлиб, одатда, улар анча торроқ эди. XIX асрнинг 20-йилларида “жуда тор” деб таърифланган Бухоро кўчаларига оид аниқ конкрет маълумотлар хонликлар шаҳарлари кўчалари ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил қилишда ёрдам беради. Шу асрнинг 40-йилларига оид маълумотларга кўра, шаҳарда 360 та кўча бўлган³. “Одатда, Бухоро кўчалари 5-8 фут кенгликка эга... Энг кенг кўчалар, одатда, 10-12 футдан ортиқ эмас”⁴, – деб қайд этган эди шу аср муаллифларидан бири. Кўҳна Урганчда археологик қазишлар олиб борган тадқиқотчилар эса шаҳар кўчаларидан бирининг кенглиги 3 метр атрофида эканлигини кўрсатадилар⁵.

Дарвозалардан бошланиб, шаҳар марказига йўналган кўчаларнинг икки атрофида кўп ҳолларда савдо расталари ҳам жойлашиши мумкин эди. Бунини Қўқон хонлиги шаҳарларига оид маълумотлар асосида яққол кузатиш мумкин. Жумладан, “Ғазавлик” номли “ғиштин дарвоза”дан – шаҳарнинг шимоли-ғарбий чегарасидан бошланган кўча қабристондан ўтган бўлиб, унинг давомида уйлар ва дўконлар жойлашган эди⁶.

Айрим кўчалар, хусусан, бозорлардаги кўчаларнинг баъзиларининг усти ёпиқ бўлган. Кўчаларнинг устини турли усулларда ёпиш ва улардан савдо расталари сифатида фойдаланиш анъанавий характерга эга эди. XVI аср ўрталарида Антони Женкинсон Урганч ҳақида ёзар экан, “битта узун кўча усти ёпилгандир, у бозор вазифасини ўтайди”⁷, – деб кўрсатади. Бу шаҳарда қазиш ишлари олиб борган археологлар ҳам кўчалардан

¹ Каразин Н. Рахмед-инак, бек заадинский. С. 203.

² Маев Н. От Шахрисабза до Бухары // Туркестанские ведомости. 1875. № 5-6.

³ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 82.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 57.

⁵ Вактурская Н.М. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции (1949-1953). М., 1958. С. 418.

⁶ Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 42.

⁷ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 177.

бирининг усти ёпиқ бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмаслигини қайд этадилар¹. XVIII аср ўрталарида Хивада бўлган Д. Рукавкин “ҳар бир кўча битта том” билан ёпилганлигини таъкидлаб ўтади².

Шаҳар кўчаларининг усти ёпилганлигини Тошкент бозорларидаги кўчалар мисолида ҳам кузатиш мумкин. XIX аср муаллифларидан бирининг кўрсатишича, шаҳардаги “бозорда кўчалар ва дўконлар олдидаги ўтиш жойларининг усти қамиш ва бўйра билан ёпилар эди”³.

Кўчалар айрим ҳолларда хусусий ҳам бўлган. XVI асрга оид ҳужжатларнинг бирида Бухорода бегоналар учун “ўтиш мумкин бўлмаган хусусий кўча” эслатиб ўтилади⁴. Шунингдек, “умумий фойдаланиш учун кўчалар” ҳам мавжуд бўлганлиги ушбу ҳужжатлардан аён бўлади⁵.

Одатда, шаҳар дарвозаларидан унинг маркази томон ёки бир қисмидан бошқасига йўналган кўчалар, битта умумий ном билан аталмаган. О.А.Сухарева, кўчаларнинг айрим қисмлари бозор расталари, меъморий ёдгорликлар ёки шаҳар кварталларининг номи билан аталганлигини кўрсатиб ўтади⁶. Буни Бухоро хонлигига оид XVI аср ҳужжатлари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, уларда “Мавлоно Амир масжиди кўчаси”, “Мулла Амир бозори кўчаси”, “Мавлано Раҳматулла масжиди кўчаси”, “Косагаронлар масжиди кўчаси”, “Ҳофиз Мохони масжиди кўчаси” каби Бухоро кўчалари номлари келтирилади⁷.

Шаҳарлар ҳудуди турли қисмларга бўлинган бўлиб, уларнинг сони айрим мулликларнинг кўрсатишича, ҳар хил бўлиши мумкин эди. Масалан, Самарқанд, Марғилон каби марказлар тўрт қисмга⁸,

¹ Вактурская Н.М. Раскопки городища Ургенч. С. 418.

² Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина с приобщением разных известий о Хиве, с отдаленных времен до ныне // Туркестанский сборник. Т. 386. С. 389.

³ Корреспонденция из Ташкента // Туркестанский сборник. Т. 7. С. 91.

⁴ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. / Пер. Е.Э. Бертельса. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1954. Док. № 73. С. 136.

⁵ Ўша асар. Ҳуж. № 73. 99. 136. 151-6.

⁶ Сухарева О.А. О терминологии, связанной с исторической топографией городов Средней Азии (куй, махалла, гузар) // НАА. 1965. № 6. С. 101.

⁷ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 23, 41, 44, 45, 47. С. 104, 117, 119, 120, 121.

⁸ Гурсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 92.

Шаҳрисабз эса икки қисмга бўлинган эди¹. Қўқон шаҳри эса шаҳарнинг 12 дарвозасига мувофиқ равишда 12 қисмдан иборат бўлган². Тошкент эса тўрт қисм – даҳага бўлинган бўлиб, улар – Қўкча, Себзор, Шайхонтохур, Бешёғочдан иборат эди³.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларининг турли қисмлари ўз навбатида анча кичикроқ ҳудудий-маъмурий бирликларга бўлинар эди. Шаҳар кварталларини – аҳоли яшайдиган қисмларини англатадиган бирликлар турли шаҳарларда ҳар хил аталган. Жумладан, Бухорода аҳоли яшайдиган қисмлар – кўй, маҳалла, гузар атамаси остида машҳур бўлган. Уларнинг дастлабки иккитаси – кўй ва маҳалла Бухоро кварталлари маъносида XV-XVI асрдан кейин аста-секин муомаладан чиқа бошлаган ва XVII асрда ўз ўрнини янги атама – гузарга бўшатиб берган. XVI асрга оид Жўйбор шайхлари архивига доир айрим ҳужжатларда маҳалла ва кўй атамалари учрайди. Хусусан, уларнинг айримлари “Мадрасаи Ноу ёнидаги Хўжа Зайниддин маҳалласи”, “Масжид-и Кўй-и Дирахт” тарзида эслатиб ўтилади⁴. Кўй ва маҳалла терминлари XX аср бошларида ҳам сақланиб қолган. Жумладан, “Кўйи ҳонақа”, “Кўйи дирахт”, “Кўйи Муркуш” атамалари шаҳардаги эски кварталларни англатиш учун ишлатилган. Шунингдек, шаҳарда алоҳида олинган кварталлар – жухудлар маҳалласи, шаҳар атрофидаги татар маҳалла, Афшар маҳалла ва бошқалар ҳам мавжуд бўлган⁵.

XVII асрдан бошлаб гузар атамаси Бухородаги каби Самарқанд, Ургут, Жиззах, Шаҳрисабз, Қарши, Китобда шаҳар кварталини англатиш учун кенг ишлатилган. Бу атама Тошкент ва Қўқон хонлиги шаҳарларида бошқача маъно касб этган. “Икки Дарё оралиғининг шарқий ҳудудларида квартални англатиш учун маҳалла термини ўрнашиб қолди, гузар эса бу ерда бошқа маънони касб этди, – деб ёзар экан О.А.Сухарева, – Гузар деганда бу ерда кўшни кварталлар кесишган ерда вужудга келган чорраҳа тушунилиб, бу ерда кичкина бозорча бўлиб, шу кварталлар аҳолисига хизмат қилган”⁶, – деб қайд этади.

¹ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Т.: Фан, 1958. С. 130.

² Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 40.

³ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузе. С. 109.

⁴ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 87. С. 145.

⁵ Сухарева О.А. О терминологии связанной с исторической топографией городов Средней Азии. С. 101-103.

⁶ Ўша ерда.

Шаҳарлардаги ҳар бир аҳоли яшайдиган қисм – квартал қандай аталишидан қатъи назар, улар қошида албатта масжид бўлар эди. П.И. Демезон Бухоро ҳақида ёзар экан, “Шаҳар 366 кварталга бўлинган бўлиб, унинг ҳар бирида ... масжид, имом, муаззин ва оқсоқол бор”¹, – деб ёзади. Масжидлар, одатда, квартал ўртасида, ёнида ҳовуз билан қурилар эди. Квартал ичидаги кўчалар кесишган ерлар ва тор кўчалар “чақар” деб аталар эди. Баъзи тор кўчалар асосий кўчалардан кечаси дарвоза билан беркитиб қўйилар эди².

Одатда, шаҳар гузарлари ва маҳаллалари кўп ҳолларда улар жойлашган ернинг топографик ҳолати, ундаги тарихий обидалар, аҳолининг машғулоти турлари, айрим савдо-иқтисодий иншоотларга яқинлиги билан ҳам характерланган ва бу ҳолат маҳалла номида ўз аксини топган. Буни Тошкентга оид XX аср бошларига мансуб маълумотлар орқали кузатиш мумкин. Қайд этиш лозимки, сақланиб қолган аниқ ва айтиш мумкин бўлган маълумотлар асрлар давомида шаклланиб келган ва ўз анъанавийлигини сақлаб қолган шаҳар маҳаллалари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Уларга биноан, шаҳарнинг Шайхонтоҳур даҳасида 75 та, Себзор даҳасида 80 та, Кўкча даҳасида 59 та, Бешёғоч даҳасида эса 75 та маҳалла бўлган³. Маҳаллалар кўп ҳолларда уларнинг табиий-топографик жойлашувини ўзида акс эттирган номлар – Орқа кўча, Жар кўча, Қатор терак, Қишлоқ тепа, Қудуқ боши, Қора тут, Қумлок, Тик кўча, Оқ тепа, Қўш тут, Чуқур қишлоқ, Қоратош, Қувир ариқ ва бошқалар билан аталган. Айрим ҳолларда маҳаллалар номида улар жойлашган ерлардаги тарихий обидалар, масжидлар, кўприклар ва бошқалар акс этган. Улар орасида – Оқ масжид, Олтинлик масжид, Баланд масжид, Гишт масжид, Сирлик масжид, Сўғал масжид, Ёпуглик мазор, Пушти ҳаммом, Сари хумдон, Хотин масжид, Кўк масжид ва ҳ.к. учратиш мумкин. Тошкент маҳаллаларининг кўпларини номлари уларда яшайдиган аҳолининг машғулотини ҳам ўзида акс эттирган. Хусусан, уларнинг орасида Дегрез, Эгарчи, Ўқчи, Парчабоф, Кўнчилик, Темирчилик ва бошқалар бор эди. Маҳаллаларнинг кўпчилиги қисми айрим ҳолларда улар яқинида жойлашган бозор номлари билан ҳам аталаган. Улар жумласига –

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 57.

² Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 96.

³ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузо. С. 114-121.

Базозлик, Беда бозор, Булғор бозор, Эгар бозор, Ипак бозор, Эски бозор, Қассоб бозор, Кафшфурушлик, Қулф бозор, Чопон бозор, Юган бозор, Чит бозор, Кетмон бозор, Намад бозор, Хода бозор, Ғўза бозор, Этик бозор, Кепак бозор, Мош бозор, Носвой бозор, Пахта бозор номлари билан аталадиган маҳаллаларни киритиш мумкин¹.

Тошкент маҳаллаларидаги каби шаҳар кварталларининг турли номлар билан аталишини бошқа марказлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, XVII асрда Самарқандда Дегрезлик, Кемухтгарон, Атторон, Сангтарошон каби гузарларнинг мавжудлиги ҳақида шу давр муаллифи Малехо хабар беради². Гузарларнинг бу номлари уларда яшовчи аҳолининг ҳунар турларидан дарак берса, шу муаллифнинг шаҳардаги Ҳовуз-и сангин, Мир-Шоҳ Малак мадрасаси номли гузарларнинг табиий-топографик ва турли иншоотлар номи билан аталганлигидан далолат беради³.

Шаҳар кварталларининг номи кўп ҳолларда уларда яшовчи аҳолининг машғулот турларига қараб белгиланганлигини Шаҳрисабз мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бу ерда чармгарлар яшаган – Катта, Кичик Чармгар ва мешгарлар, кулоллар яшаган – Кулолчилик, дегрезлар яшаган – Дегрезлик, телпакдўзлар яшаган – Телпакдўзан гузарлари мавжуд бўлган⁴.

Шундай қилиб, турли хонликлар ҳудудида ўрин олганлигига қарамай, шаҳарларни бирлаштириб турувчи бир қатор жиҳатлар мавжуд эди. Улардан бири сифатида шаҳарлар структураси ва у билан боғлиқ айрим масалаларни кўрсатиш мумкин. Деворлар билан ўраб олиниши, уларнинг дарвозалар билан таъминланганлиги, шаҳарларнинг ички тузилиши, шаҳар кўчалари ва уларнинг жойлашувига кўра ҳам Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида бир қатор умумий жиҳатлар мавжуд эди. Шу билан бирга хонликлар шаҳарларида бу ҳолатлардан фарқ қиладиган айрим хусусиятлар ҳам шаклланган эди. Шаҳарлар мавжудлигини кўрсатувчи – ҳимоя деворлари, дарвозалари ва ички тузилишига кўра XVI-XIX аср ўрталарида Ўзбекистон шаҳарлари ўз ривожланишида умумий ҳолатлар ва айрим хусусий сифатларга эга бўлганлигини кўрсатади.

¹ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузе. С. 114-121.

² Қаранг: Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 178.

³ Ўша ерда.

⁴ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. С. 137-138.

Шаҳарлар бошқарувининг муҳим жиҳатлари

XVI-XIX асрнинг ўрталарида хонликларда шаҳарларни бошқаришнинг ўзига хос шакллари вужудга келган бўлиб, улар бу даврга хос сиёсий, ижтимоий-иқтисодий воқеликдан келиб чиқар эди. Хусусан, турли ҳукмрон сулолалар давлат сиёсатининг бошида турган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида шаҳарлар ва уларни бошқарув борасида бир қатор умумий ҳолатлар вужудга келган эди. Одатда, олий ҳукмдор айрим мулкка эгаликни даъво қилган ўз қариндош-уруғлари, яқинларини айрим олинган ҳудуд чегарасида ҳокимият билан таъминлаш, бошқарув учун уларга маъмурий марказлар – вилоятлар ва шаҳарларни топширишга ҳаракат қилган. Муаррихнинг аниқ таъкидлашича, ҳукмрон сулола вакилларига доимо “Вилоят, эл ва мол керак” бўлган¹. Хон томонидан тайинланган бундай ҳукмдорлар вилоят ва унга қарашли шаҳарларни бошқарганлар. Бу ҳолатни Бухоро хонлиги мисолида ҳам, Хива ва Қўқон хонликлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Муҳаммад Шайбонийхон амалга оширган айрим ишлар ҳақида ёзган XVI аср тарихчиси Камолиддин Биноий қуйидагиларни қайд этган эди: “У ҳар бир вилоятни йирик султонлар ва амирларга уларнинг адолатлилиги ва қонунчилиги таъсири остида ҳамма ҳудудлар гуллаб-яшнасин дея бошқарув учун беришга эътиборини қаратди”². Унинг таъкидлашича, жумладан, Туркистон вилояти Кучкунжи султонга, Тошкент унинг укаси Суюнчхожа султонга, Андижон Жонибек султонга, Шоҳрухия Ёқуб Вафодорга топширилган эди.

Давлат ерларининг бошқарув учун хон томонидан ўз қариндош-уруғларига бўлиб берилиш тажрибаси кейинги асрларда ҳам давом эттирилди. Буни XVIII асрга оид “Тухфат ал-хоний” асарининг муаллифлари ҳам тасдиқлайдилар. Уларнинг ёзишича, Бухорода ҳокимият тепасига келган Манғитлар сулоласининг вакили Муҳаммад Раҳим Самарқанд шаҳри ва унинг вилояти ҳокими этиб укаси Баротбий манғитни тайинлайди³. Бундай ҳолни XVIII аср бошларида ташкил топиб, мавқеи аста-секин ўсиб борган Қўқон хонлиги мисолида ҳам кузатиш мумкин. XIX аср муаллифи Қўқон хонлигидаги вилоят ва шаҳарларни кўп ҳолларда “хоннинг

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 137-б.

² Камалиддин Бинаи. Шейбанинома // МИКХ. С.127; Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. 276-б.

³ Қаранг: Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. С. 118.

қариндош-уруғлари ва ўғиллари томонидан бошқарилганлигини” эътироф этади¹. Буни Қўқон хонлигидан ўтган ҳиндистонлик Мир Иззатулланинг қуйидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди. Бу муаллиф Марғилон ҳақида ёзар экан, “Қўқон амирининг ўғли унинг ҳокимидир”², – деб қайд этади.

Айрим ҳолларда (буни XVIII-XIX аср маълумотларидан кўпроқ кузатиш мумкин), вилоят ва шаҳар ҳокимлиги нафақат ҳукмрон сулола вакиллари, балки олий ҳукмдорнинг ҳарбий ҳаракатларида фаол иштирок этган баъзи мансабдор шахслар, шунингдек, турли уруғлар вакилларига ҳам берилган. Хусусан, XVIII аср муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорий олий ҳукмдор Убайдуллахон томонидан Балхни қўлга киритишдаги хизматлари эвазига “Фарҳодбий ўтарчига Шаҳрисабз, Муҳаммад Раҳим оталиққа Қарши шаҳарлари ҳукмронлик учун берилганлиги” ҳақида хабар беради³. XVII аср муаллифи Хожа Самандар Термизий ҳам шундай хусусий ҳоллардан бири ҳақида ёзади. Унинг кўрсатишича, олий ҳукмдор Субҳонқули-хон томонидан Самарқанд вилоятини бошқарув Хўжақулибий ўтарчига, “Насаф вилоятини” бошқарув эса Муҳаммаджонбий-юзга топширилган эди⁴.

Айрим олинган вилоятни бошқариш топширилган мансабдор шахслар унинг пойтахт шаҳри ҳокими ҳам саналар эди. Шаҳарлар ва вилоятларда марказий ҳокимият сиёсатини юритиш учун масъул этилган бу шахсларни XVI-XIX аср ўрталарида турли номлар билан аталганлигини кузатиш мумкин. Бундай шахсларга нисбатан кўп ҳолларда “ҳоким” атамаси қўлланилганлиги манбаларда тез-тез эслатиб ўтилади. Хусусан, XVI аср муаллифи Абдуллоҳ бин Муҳаммад бин Насруллоҳий Шайбонийхон томонидан Ҳамза султон ва Маҳди султонлардан Ҳисор вилоятини тортиб олиниши ҳақида ёзар экан, “у ернинг ҳокими этиб Убайдулла-султонни тайинлади”⁵, – деб қайд этади. XVIII аср муаллифи Хўжамқули-бек Балхий вилоятлардан бирини бошқарган шахслардан бири Абдул Али тархонни – “ҳоким” номи остида қайд этиб ўтади⁶.

¹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 437.

² Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 158.

³ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулланаме. С. 142.

⁴ Ходжа Самандар Термизи. Дастур ал-мулук (Назидание государям) Факс. старейшей рукописи. Пер. М.А. Салахетдиновой. М.: Наука, 1971. С. 88.

⁵ Абдаллах Бен Муҳаммад бен Али Насраллахи. Зубдат ал-асар // МИКХ. С. 394.

⁶ Ходжамқули-бек Балхи. Тарих-и Кипчаки // МИКХ. С. 394.

Вилоят ва шаҳар ҳокимларига нисбатан айрим ҳолларда “волий” атамаси ҳам қўлланилган. Одатда, бу атама вилоят ҳокимлиги инъом этилган султонлар ва амирларга нисбатан ишлатилган¹. Шундай ҳолларнинг бири ҳақида XVI аср муаррихи Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахоннинг Сайрам вилоятида бўлиши воқеалари баёнида хабар беради. “У ернинг волийси бўлган Хоразмшоҳ султоннинг ўғли Абдукарим султон ташқари чикиб, қимматбаҳо совға-саломлар тақдим қилди. Аъло ҳазрат марҳамат ва шафқат юзасидан у вилоятни унинг ўзига инъом қилдилар”², – деб ёзади у. Ушбу муаллифнинг “Ўратепа ва Самарқанд волийлари”, “Балх вилояти... волийси” каби эслатмаларини кўрсатиб ўтиш ҳам бу ерда ўринлидир³. Шунингдек, бу ўринда XIX аср муаллифи Муниснинг Аванеш-хоннинг ўғли Маҳмуд Султоннинг XVI асрда “Урганч волий”си бўлганлиги ҳақидаги маълумот ҳам диққатга сазовордир⁴.

Шаҳар ва унинг атрофидаги вилоят бошқаруви топширилган шахсларга нисбатан “ҳоким” билан биргаликда бошқа атама – “бек”, “бий” атамаси ҳам қўлланилган. Шаҳар ҳокимларига нисбатан “бек” ва “бий” атамларининг кенг ишлатилганлигини, айниқса, XIX аср материалларидан яққол кузатиш мумкин. Хусусан, Қўқонда, вилоятларни ҳокимлар ва беклар бошқарган бўлиб, уларнинг ҳокимияти бир хил кучга эга эди. “Бек ва ҳоким ўртасидаги фарқ шундан иборат эдики, – деб ёзади муаллифлардан бири, – бек хон авлодидан эди, ҳоким эса оддий фуқаролардан эди”⁵.

Одатда, ўзбек уруғлари бошлиқларига нисбатан қўлланилган “бий”⁶ атамасининг “ҳоким” маъносида қўлланилиши уларнинг Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари сиёсий ҳаётидаги мавқеини аниқлашда ёрдам берди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи яримда хонликларда кузатилган сиёсий бошбошдоқлик оқибатида турли уруғ вакиллариининг ҳокимият тепасига келиши шаҳарлар ва вилоятлар бошқарувида “бий”ларнинг роли ўсиб боришига асос бўлди. Буни Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, шу асрнинг 50-йилларида Хива ҳақида батафсил

¹ Мухаммад-Рафи Ансари. Дастур ал-мулук (Устав для государей) Предисловие, перевод, примечания и указатели А.Б. Вильдановой. Т.: Фан, 1991. С. 21.

² Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2- жилд. 234-б.

³ Ўша асар. 236-237-б.

⁴ Фирдаус ал-икбал // МИКХ. С. 447.

⁵ Саттар-хан Абдул Гафаров. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. № 26. 1892. С. 108.

⁶ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. С. 22.

маълумотлар қолдирган М. Иванин “Бийлар... уларга топширилган шаҳарларни бошқарадилар”¹, – деб хабар беради.

Ҳокимлар олий ҳукмдор томонидан нафакат ҳукмрон сулола вакиллари ва уруғ-қabila бошлиқларидан, балки айрим ҳолларда паст табақа вакилларида ҳам тайинланган. Бунинг ёрқин мисоли сифатида XVIII аср ўрталарида Бухорода давлат тепасига келган Муҳаммад Раҳим “Ўратепа ҳокими этиб ўз ғуломи Қуншибойбийни” тайин этгани ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир². Қабилалар амирларига эътибор бермаган ва улар қимматини туширишга ҳаракат қилган Бухоро амири Насруллоҳон эса “Кичкина хато учун ҳокимларини мансабларидан олиб ташлаб, молларини мусодара қилган, уларнинг ўрнига эса бозор қора аҳлидан бўлган кишиларни тайин этган”³.

Шаҳарлар бошқарувида муҳим ўрин эгаллаган амалдор шахслардан бири – “доруға”лар эди. XVI-XVII асрларда аҳамияти ниҳоятда катта бўлган бу мансаб эгалари шаҳарлар ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганлар. Ҳарбий тўқнашувлар ва ўзаро урушлар тез-тез содир бўлган даврларда шаҳарлар ва вилоятлар бошқаруви топширилган бу шахсларни ундаги тартиб-интизом учун тўла жавобгар бўлган ҳарбий комендантлар билан қийослаш мумкин. Бу масъул шахсларнинг, айниқса, XVI асрда шаҳарлар ҳаётида тутган ўрни ҳақида шу давр манбаларида тез-тез эслатиб ўтилади. Хусусан, XVI аср бошида Самарқандни қўлга киритган Муҳаммад Шайбонийхон шаҳарнинг доруғаси этиб “Жон Вафо-бий”ни тайин этганлиги ҳақида Муҳаммад Солиҳ хабар беради⁴. Бу ҳақида Бобур мирзо ҳам ёзиб, қуйидагиларни қайд этади: “Самарқанд доруғалигини Жонвафо мирзога бериб эди. Беш-олти юз киши билан Самарқанд қўрғонининг ичида эди”⁵.

Шаҳарлар бошқаруви топширилган доруғалар ихтиёрида кўп сонли ҳарбий кучлар мавжуд бўлиб, улар ёрдамида бу ерда давлат сиёсати амалга оширилган. Доруғалар қўл остида, одатда, 100 тадан

¹ Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 54.

² Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа (История Мангытских государей) / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. М.: Наука, 1962. С. 46.

³ Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа . С/ 55–56.

⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 52-б.

⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 74-б.; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. С. 101.

500 тагача харбийлар бўлганлар¹. Бу ҳолатни Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг замондоши Фазлуллоҳ ибн Рӯзбехон Исфохоний ҳам қайд этадилар. Жумладан, Фазлуллоҳ ибн Рӯзбехон Исфохоний қозоқларга қарши курашга отланган Муҳаммад Шайбонийхоннинг қўшинларига даштда “атрофлардаги мулкларнинг амир ва доруғалари кўп сонли қўшинлари билан бирлашдилар”², – деб ёзади.

Доруғаларнинг шаҳарларнинг маъмурий бошқарувидаги XVI асрда кузатилган бу роли кейинги асрлар мобайнида ўз аҳамиятини йўқота борган. Маъмурий жиҳатдан ҳуқуқ ва мажбуриятлари “ҳоким”нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан деярли тенг бўлган доруғаларнинг мансаб доираси кейинги юз йилликлар мобайнида чегараланиб, ўзининг дастлабки маъносини йўқота борган. Доруғаларнинг шаҳар ҳаётида тутган ўрни ҳақида XVIII асрдаги Бухорога оид манбада шаҳар “рабоди ичидаги тунги назорат қилиш” юклатилгани эслатиб ўтилади³.

Шаҳарлар ва уларга тегишли вилоятлар бошқаруви топширилган ҳокимлар, одатда, бу ерда марказий ҳокимият сиёсатини амалга оширувчи шахслар эди. Улар шаҳар ва вилоят бошлиғи сифатида катта қўшинга эга бўлиб, олий ҳукмдорнинг юришларида қатнашишлари лозим эди. Шунингдек, улар қўшин эҳтиёжлари ҳақида қайғулар, турли солиқларнинг бир қисмини унинг моддий таъминотига сарф қилар эди. Буни тасдиқловчи фактик маълумотлар манбаларда кўплаб учрайди. Жумладан, XIX асрнинг бошларида Андижон ҳақида ёзган Ф. Назаров “Шаҳар ҳокимининг қарамоғида қўшин бўлиб, у келтирилган моллардан тушадиган солиқнинг бир қисмини унинг эҳтиёжларига сарфлайди”⁴, – деб қайд этади. Шу асрнинг бошқа бир муаллифи эса Хива ҳақида ёзар экан, бийлар фаолиятига тўхтаб, тинчлик вақтларида уларга топширилган шаҳарларни бошқарганлар ва харбий ҳаракатлар авж олган вақтда эса уларда иштирок этганлар⁵, – деб кўрсатади. Бухорода эса, шаҳар ҳокими Амирнинг харбий юриш бошлаш ҳақидаги қарорини

¹ Фарзалиев Ш.Ф. О статусе даруга // Бартольдские чтения. 1976. Тезисы докладов и сообщений. М.: Наука, 1976. С. 86.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 74-б.; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. С. 101.; Фазлаллах ибн Рузбехан Исфохани. Михман наме-йи Бухара. С. 90.

³ Мирза Бади-диван. Маджма ал аркам (Предписание фиска). (Приемы документации в Бухаре XVIII в.) / Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечания и приложения А.Б. Вильдановой. М.: Наука, 1981. С. 95.

⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 50.

⁵ Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 70.

бозорларда осдириб қўйиши ва аскарларни рўйхат бўйича тўплаши лозим эди¹.

Қўқон хонлиги ҳақида ёзган муаллифлардан бири - А.Хорошхин: “Ҳар бир бек ўз шаҳрида хондир. Одат бўйича шаҳар ўрдасида (қўрғонида) ўтириб, у ўз ҳокимияти ва қурол кучининг салобати билан аҳолининг ҳаёти ва мол-мулки устидан ҳукмронлик қилади”², – деб қайд этади.

Ҳокимлар масъул этилган вазифалардан бири шаҳар ва вилоятлардан йиғиладиган солиқлар эди. Бухорода ҳатто “хирожни йиғиш ҳам шаҳар ҳокимининг вазифаси эди”³. Шаҳар ҳокимлари, одатда, маълум миқдордаги солиқни йиғиб, уни марказий ҳокимиятга етказиб турганлар. Шу билан ҳоким ва беклар йилига бир ёки икки марта олий ҳукмдор ҳузурига тортиқ – “қимматбаҳо эгар-жабдуқлар билан эгарланган отлар, туялар, тўнлар, пўстин, қурол-аслаҳа, Қуръон (қўлёзмалари), олтин ва кумуш танга ва ёмбилар, ов қушлари кабилардан иборат совға билан ташриф буюрганлар”⁴. Бу ҳолатни биров кейинги даврлардаги маълумотлардан ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, 1871-72 йилларда Худоёрхонга “эгар-жабдуқлар”, “матолар”, “дўппи, кийим-бош” кабилар “тортиқ” қилиш учун Қўқон беги ўрдасида мирзабоши томонидан битилган патталар бунга яққол мисол бўла олади⁵.

Шаҳар ҳокимлари томонидан “тортиқ” қилиш ҳолатларини Бухоро хонлиги мисолида ҳам кузатиш мумкин. XIX аср муаллифи Н. Маевнинг ёзишича, амир бирор-бир шаҳарга ҳар гал келганида “бек ўз ҳазратига бир от ва бир бўғча (тўққизта) тўндан” иборат совға тақдим этган. Шаҳардан кетганида эса, амир бекдан “14 та от, 14 бўғча (тўққиз) тўн ва 40-50 тангадан” иборат тортуқ олган”⁶.

Бухорода шаҳар ҳокимлари доимо олий ҳукмдор билан яхши алоқаларни ушлаб туришга ҳаракат қилганлар ва “унинг дўстлиги ва

¹ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 179.

² Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 49.

³ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 179.

⁴ Саттархан Абдулгаффаров. Краткий очерк внутреннего построения Коканского ханства. С. 108; Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Коканском ханстве. С. 113; Показания сибирских казаков Милошина и Батарышкина. С. 26.

⁵ Троицкая А.И. Каталог архива кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. Док. № 3066-3070. С. 409.

⁶ Маев Н. Очерки Бухарского ханства. С. 111.

этиборини қозониш учун гуруч, от ва ҳатто пул тарзида совғалар қилганлар”¹, – деб ёзади Е.К. Мейендорф.

Хива хонлигида ҳам шаҳарлар бошқаруви ва солиқлар йиғишда ҳам ўзига хос ҳолатлар шаклланган эди. Хонликдаги “шаҳарлар ва уларга қарашли ерларга” олий ҳукмдор томонидан “ҳоким тайинланар эди”². Хон олдида ҳисобот беришга масъул этилган, “шаҳар ва унинг атрофлари аҳолисини бошқариш” топширилган бу шахсларнинг хизмат доираси XIX аср ўртасида ёзилишича, “биргина кучсиз полиция назорати ва этиборга арзимас жуда майда” муаммоли масалаларни ҳал қилиш билан чегараланган эди. Шу билан бирга, улар солиқлар йиғиш учун масъул эдилар. Бу ҳолатни тасдиқловчи маълумотларга кўра, хонликда солиқлар ва закот йиғиш давлатнинг икки мансабдор шахси – мамлакатнинг шимолий қисми бошқаруви ишониб топширилган кўшбеги ихтиёрида, мамлакатнинг жанубий қисми меҳтарга топширилган бўлиб, улар ўз навбатида солиқларни йиғиш ишини шаҳар ҳокимларига топширар эдилар³.

Бухоро амирлигида ҳам шаҳарлар бошқарувида Манғитлар сулоласининг давлат тепасига келиши билан мавқеи ортиб борган кўшбегиларнинг роли бекиёс эди. XVIII асрда Бухоро хонлиги маъмурий бошқарувида муҳим ўринлардан бирини эгаллаган кўшбеги, шунингдек, пойтахт шаҳар ва унинг вилояти ҳокими ҳам саналган. Бухоро вилояти ва шаҳаридаги тинчлик, осойишталик учун жавобгар шахс бўлган кўшбеги мамлакатдаги бошқа вилоятлар ва шаҳарлар ҳокимлари бўйсунадиган шахс эди⁴. Кўшбегининг шаҳар бошқарувида тутган ўрни ва унинг вазифалари ҳақида Н. Хаников жумладан шундай ёзади: “Вазирнинг (кўшбеги – Г.А.) шаҳар бошқарувидаги қатнашуви савдони ташкил қилишдаги ғамхўрлиги, шаҳарнинг ташқи хавфсизлигини таъминлаш” ва бошқалардан иборат эди⁵. Кўшбеги шунингдек, шаҳар ва вилоятдан тушадиган турли солиқлар ва закот йиғилиши учун масъул эди. 1820 йилда Бухорода

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 138.

² Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 133.

³ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С.133; Иванин М. Хива и река Амударья. С. 70; Заметки о Хивинском ханстве, записанные со слов Мат-Мурата, бывшего диван-беги ханства в 1873 г.// Спб. вед. 1874. № 115.

⁴ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Труды АН Тадж.ССР. Вып. II. Сталинабад. 1954. С. 54.

⁵ Ханьков Н. Городское управление в Средней Азии // Журнал Министерства внутренних дел. Спб. 1844. Книжка пятая. С. 340-354.

бўлган шохиднинг кўрсатишича кўшбегининг вазифалари доирасига “моллардан солиқ тўплаш, жарималар ва жазо тайинлаш, шаҳарларда тинчлик ва осойишталик бўлишига қараши” кирар эди¹.

Хонликнинг бошқа шаҳар ва вилоятларида ҳам солиқлар ҳокимлар томонидан тўпланар эди. Ҳоким ўзига топширилган шаҳар ва вилоятда тўла ҳукмдор бўлсада, унинг ҳуқуқлари ҳам чегараланган эди. “Ҳокимлар – вилоятлар ёки шаҳарлар бошлиқлари хоннинг рухсатисиз зўрлик амалга оширувчи кучли ҳукмдорларга айлана олмайдилар”, – деб ёзар экан, Е.К. Мейендорф, бунинг сабабларидан бири сифатида, ҳоким устидан шикоят билан олий ҳукмдорга мурожат қилиш учун пойтахт шаҳарга ҳамма шахсларнинг ўзлари келишлари мумкинлигини кўрсатиб ўтади².

Шаҳарларнинг маъмурий тузилиши ва уларни бошқариш тизимида диний мансабдор шахслар – шайхулислом, муфтий, қозиларнинг роли катта эди. XVIII аср муаллифи Мирза Бади Девон Бухорода турли ҳужжатларни расмийлаштиришга оид асарида мансабдор шахсларни тўрт гуруҳга бўлиб, улар ичида биринчи гуруҳ вакиллари - қозилар, муфтийлар, мухтасиблар, мударрисларнинг шаҳар ҳаётида алоҳида аҳамиятга эга эканлигини баён этади³. Мамлакат ва шаҳарлар бошқарувида ҳокимдан кейин аҳамияти ниҳоятда кучли бўлган бу гуруҳ вакиллариининг мансаб доиралари турлича бўлган. Уларнинг ичида шайхулисломлар алоҳида мавқега эга бўлганлар. Кўпгина мунозарали масалаларда улар қозилар мурожаат этадиган юқори мансаб эгалари эдилар. Шайхулислом ҳақида Антони Женкинсон “Бухорода диний бошлиқ бўлиб (метрополитане), у қонунга (шариат – Г.А.) қаттиқ риоя қилинишини кузатиб туради”⁴, – деб ёзади. Нафақат, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари, балки кўшни Шарқ давлатларида ҳам кенг тарқалган шайхулисломнинг хизмат доирасига фуқароларнинг зиддиятли масалаларини ҳал этиш, уларнинг арз-додига кулоқ тутиш, аҳолини яхши ишларга ундаш, ёмонликлардан қайтариш каби вазифалар ҳам кирар эди. Никоҳ ажримлари ҳам унинг иштирокида амалга оширилар эди. Айрим ҳолларда шаҳардаги етимлар ва йўқолган кимсалар мол-мулки бўйича ҳукм чиқариш ҳам унинг хизмат

¹ Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 38.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 132.

³ Мирза Бади-Диван. Маджма ал-аркам. С. 92-93.

⁴ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 182.

доирасига кирар эди¹. Эрон шайхулисломлари фаолиятига оид бу ҳолни Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Қозилар чиқарган ҳукмлар ва улар фаолияти устидан назоратни амалга оширувчи шайхулисломлар хонликларнинг маъмурий-бошқарув тизимида катта ўрин эгаллаганлар. Хусусан, муаррих Мунис XVII асрда Хивада ҳокимият тепасига келган Абулғозихон давлат бошқарувини ислоҳ қилар экан, “икки шайхулислом”га ўз ёнидан жой берганини эслатиб ўтади².

“Шайхулисломлик” мансаби нафақат марказий ҳокимият, балки баъзи вилоят ва шаҳарлар бошқарувида ҳам мавжуд бўлган. Олий ҳукмдор томонидан тайин этиладиган бу шахслар уларда диний бошлиқ саналиб, интизом ва тартибни шариат қонунлари бўйича саклаб туришга ҳаракат қилганлар. Бу ҳолатни тасдиқловчи маълумотлар сўнгги ўрта аср манбаларида кўплаб топилади. Жумладан, улардан бирида – 1634 йилда Сигноқ аҳлига юборилган ёрлиқ матнида вилоят шайхулисломи этиб “Жунайд шайх” тайинланганлиги эслатиб ўтилади³. Шундай ҳужжатлардан яна бири 1539 йилда Сайрамга юборилган ёрлиқ ва нишонда Камолиддин шайхимга шайхулисломлик мансаби берилгани ҳақида хабар берилиб, ҳамма унга итоат этиши зарурлиги уқтириб ўтилади⁴. Муҳаммад Солиҳ Самарқандни Муҳаммад Шайбонийхон томонидан камал қилиниши ҳақида ёзар экан, “Бор эди шаҳр аро шайхулислом”⁵ деб қайд этади. Шаҳарда кейинги даврларда ҳам ўз шайхулисломи бўлганлигини Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Самарқанд шаҳри шайхулисломи” Али Аскар ҳақидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди⁶. Хожа Самандар Термизий XVII аср охириги чорагидаги воқеалар баёнида Қаршида бу вазифани бажарган “Мирза Хонхўжа шайхулислом”ни эслатиб ўтади⁷.

1722-1782 йиллар мобайнидаги Бухоро хонлиги тарихига бағишланган асар – “Тухфат ал-хоний”нинг муаллифлари Муҳаммад

¹ Муҳаммад Рафи Ансари. Дастур ал-мулук. С. 20.

² Фирдаус ал-икбал // МИКХ. С. 452.

³ Грамоты из Сыгнака. Грамота Абулгази Убайдуллах-хан-бахадур-султана // МИКХ. С. 319.

⁴ Мулла Муса бен Мулла Айса (Иса) ходжа Сайрами. Тарих-и Амнийя // МИКХ. С. 490.

⁵ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 77-б.

⁶ Хафиз-и Таныш Бухари. Шарафнама-йи шахи. Ч. 2. С. 195.

⁷ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук. С. 102, 163.

Вафо ибн Муҳаммад Карминаги ва Домулло Алим-бек ибн Ниезкулибек эшонлар Самарқанд ва унинг вилояти шайхулисломи этиб ҳукмдор Муҳаммад Раҳим манғит томонидан Хожа Ахрорнинг авлоди Шаҳобиддин хожа тайин этилгани ҳақида хабар берадилар¹.

Шайхулисломлик мансаби авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб турган. Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида мавқеи жуда кучли бўлган Жўйбор шайхларининг кўп намояндалари бу лавозимни эгаллаганликлари бунинг ёрқин далилидир. Ҳасанхожа Нисорийнинг ёзишича, XVI асрда Убайдуллахоннинг вазири, Хожа Жамолиддин Ҳошимий Сиддиқийнинг "...балоғардон Бухоро вилоятининг номдор шайхулисломлик мансаби аларнинг шариф хонадони қўлида бўлган"². Унинг ўғли шайхулислом Хожа Низомиддин Яҳё Ҳошимий "Мана неча муддатдирки Бухоронинг шайхулисломлик мансабида ўлтирибди"³, – деб қайд этади яна шу муаллиф. XVII аср муаллифи Маҳмуд ибн Вали Термиз сайидлари ҳақида ёзар экан, "Вилоятнинг шайхулисломлик мансаби қадимдан то ҳозирга қадар уларга тегишлидир"⁴, – деб ёзган эди.

Жўйбор шайхлари тимсолида, айниқса XVI-XVII асрларда мавқеи кучайиб кетган, "Подшога қараганда унга кўпроқ кулоқ тутиладиган"⁵ шайхулисломлик мансаби аста-секин ўзининг аҳамиятини йўқота борган. XIX асрда эса давлатни, шу жумладан, шаҳарларни бошқарув тизимида шайхулисломларнинг роли, А.Семеновнинг кўрсатишича, пасайиб борган ва аҳамияти жиҳатидан "насаб, яъни келиб чиқиши, пайғамбар ва унинг дастлабки издошлари ва сафдошларига бориб тақалишини ажрим қилишни талаб этган шикоят ва аризаларни кўриш каби"⁶ майда масалалар ечими билан чегараланиб қолган эди, холос.

Шайхулисломларнинг XIX асрда бошқарув тизмидаги роли пасайиб боришини Хива ва Қўқон хонликларига оид маълумотлардан ҳам кузатиш мумкин. Қайд этиб ўтиш лозимки, бу даврга оид манбаларда шайхулисломлик лавозимини эгаллаган бир неча шахслар номлари келтирилади. Жумладан, XIX асрга оид Хива ҳужжатларидан бирида Фозил Хўжа шайхулислом номи тилга олиб

¹ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. С. 119.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. 149-б.

³ Ўша асар. 201-б.

⁴ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 34.

⁵ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 182.

⁶ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 30.

ўтилади¹. Шу даврга мансуб Қўқон ҳужжатларида ҳам шайхулислом мансаби эслатиб ўтилади². Бироқ XIX асрга оид бошқа манбаларда (Бухорода ҳам, Хивада ҳам, Қўқонда ҳам) шаҳарларнинг маъмурий бошқарувида шайхулисломлар тутган ўринга ишора қилувчи маълумотлар жуда оздир. Масалан, россиялик савдогар Пичугиннинг XIX асрда келтирган кўрсатмасида Хивадаги амалдор шахслар орасида шайхулисломлар ёдга олинмайди³. Шу асрдаги бошқа маълумотга кўра, хонликдаги диний ишлар бошида Муҳаммад авлодларидан сайланадиган “накиб турибди. Руҳонийлар зиммасига суд ишларидан ташқари халқни маърифатпарвар қилиш вазифаси ҳам юклатилгандир”⁴, – деб қайд этилади. Келтирилган бу маълумотлар А.А. Семеновнинг фикрини тасдиқлаб, вазифалари доираси чегараланиб борган шайхулисломларнинг давлат ва шаҳарлар бошқарув тизимидаги роли пасайиб борганлигига ишора қилади.

Хонликларда шаклланган маъмурий бошқарув тизимининг ажралмас қисмларидан бири – фуқароларнинг арз ва шикоятлари, талаб ва илтимослари асосида шариат қонунларига суянган ҳолда судлов ишларини амалга оширишдан иборат эди. Бу ишларга масъул этилган шахслар – қозилар эди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида қозилар ва улар фаолиятига доир ўзига хос хусусиятлар шаклланган эди. Хусусан, Бухоро хонлиги шаҳарларида маъмурий бошқарув тизимида қўшбеги, ҳоким, шайхулисломдан кейин аҳамияти ниҳоятда катта бўлган қозилар олий ҳукмдор – хон томонидан тайинланар ва пойтахт шаҳар – Бухоро қозисига бўйсунар эди⁵. Пойтахт шаҳар қозиси ўз навбатида бош қози – “қози калон” деб ҳам аталар эди. Шаҳарда, шунингдек, ҳарбийларнинг мунозарали масалаларини ҳал этувчи “қози аскар” ва умумий масалалар бўйича “қози мутлақ” ҳам бор эди⁶.

Шаҳарларга қозилар тайинлашнинг ушбу тажрибаси Хива хонлигида ҳам мавжуд эди. XIX аср бошларида Н. Муравьев: “Ҳар бир шаҳарда биттадан қози бордир; улар бош руҳонийга бўйсунадилар”⁷, – деб қайд этади. XIX аср ўрталарига оид

¹ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 150-6.

² Гроицкая А.Л. Каталог архива кокандских ханов. Док. № 665, 3195. С. 107, 421.

³ Серебренников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания (1840-1852). Т.П. Т.: Турк. издат, 1914. С. 117.

⁴ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения. С. 117.

⁵ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 31.

⁶ Ўша асар. 40-6.

⁷ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 65.

маълумотлар ҳам бу ҳолатни тасдиқлайди. Улардан бирига кўра, “анча чалкаш ишлар”, одатда, бош қози – хонликдаги биринчи руҳоний шахсга жўнатишган¹. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қўқон хонлигида ҳам қози калонлик мансаби мавжуд бўлиб, унинг эгаси ҳам пойтахт шаҳарда ўтирар эди².

Шаҳарларга қозилар тайинлаш борасида хонликларда бир қатор хусусий ҳолатлар ҳам мавжуд эди. Жумладан, Қўқон хонлигида, Бухоро ва Хива хонликларидан фарқли ўлароқ, шаҳар қозилари “хон ёрлиғига биноан” шаҳар ҳокимлари томонидан тайинланар эди³. XIX аср муаллифининг ёзишича, хонликдаги шаҳарлар беклари ҳузурида илмий мунозаралар ташкил этилиб, унда ўзининг билимларини кўрсата олган ўқимишли кишиларга бек “муллалик, муфтийлик, қозилик, мирзалик ва мударрислик лавозимларини берган”⁴.

Кўп ҳолларда бу тоифадаги амалдорларни тайин этишда уларнинг қозилар авлодидан эканлигига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Бу ўринда, XVI аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорий ўз замондоши Фатхулла Хожа қози ҳақида “Ғиждувон қозилиги қадим замонлардан бери унинг улуғ аجدодига тааллуқли бўлиб келган”⁵, – деб ёзиши диққатга сазовордир.

Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг қуйидаги маълумоти ҳам бу ўринда характерлидир. Унинг ёзишича, олий ҳукмдор Убайдуллахон Аштархоний, келиб чиқиши сайидлардан бўлган “марҳум қози амир Жалолнинг ўғли амир Шаҳобиддинга... “қози калон” унвонини бериб, уни пойтахт қозиси этиб тайин этган” эди⁶.

Шариат қонунлари ва урф-одатлар асосида фуқароларнинг турли масалаларини ҳал этувчи қозилар хазинадан маош олмаганлар. Мавжуд маълумотлар кўрсатишича, бу мансаб эгалари, одатда, турли қозилик ҳукмларидан, хусусан, никоҳ ўқитилиши, ҳар хил ҳужжатларнинг расмийлаштирилиши ва ҳ.к. келиб тушадиган даромадлар ҳисобига яшаганлар. Давлат томонидан қозиларнинг маош билан таъминланмаганлиги айрим ҳолларда қозилар орасида турли салбий ҳаракатларнинг келиб чиқишига олиб келар эди. XVII

¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 133.

² Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 49.

³ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 438.

⁴ Саттар-хан Абдул-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

⁵ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. 188-б.

⁶ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла наме / Пер. с перс.-тадж. А.А. Семенова. Т.: Фан, 1957. С. 43.

аср муаллифи Хожа Самандар Термизий шундай хусусий ҳоллардан бири – Насаф қозиси Бадийнинг ножўя ҳаракатлари ҳақида ёзиб, “ўн тангадан ошмайдиган пора занги қозининг соф қалбини булғади”¹, – деб қайд этади. Шундай шахслардан бири ҳақида XIX асрда Аҳмад Дониш ҳам эслатиб ўтади. Унинг ёзишича, бу Бухоронинг қозикалони Низомиддин бўлиб, у “келиб чиқиши буюк сайидлардан бўлганлигига қарамай, очикчасига тамаки чекар, шароб ичар, зўравон ва порахўр эди”².

Қозилар шаҳарлар ва вилоятларда судлов ишларини амалга ошириш билан бирга, олий ҳукмдор, шаҳар ҳокими олдида жавобгар шахс ҳам эдилар. Ҳокимлар улар фаолиятини назорат қилар эдилар. Шу билан бирга, баъзан шаҳар ва вилоят ҳокимлари ўз хатти-ҳаракатларида қози билан ҳисоблашишлари, улар ҳукмига бўйсунтиришлари ҳам лозим бўлган ҳолатлар ҳақида манбаларда маълумотлар сақланиб қолган. Жумладан, сибирлик казаклар Милюшин ва Батарешкинларнинг ёзишича, Авлиёотада асир этилганидан сўнг Тошкент қўшбегисига топширилган казакларни саркорлардан бири қатл этишни маслаҳат беради. “Қўш бек уни қози олдида юбориб, бу иш қонунга зид бўлмаслигини суриштириб келишни” буюради³.

Қозиларнинг ҳукмларидан норози фуқаролар хон ёки ҳокимларга арз билан мурожаат қилишлари мумкин эди. Айрим оғир жиноий ишларни кўриб чиқиш ва ҳукм чиқариш кўп ҳолларда олий ҳукмдорнинг вазифаси ҳисобланган. Хусусан, Хива хонлигида девонбегилик вазифасини бажарган Матмуроднинг гувоҳлигига кўра “Муҳим суд ишлари хон томонидан амалга оширилган, қози ҳукмидан норозилар унга ишни қайта кўриб чиқишни сўраб мурожаат этганлар”⁴.

Қозилар ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш билангина шуғулланиб қолмасдан, шаҳар ва вилоятлар ҳокимлари йўқ бўлган чоғларда уларни бошқарганлар. Тарихий манбаларда бундай ҳолатларни тасдиқловчи маълумотлар талайгина. Улардан бири XVI асрга мансуб бўлиб, у ҳақида шу аср муаллифи Камолиддин Биноий хабар

¹ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук. С. 173.

² Трактат Аҳмада Дониша “История Мангытской династии” // Перевод, предисловие и примечания И.А. Наджафовой. Душанбе. 1967. С. 27.

³ Показания сибирских казаков Милюшина и Батарешкина. С. 29.

⁴ Заметки о Хивинском ханстве, записанные со слов Мат-Мурата, бывшего диван-беги ханства в 1873 г. // Спб. вед. 1874. № 115.

беради. Муаррих Аркўк қозиси Мавлоно Шамсиддин Мухаммад бикчик ҳақида ёзар экан, у бу ерга яқинлашган Мухаммад Шайбонийхонга “вилоятнинг аҳолиси ва улуғлари билан биргаликда пешвоз чиқиб, унга совғалар берди ва Аркўк қалъасига олиб кирди”¹, – деб қайд этади. Шу асрнинг бошқа бир муаллифи Фазлуллох ибн Рўзбехон ҳам қозиларнинг бу турдаги фаолияти ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради. Унинг қайд этишича, ғолиб Шайбонийхон қўшинларининг Сирдрёдан кечувларини таъминлаш мақсадида Туркистон қозиси ва Сабрам қозисига ... Сайхунда соллар бойлаш ва кемаларда ўтиш жойи ва кўприк қуриш олий ҳукмдор томонидан амр этилган эди”². Бу ҳолат кейинги асрлар давомида ҳам кузатилади. Хусусан, XIX асрда Хива хонлигида қозилар “беклар шаҳарларда йўклигида унинг ўрнини эгаллаганликлари”ни бу давр муаллифларидан бири эслатиб ўтади³.

Шаҳар ва вилоятлар маъмурий тизимида қозилар билан бир қаторда муфтийлар ҳам катта роль ўйнаганлар. Муфтийлик лавозимини эгаллаган шахслар қозилар каби шариат асослари ва ислом қонуншунослиги бўйича кенг қамровли билимга эга бўлишлари лозим эди. Бу мансаб ҳам масъулиятли вазифаларни ўз доирасига қамраб олган эди. Одатда, муфтийлар турли мунозарали масалалар бўйича шариат, ҳадислар асосида “фатво” ва “ривоятлар” тузганлар. Қозилар мунозара олиб бораётган томонлар вакилларига бундай “фатво” ва “ривоятларни” кўрсатганлар, муфтийлар уларга ўз муҳрларини босганларидагина ҳукмларини чиқаришда инобатга олганлар⁴. Муфтийларга XIX асрда қуйидагича таъриф берилган: “... муфтий иккинчи даражали руҳоний амалдордир. У қози калонга ёрдамчи сифатида, арз ва илтимосномалар бўйича Қуръондан далиллар чиқаради ва ким ҳақ, ким ноҳақлигидан гувоҳлик билдиради; ҳукм чиқариш қози калонга тегишлидир”⁵.

Одатда, муфтийлар олий ҳукмдор томонидан тайин этилган. Бу ҳол амалда кенг қўлланилганлигини манбалар маълумотлари билан ҳам тасдиқланади. XVIII аср бошларида Убайдуллахон томонидан

¹ Камалиддин Бинаи. Шайбани-наме // МИКХ. С. 111.

² Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 144.

³ Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 70.

⁴ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 41.

⁵ Некоторые сведения о Бухарии // Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI - пер. пол.XIX в. Т.2. Ташкент: Фан, 1988. С. 217.

“диний илмлар ва дунёвий билимлар” эгаси сифатида машҳур қози Хожа Салим Маънийни муфтийлик лавозимига тайин этганлиги ҳақидаги маълумот бу ҳолатни тасдиқлайди¹. А.А. Семеновнинг ёзишича, XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрларда эса муфтийларни тайинлаш ҳуқуқи Бухоронинг қози-калонига берилган эди². Муфтийлар ичида ҳам ўзига хос табақаланиш мавжуд бўлиб, уларнинг юқори тоифаси – аълам деб аталган. Аъламлар ҳам иккига бўлиниб, уларнинг каттаси – охунд, кейингиси аълам деб аталган³. Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг ёзишича, охунд Садриддин Аълам ана шундай шахслардан бири бўлиб, насафлик бу мавлонони Убайдуллахон пойтахт шаҳар Бухорода аъламликнинг юқори мартабасига тайин этган эди⁴.

Муфтийлар, одатда, турли мадрасаларда дарс берганлар, аълам эса пойтахт шаҳар мударриси вазифасини ҳам бажарган⁵.

XIX асрнинг 20-йилларида қайд этилишича, Бухоро қози калони ихтиёрида “иккита муфтий бўлиб”, улар “муҳр босиш учун ҳақ олганлар”. Бухоро хонлигининг бошқа шаҳарлари қозилари ҳузурида эса биттадан муфтий бўлган⁶.

Бухоро хонлиги шаҳарлари бошқарувидан фарқли ўларок, Қўқон хонлигидаги шаҳарларда муфтийлар қозилар томонидан эмас, балки шаҳар ҳокимлари томонидан, илмий мушоираларда ўзини кўрсатишга муваффақ бўлган мадрасалар мударрислари ва шарият асосларини яхши билган ўқимишли кишилар сафидан тайинланган⁷.

Шаҳарлар маъмурий бошқарувида аҳамияти катта бўлган муфтийлар дунёвий ҳукмдорлар – хон, амир ёки шаҳар, вилоят ҳокимларидан айрим масалалар бўйича “изоҳ талаб қилиш” ҳуқуқига ҳам эга бўлганлар⁸.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари бошқарув тизимидаги марказий сиймолардан бири раис эди. Бу шахснинг шаҳарлар ҳаётидаги аҳамияти жуда катта эди. Раис классик Шарк мамлакатларидаги маъмурий мансаб эгалари муҳтасиблар каби бир

¹ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулланаме. С. 44.

² Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 41.

³ Ўша ерда.

⁴ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулланаме. С. 298.

⁵ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 41.

⁶ Мейендорф Е.К. Путешествие их Оренбурга в Бухару. С. 136.

⁷ Саттар-хан Абдул-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

⁸ Краткое описание Бухарии и Хивы. Ч. 1. С. 8.

хил вазифаларни амалга оширганлар – “кишиларни яхши ишларни амалга оширишга ундаганлар ва шариат ман этган ҳаракатлардан сақланишларини назорат қилиб борганлар”¹.

Шаҳар раислари зиммасига катта вазифалар юклатилган эди. Улар аҳолининг юриш-туриши, ахлоқий сифатлари, шаҳарлардаги тартиб-интизом устидан назорат олиб борар эканлар, аҳоли томонидан диний урф-одатларга риоя қилиниши, хусусан, уларнинг беш вақт намоз ўқишлари, мусулмонлар шариат асосида тарбияланишларига эътибор қаратишлари лозим эди. Бу ўринда улар ўзлари қўл остидаги шахслар ёрдамида шаҳарларда тартиб ўрнатишга ҳаракат қилганлар. Е.К. Мейендорфнинг ёзишича, Бухорода, бундай амалдорлар масжидлар имомларидан “намозни қанда қилган шахсларни аниқлаб ва куч ишлатиб уйдан ҳайдаб чиқарар эдилар. Ҳар кеч соат 4 ларда Регистонда намоз вақтида ... сотувчилар ва олувчиларни ҳайдаб, масжидга жўнатганлар”².

Раислар, шунингдек, шаҳар аҳолисининг маст қилувчи турли ичимликлар ичмасликлари, тамаки ва бошқа зарарли нарсаларни чекмасликларини ҳам назорат қилиб боришлари керак эди. Бу ҳолатни яққол намоён қилувчи маълумотни Антони Женкинсон келтиради. Унинг ёзишича, Бухорода “... сув ва бия сутидан бошқа бирор нарсани ичиш ман этилгандир ва бундай қонунни бузган киши топилган тақдирда, уни бозорларда савалаб ва уриб олиб ўтадилар. Бунинг учун алоҳида амалдорлар бўлиб, улар ҳамма уйларга кириш ва унинг эгасида ароқ, шароб... бор-йўқлигини текшириш ҳуқуқига эгадирлар”³. Бунга ўхшаш ҳолатлар кейинги даврларда ҳам кузатилади. XIX аср муаллифи П.И. Демезон: “Шаҳарда қандай бўлмасин кўнгил очиш ман этилган ва шариат ман этган ўйинларни ўйнаш, кулиш, тамаки чекиш мумкин эмас”⁴, – дея тасдиқлайди. Шохидлардан бири Бухорода бўлган вақтида казакларга ароқ сотган яҳудийнинг раис буйруғига биноан турмага ташланганлиги, “оиласидан 150 тилла” ундириб олингани ва унинг ўзи яна “60 дарра” билан қалтакланганлигини қайд этиб ўтган эди⁵.

Хива ва Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам раислар аҳолининг ахлоқи, туриш-турмушини кузатиб турувчи шахс сифатида уларнинг

¹ Мирза Бади-Диван. Маджма ал-аркам. С. 92.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 143.

³ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 182.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 60.

⁵ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 137.

“тамаки чекмаслиги, намоз пайтида ухلامаслиги”ни назорат қилиб турганлар¹.

Раислар ўғил ва қиз болалар, кимнинг фарзанди бўлишидан қатъи назар, 7 ёшидан бошлаб мактабга берилишини назорат этиб туришлари лозим бўлган. Шунингдек, улар ҳамма мусулмонлар салла ўраши, масжидлар имомлари билимлари ва шахсий намунаси билан аҳолини ҳақ йўлига бошлашларини кузатиб боришлари лозим эди. Қўқон хонлиги мисолида, шаҳар “кўчалари ва майдонларида тозалikka риоя қилиниши”, аҳолининг шахсий иморатлари “кўчаларни тўсиб қўймаслигини” назорат қилиш ҳам раисларнинг вазифалари сирасига кирар эди². Улар зиммасига (буни Бухоро хонлиги шаҳарлари мисолида кузатиш мумкин) кўчалардан “ўтувчиларга зарар келтирувчи турли тасодифларнинг” олдини олиш мақсадида аҳолининг уй-жойларини таъмир этишни назорат қилиш вазифаси ҳам юклатилган эди³. Хива хонлигида кузатилганидек, раис “йўллар ва кўприкларнинг яхши ҳолатда” тутишларини ҳам кузатиб борган⁴. Раислар зиммасига юклатилган вазифалар жумласига ўқувчилар билан ёмон муомалада бўлган ўқитувчиларни лавозимларидан бўшатиш, қарздор кишиларга қарзлари ҳақида эслатиш каби вазифалар ҳам кирар эди.

XIX аср муаллифининг қайд этишича, Бухорода “Раислар мадрасаларга кириш ва мударрисларнинг қабул қилинган курсларга Мухаммаднинг соф таълимотига ёт ... гоёларни аралаштирмасликларини кузатиш ҳуқуқига эга эдилар”⁵.

Раислар бозорлардаги савдо-сотик жараёнида маълум тартиб-интизомга риоя қилинишини кузатиб боришлари ҳам лозим эди. Хусусан, улар савдо аҳли харидорларнинг ҳаққига хиёнат қилмасликларини, яъни газмолларни кам ўлчамасликлари ва тарозудан уриб қолмасликларини қаттиқ назорат остига олганлар. Бу масъул шахснинг бозорларни айланиши чоғида мазкур ҳолатлар аниқланганида, қаттиқ чоралар қўлланилган. Қўқонда кузатилган шундай ҳолатлардан бири ҳақида Ф. Назаров “менинг олдимда ҳамма

¹ Костенко Л. Город Хива в 1873 г. С. 336; Калмыков А. Хива. С. 55; Саттар-хан Абдуль Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

² Костенко Л. Город Хива в 1873 г. С. 336; Калмыков А. Хива. С. 55; Саттар-хан Абдуль Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

³ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 44.

⁴ Калмыков А. Хива. С. 55.

⁵ Ханыков Н. Городское управление в Средней Азии. С. 79.

кўчалар бўйлаб яланғоч бир одамни қамчин билан савалаб олиб ўтдилар”¹, – деб ёзар экан, унга харидорнинг ҳаққига хиёнат қилганини бақриб айтишга мажбур этганликларини, қайд этиб ўтади. Раисларнинг олди-сотдини тартибга солиш боасидаги бу саъй-ҳаракатлари сўнгги ўрта асрларда бошқа Шарқ мамлакатларидаги мухтасибларнинг фаолияти билан уйғунлашиб кетади. Мухтасиблик мансаби мазмун моҳияти жиҳатидан раис мансаби билан бир бўлсада, XVIII-XIX аср маълумотларига кўра, уларнинг фаолияти фақатгина бозордаги олди-сотди жараёнини тартибга солиш, хунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг сифатини текшириш билангина чегараланган эди².

Шаҳарлар раислари зиммасига мусулмон бўлмаган аҳолининг ўзини тутиши, шаҳар ички тартибига бўйсунитини, яъни хиндлар, яҳудийлар ва бошқаларнинг шаҳар ичида отда юрмасликлари, салла ўрамасликлари, белларига арқон ўрнига белбоғ боғламасликларини кузатиб туриш вазифаси ҳам юклатилган эди³. Баъзи ҳолатларда ўзга дин вакилларини ислом динига киргизиш ҳам раислар вазифаси ҳисобланган. Сибирлик казаклар Милюшин ва Батарышкинлар ўзларининг Қўқондаги асирликлари ҳақида ёзар эканлар, “Хон Мусулмонқул-мингбошига сочлармизни олиб, бизларни мусулмон динига киргизиш учун раисга топширишни амр қилди”⁴, – деб қайд этадилар.

Раисликка номзодлар, одатда, сайидлар ва пайғамбарлар авлоди вакилларидан, намунали ахлоқий сифатларга эга шахслардан танланган. Бухоро ва Хива хонликларида бундай шахслар олий ҳукмдорлар томонидан тайин этилар эди⁵. Қўқонда эса, шаҳар ва вилоятлар раислари айрим ҳолларда хон, айримларида эса шаҳар ҳокимлари томонидан тайинланар эди⁶. Пойтахт шаҳар Бухоро раиси бошқа вилоятлар раислари бўйсунадиган шахс эди⁷. Қўқон шаҳрида

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 52.

² Мухаммад-Рафи Ансари. Дастур ал-мулук. С. 73.

³ Саттар-хан Абдуль Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

⁴ Показания сибирских казаков Милюшина и Батарышкина. С. 28.

⁵ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 45.

⁶ Ўша асар. 108-б.

⁷ Ўша асар. 45-б.

эса, Сатторхон Абдулгаффоровнинг кўрсатишича, хоннинг ўзи раислик вазифасини ҳам бажарар эди¹.

Катта шаҳарларда бир нечта раислар бўлиши мумкин эди. Хива хонлиги шаҳарларида биттадан тўрттагача, Қўқон хонлиги шаҳарларида эса 2-3 тадан раис бўлиши мумкин эди².

Раислар айна вақтда мадрасаларда мударрислик вазифасини ҳам ўтаганлар. Баъзан раислар қозилар сафидан тайинланиб, айна вақтда улар қозилик вазифасини ҳам бажарганлар.

Фаол хизмат кўрсатган раислар ҳукмдорлар томонидан тақдирланиб, юқори лавозимларга кўтарилганлар, қарама-қарши ҳолатларда эса жазо чораларини четлаб ўтмаганлар. Бунинг ёрқин мисоли сифатида XIX асрга оид қуйидаги маълумот диққатга сазовордир. Унга кўра, Нуралихон “Мискин раисни вазирликка кўтарган”³. Савдогар Пичугиннинг 1845 йилда кўрсатишича, Хивада Эрнийез раис “хоннинг ғазабига учраб, мансабидан туширилган; ҳамма мол-мулки мусодара қилинган ва сотиб юборилган, унинг ўзи эса қаттиқ қалтакланган”⁴.

Раислар турли солиқлар, жумладан бозордан тушадиган солиқлар ҳисобига яшаганлар. Аҳолининг турли тўй-маъракларида уларга тўнлар совға қилинган. Бундан ташқари, раисга (Қўқон хонлиги шаҳарларида кузатилгани каби) хон ёки бек томонидан кийим-бош ва эгар-жабдуқлари бут от совға қилинар эди⁵.

Шаҳар ҳаётини тартибга солишда раисларнинг кунда бир неча марта шаҳар кўчалари ва бозорларини ўзига тегишли мулозимлар билан айланиб юриши қонунбузарлик ҳолатлари аниқланганида уларни шу ерда жазолашида муҳим ўрин эгаллаган. Одатда, “икки марта – эрталаб ва кечга яқин”⁶ бир неча мулозимлари билан шаҳарни айланган раис унинг ҳаётини кундузи тартибга солиб турувчи амалдор ҳисобланган.

Бошқарув тизимининг муҳим қисмларидан бирини улардаги полиция назорати – миршаблар фаолияти ташкил қилади. Миршаблар

¹ Саттар-хан Абдуль-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

² Калмыков А. Хива. С. 55; Саттар-хан Абдуль-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

³ Фирдаус ал-икбал // МИКХ. С. 473.

⁴ Показания купца Пичугина. С. 142.

⁵ Саттар-хан Абдуль-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

⁶ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 191.

шаҳарлардаги тартиб-интизомни сақлаш учун раислар каби жавобгар бўлиб, улар ўз фаолиятларини раислардан фарқли ўлароқ, тунда олиб борганлар. “Миршаб” сўзининг ўзи ҳам тунги ҳукмдор маъносини англатади.

Тартиб топган тартиб-қоидаларга биноан шаҳарларда кечкурун ва тунда юриш мумкин эмас эди. Шаҳар бозорларида савдо (айрим ҳоллардан ташқари) кечкурун тўхтатилар ва шаҳар дарвозалари ҳам кечкурун қулфланиб, миршаблар томонидан қўриқланар эди. Буни Хивага оид куйдаги маълумотлар оркали кузатиш мумкин. XIX аср ўрталарига мансуб бўлган бу маълумотларга кўра Хива шаҳрининг Паҳлавон дарвозасини Банот миршаб етти навқари билан, Боғча дарвозасини Эшниеъ миршаб етти навқари билан, Ота дарвозасини Эшниеъ миршаб саккиз навқари билан, Тош дарвозасини Ҳаким миршаб етти навқари билан, Арк дарвозасини эса Вайс миршаб ўн уч навқари билан қўриқлаган¹.

Миршаблар тунда ўз ёрдамчилари билан шаҳар кўчаларида айланиб, бевақт юрган кишиларни тўхтатиб, миршабхонага олиб келганлар. Бу кимсалардан эртасига эрталаб турли жамоат ишларини бажариш, хусусан, ҳаммомларга ўт қалаш, унинг хоналарини тозалаш каби ишларда фойдаланганлар². Шундай ҳоллардан бири ҳақида Муҳаммад Юсуф Мунший: “... миршаб бир нечта қоровуллари билан ўғрилар ва жамоат тартибини бузувчиларни тутиш мақсадида кўчаларни текшириб юрган эди”³, – деб қайд этади. Миршаблар хонликларнинг барча шаҳарларида мавжуд эди. Бу борада айниқса Бухоро шаҳри ажралиб турар эди. Рухоний Будрин, бу ерда полициянинг жуда қаттиққўллиги ҳақида ёзар экан, кеч кириши билан ҳеч ким ўз уйидан ташқарига чиқа олмаслиги, “300 кишидан иборат полиция хизматчилари эса туни билан шаҳарни айланиб юрадилар ва учраган ҳар кимсани назорат остига оладилар”⁴, – деб қайд этади.

Бухоро шаҳрининг бош миршаби ҳам олий ҳукмдор томонидан тайин этилиб, у ҳам бошқа шаҳарлар миршаблари устидан турувчи масъул шахс ҳисобланган⁵. Бу ўринда Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг Убайдуллахон томонидан Паҳлавон Ориф исмли

¹ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 101-б.

² Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 48.

³ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история. С. 85.

⁴ Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 38.

⁵ Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления. С. 48.

кимсанинг Бухоро миршаби этиб тайинланганлиги ҳақидаги хабари характерлидир¹.

Миршабларга бир қанча оддий хизматчилар – “шабгардлар” бўйсунар эдилар.

Бухоро хонлигида бўлгани каби Хива хонлиги шаҳарларида ҳам миршаблар “тунда ҳамма кўчаларни айланиб чиққанлар ва тунда юрганларни ҳибс этганлар”. Агар ўғрини тутсалар, XIX аср маълумотларига кўра, уни қаттиқ жазолар эдилар. Кўп ҳолларда бундай шахсларга нисбатан ўлим жазоси қўлланилар эди².

Қўқон хонлигида ҳам полиция назоратининг ўзига хос кўриниши шаклланган бўлиб, ҳар бир шаҳарда полиция назорати бошлиғи – кўрбошилар ва оддий полиция назоратчилари – миршаблар бўлганлар³. 1830 йилда Қўқон хонлиги ҳақида ёзар экан, хорунжий Потанин уларни Тошкентда ҳокимнинг қайтиши муносабати билан кўрбоши кутиб олганлигини қайд этиб ўтади⁴.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида шаклланган бошқарув тизими улардаги бир қатор умумий ва хусусий ҳолатларга қарамасдан моҳияти жиҳатидан ягона мақсадга йўналтирилган эди. Шаҳар ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятига мос равишда маъмурий бошқарув тизимининг турли бўғинлари хилма-хил таркибдаги штатларга эга эди. Давлат шаҳарлар ва вилоятларда ўз сиёсатини амалга оширишда, асосан, мана шу бошқарув органларига таяниб иш кўрган. Уларнинг фаолияти шаҳарлар аҳолиси ҳаётига фойда келтириши, унинг бир маромда кечишига хизмат қилиши лозим эди. Келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, кўпинча амалда бу ҳолатнинг акси юз берган. Айрим амалдорлар ўз мавқеларидан фойдаланишга, умумий тартиб-қоидаларга риоя қилмасликка ҳаракат қилганлар.

Шундай қилиб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида ўзига хос бошқарув тизими вужудга келган бўлиб, улар бир қатор умумий хусусиятлар ва ривожланиш йўлига эга эди. Шу билан бирга шаҳарлар бошқарув тизимининг айнан бир хонликкагина хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар шаҳарларнинг маъмурий тузилишидаги хилма-хилликларни белгилайди ва тарихий воқеликни тўғри англашга ёрдам беради.

¹ Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 44.

² Наказание супружеской измены в Хиве // Туркестанский сборник. Т. 89. С. 278.

³ Кун А. Очерки Коканского ханства. С. 64; Саттар-хан Абдуль-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 108.

⁴ Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина. С. 169.

II БОБ. ШАҲАРЛАР – ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ МАРКАЗЛАРИ

Ҳунармандчилик – иқтисодий ҳаётнинг асоси

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари турли ҳунармандчилик соҳалари мавжуд бўлган, уларнинг айримлари тараққий этган, бошқалари эса ўз бошидан инқирозли босқичларини кечираётган йирик марказлар эди. Уларда турли ҳунар соҳиблари яшаб, ўз меҳнатлари билан шаҳар иқтисодий ҳаётининг ривожланишига муҳим ҳисса қўшганлар. Ҳунармандлар дид билан, ўз мамлакатининг талаб ва анъаналаридан келиб чиққан ҳолда ўзларининг бетакрор маҳсулотларини яратганлар.

Маҳаллий манбалар ва ҳужжатларда кўплаб ҳунар турлари ҳамда ҳунармандлар ҳақида бир қанча маълумотлар учрайди. Уларнинг айримлари Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларига ташриф буюрган шахслар томонидан қолдирилган. Жумладан, Бухоро ва Хивада бўлган Ф. Скибиннинг (1697) Бухоро ҳақида “одамлари ҳунарманд, савдогардирлар”, Хива ҳақида эса “одамлари жангари эмас, ҳунарманддирлар”¹, – деб қайд қилиши бежиз эмас эди. Тошкентда бўлган М. Поспелов ва Т. Бурнашевлар (1800), унинг халқи “ҳунармандчилик турлари билан шуғулланишга” ҳам мойил эканлигини кўрсатиб ўтганлар².

Дарҳақиқат, бу қадим ўлкада турли ҳунармандчилик соҳалари кенг ривожланган эди. Хусусан, XVI асрга оид Самарқандда тузилган қозилик ҳужжатларида 60 дан ортиқ ҳунар тури қайд этилиб, улар билан машғул бўлган шахслар – кулоллар – кулолгарон, буёқчилар – саббоғон, қоғоз ишлаб чиқарувчилар – қоғазгарон, тикувчилар – дарзион, тўқувчилар – бофендэгон, найза ясовчилар – тиргарон, дурадгорлар – харротон, намад босувчилар – намадмолон ва бошқа кўплаб ҳунармандчилик соҳалари билан шуғулланувчилар номи келтирилади³.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ҳар хил даражада ривож топган

¹ МИУТТ. С. 400.

² Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году // Туркестанский сборник. Спб., 1883. Т. 343. С. 40.

³ Казийские документы XVI в./ Текст, перевод, указатель юридических терминов и примечания. Р.Р. Фитрата, Б.С. Сергеева. Т., 1937. С. 75-76.

эди. Айрим шаҳарларда бирор-бир ҳунармандчилик соҳасининг анча ривожланганлиги кўзга ташланса, бошқа бирида эса ўзга соҳанинг ривож кузатилади.

Шаҳарлар ҳунармандчилигини атрофлича таҳлил этиш уларга хос бир қатор умумий ҳолатлар ва якка хусусиятларни ажратиб олишга, улар тараққиётининг моҳиятини тўғри англашга катта ёрдам беради.

Ҳунармандчиликнинг энг ривожлаган асосий соҳаларидан бири тўқимачилик эди. Шаҳар тўқувчилари яратган кўпдан-кўп маҳсулот турларига нафақат ушбу шаҳар, балки қўшни қишлоқлар, бошқа шаҳарлар, мамлакатлар, дашт аҳли орасида талаб катта эди. Муаррих Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг XVI аср бошларида ёзишича, дашт аҳлига “кийим ва кафан”, “кўйлак ва кийим зарур бўлиб, уларнинг асосий қисмини қарбас ташкил қилиб”, бу маҳсулотлар Моварауннаҳр шаҳарларидан етказилар эди¹.

Тўқувчилик тараққий этган марказлардан бири Бухоро эди. Бу шаҳарда кўплаб газлама турлари ишлаб чиқарилган. 1671 йилда Бухоро элчиси Мулла Фарруҳ рус дьяки ёрдамчиси Иван Астафьевнинг “Бухоро давлатида қандай моллар бор”, – деган саволига “киндяк (қилдак) ва зандана” асосий моллар бўлиб, “кимхоблар ва атласлар” ҳам бор, – деб жавоб берган эди².

Бухорода ва хонлиқнинг бошқа марказларида тўқиладиган газламаларнинг катта қисмини ип газламалар – бўз (қарбас), олача, занданачи, чит ва бошқалар ташкил этар эди. Уларнинг катта қисми чет мамлактларга ҳам олиб борилган. 1639-1672 йилда Тара ва Тобольскка келтирилган моллар рўйхатида номи зикр этилган газламаларнинг турли хилларини учратиш мумкин. Хусусан, унда “зандана семенди, зандана дюменди, қора зандана, ишлов берилган бўз, энсиз бўз, ишлов берилган энсиз бўз, кенг олача, рангли олача” номлари қайд этиб ўтилади³. Бу газламалар ўзининг тўқилиши, эни, ранги билан бир-биридан фарқ қилиб, турли кўриниш касб этган. Биргина бўзнинг ўзи, Р.Г.Мукминованинг кўрсатишича, 8 рангда – қора, кўк, сарик, барг ранг, чумоли, гунафша ва бошқа рангларда бўлиши мумкин эди⁴.

¹ Фазлаллах ибн Рузбехан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара. С.101.

² МИУГГ. С.386.

³ Ўша асар. 376-б.

⁴ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла Самарканда и Бухары. С. 48.

Хива ва Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам “бўз (карбас)” кўплаб миқдорда тўқилган. Хусусан, Хивада ип газламалар ичида энг кўп тўқиладиган мато бўз бўлиб, “унинг кўк рангга бўялгани – бўёқ деб аталган”¹. Тошкентда эса бўзнинг “кўк бўз, оддий бўз” хиллари кенг ишлаб чиқарилган².

Шаҳарларда тўқилган ип газламаларнинг бир қисмини олача ташкил этган. XVII асрда Бухорода бу мато турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган хунармандлар – Олачабофлар квартали бўлган³. Шаҳарда бўлган А. Вамбери, бу ерда “икки рангли йўл-йўл ва юпка ... олача деб аталувчи ип газламалар” тўқилганидан хабар беради⁴. Бу матони XIX асрнинг бошқа бир муаллифи “... турли ранглар қаторидан ташкил топган газлама” сифатида таърифлаб, уни тўқиш бу ерда кенг расм бўлганлигини кўрсатади⁵. Хивада ҳам бу газлама кенг ишлаб чиқарилган. Шоҳидлардан бири “Мен кўрган Хива газламалари ёки йўл-йўл ёки бир хил рангда эди”⁶, – деб ёзади. Олача Қўқон хонлиги шаҳарларида, хусусан, Наманган ва Тошкентда кўплаб ишлаб чиқарилган⁷. Наманган ҳақида ёзган Ф. Назаров, унда “ип матолар фабрикалари” мавжудлигини қайд этади⁸.

Олача доимо ҳам ипдан тўқилмаган. Унинг икки хили – оддий ип олача ва ипаклик олача бўлган. Оддий олачанинг энг яхши нави зибак деб аталар эди. Ипаклик олача эса жуда чекланган миқдорда ва кўпроқ Бухорода ишлаб чиқарилган. Олачанинг турли хиллари – “оддий 2460 ўрам олача ва 26 ўрам кенг рангдор олача” 1640 йилда Тобольскка Имомқулихон элчилари олиб келган моллар орасида эслатиб ўтилади⁹. XIX аср маълумотларига кўра бу мато Бухоро хонлигида Ургут, Самарқанд ва озроқ миқдорда Каттакўрғонда ишлаб чиқарилган¹⁰.

¹ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения. С. 122.

² Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве. С. 522.

³ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 200. С. 213.

⁴ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 144.

⁵ Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков Зарафшанского округа // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. II. 1872. С. 511.

⁶ Калмыков А. Хива // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т. 12. Т. 1908. С. 77.

⁷ Пашино П.И. О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области // Известия Императорского Русского Географического общества. Спб., 1867. Т. 3. № 4. С. 121-124.

⁸ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 50.

⁹ МИУГТ. С. 363.

¹⁰ Ўша ерда.

Ип газламалар ичида чит алоҳида ўрин тутган. Бу газламани ишлаб чиқариш билан шуғулланган хунармандлар читгарлар деб аталган. Улар бўзга турли ранглардаги гулларни босганлар. Қолиплар ёрдамида бўзга гул босиш анча мураккаб иш жараёни бўлиб, у хунарманддан катта маҳорат талаб этган¹. Буни Тошкент читгарлари мисолида кузатиш мумкин. XIX аср муаллифларининг қайд этишича, Тошкент бўзга гул босишнинг йирик марказларидан бирига айланган. Қўқон шаҳарлари ва Қашғардан Тошкентга жуда катта ҳажмда оқ бўз келтирилиб, читгарларга топширилар эди. Бу хунармандларнинг устахоналари шаҳар ва унинг атрофларида жойлашар ва “Читгархона” деб аталар эди. Матога гул босувчи читгарлар ўсимликлардан олинадиган маҳаллий бўёқлар – кўк, сафсар, мош ва қизил ранглардан фойдаланганлар. Читгарлар кўпроқ оила аъзолари, баъзи ҳолларда ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланганлар². Бу маълумотлардан шу нарса аён бўладики, XIX асрнинг биринчи ярмида читга талабнинг ошиши натижасида ярим тайёр маҳсулот – бўз читгарлик кенг ривожланган марказларга бошқа шаҳарлардан ҳам келтирилган бўлиб, бу ишни савдогарлар ўз зиммаларига олганлар. Улар бу ишни буюртма асосида амалга оширганлар. Бу ҳолат шаҳарлар ўртасида хунармандчилик соҳасида ўзига хос меҳнат тақсимооти мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Буни XIX асрга оид “Қўқонлик савдогарлар Бухорога бўяш учун оқ мато келтирадилар”³, – деб қайд этилган маълумот ҳам тасдиқлайди.

Читнинг энли, энсиз хиллари ва ишлаб чиқарилган жойига қараб номланадиган турлари ҳам бўлган. Рус манбларида “выбойка” номи билан машҳур чит кўплаб мамлакатларга олиб кетилган. 1639-1672 йилларда Тобольск божхонасида “кенг читлар”, “тор читлар”, “ўртача читлар” ва “бухоро читлари” қайд этилади⁴. Чит ишлаб чиқариш билан Хива хонлигида ҳам шуғулланганлар. Хива давлат ҳужжатларидан бирида “Ҳусайн бинни Эшниеъ читгар”нинг номи эслатиб ўтилиши буни тасдиқлайди⁵.

Шаҳарларда ҳар хил ипак газламалар ҳам тўқилган. Хусусан, XVIII асрнинг 70-йилларида Бухорода бўлган Ф. Ефремов шаҳарда турли газламалар, жумладан, ипакдан олтин ва кумуш безакли йўл-

¹ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла Самарканда и Бухары. С. 66-67.

² Гейер И. Назаров Н. Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрадь 1. Т., 1903. С. 103.

³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 130.

⁴ МИУГТ. С. 342.

⁵ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 144-б.

йўл парчалар, бахмаллар тўқилганини қайд этган эди¹. Хива шаҳарларида ҳам турли ипак газламалар ишлаб чиқарилган. XIX асрнинг 20-йилларида хонликда бўлган Н. Муравьевнинг кўрсатишича, хиваликлар ўз ички эҳтиёжлари учун маҳаллий ва Бухородан келтирилган ипакдан “унча чиройли бўлмаган, лекин ўзининг пишиқлиги билан ажралиб турадиган” турли-туман ипак матоларни тўқиганлар². 1823 йилда Хива ҳақида “Ипакчилик ёмон эмас, лекин пахта кам етиштирилади. Фабрикаларда тўнлар учун ипак, ярим ипак ва ип газламалар, канавислар, бахмал, бўз ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Уларнинг маҳсулоти, айниқса ипак газламаларнинг нархи баланд эмас”, – деб қайд этилган эди³. Хивада ипакчилик билан, асосан, хонликнинг жанубий қисмидаги аҳоли шуғулланган.

Ипак матолар ишлаб чиқариш Қўқон хонлиги шаҳарларида кенг тарқалган эди. Хонликнинг ҳунармандчилиги ҳақида ёзган тадқиқотчилардан бири “Унинг эътиборга лойиқ ягона соҳаси Наманган, Қўқон ва Марғилон фабрикаларида ипак ва ярим ипак газламалар ишлаб чиқаришдир”⁴, – деб ёзган эди.

Шаҳарларда ишлаб чиқарилган ипак матоларга уларнинг ўзида, қўшни шаҳарлар ва давлатларда эҳтиёж катта эди. Шундай газламалардан бири бахмал бўлиб, у XVI асрда Самарқандда кенг ишлаб чиқарилган. Бу ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар”⁵, – деб ёзади. Ушбу марказда ишлаб чиқарилган бу мато хонликларнинг бошқа шаҳарларида ҳам тўқилган ва қўшни мамлакатлар орқали узоқ ерларга олиб борилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Хусусан, 1676 йилда Хивадан Россияга келган элчи Нодир Баҳодир ўзи билан совға сифатида “9 та қизил бахмал” келтирган⁶. Хивада ҳам бахмал ишлаб чиқариш мавжуд бўлганлигини XIX аср оид қуйидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Хива давлат ҳужжатларидан аён бўладики, хонликда бахмалнинг “қазма маҳмал” – гулдор бахмал, “қипчама маҳмал” – қизил гулли бахмал турлари

¹ Ефремов Ф. Российского унтер-офицера Ефремова. С. 119.

² Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 89.

³ Краткое описание Бухары и Хивы // Сибирский вестник. 1823. Ч. 1. С. 14.

⁴ Хорошхин А.И. Очерки Кокана. С. 43.

⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 46 б.

⁶ МИУТГ. С. 244.

ишлаб чиқарилган¹. Бу мато тури Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам тўқилган. Улардан бири Марғилон бўлиб, XIX аср бошларида Ф. Назаровнинг кўрсатишича, унда тўқимачилик кенг ривожланган эди. “Шаҳарда турли фабрикалар жойлашган бўлиб, уларда форс парчалари, бахмаллар ва турли Осиё газламаларини тайёрлайдилар. Уларни Бухоро ва Қашғарга юборадилар”², – деб қайд этади у.

Тўқувчи-хунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган ипак газламалардан бири шойи-канаус бўлиб, у кўпгина марказларда ишлаб чиқарилган. Бухоро хонлиги шаҳарларида у “канаус” номи билан, Қўқон хонлиги шаҳарлари, хусусан, Қўқон ва Марғилонда эса “атлас” ёки “жиба-арқоқ” номлари остида машхур эди³.

Марғилондаги анъанавий ипак газламалар ишлаб чиқариш устахонасининг XIX аср охирларига оид қуйидаги тавсифига эгамиз. Унга кўра, “Тўқиш жойи шипдан кичик тешиклар орқали ёритиладиган ярим қоронғи саройда жойлашган. Ерга қазиб ўрнатилган қозонлари билан бўёқхона ҳам унча катта қизиқиш уйғотмайди, ўтин ёкишдан чиққан тутун фақат очиқ эшиклар орқали чиқиб кетади”⁴.

Тошкентда ҳам ипак газламалар – шойи ва атлас ишлаб чиқарилган. Лекин бу ишлаб чиқариш чекланган миқдорда эди. Бозорларда бу газмол тури жуда кам учрар эди. “Уларни тўқиб беришларини сўраб буюртма бериш ёки тасодифан сотиб олиш мумкин эди. Чунки бу газламалар фақат оила аъзоларининг эҳтиёжлари учун тайёрланар эди”⁵, – деб қайд этади XIX аср муаллифи.

Тўқувчи-хунармандлар кўп миқдорда ярим ипак газламалар ишлаб чиқаришга ҳам ихтисослашган эдилар. Хусусан, Бухоро хонлиги шаҳарларида бу турдаги газламаларнинг “пасма – қалин йўл-йўл газлама”, шунингдек, “адрас ва ол-чимбар” деб аталувчи хиллари тўқилган. Ярим ипак газламалар жумласига XIX асрда ишлаб чиқарилган “пари поша” матосини ҳам киритиш мумкин. Бу газлама айрим ҳолларда соф ипаклик бўлиши ҳам мумкин эди. Бундай ҳолда

¹ XIX аср Хива давлат хужжатлари. 93-б.

² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 49.

³ Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков. С. 514.

⁴ Щербин-Крамаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. IV. 1896. С. 54.

⁵ Пашино Н.И. О фабричной и торговой деятельности. С. 123.

бу газламани тўқиш учун олий навли ипакдан фойдаланилар эди¹. “Пари поша” газламаси Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам кенг ишлаб чиқарилган эди. Бу ерда “оқ чизикли кўк мато – пари поша” ва, шунингдек, “тўқ чизикли оқ мато – банорас” ҳам тўқилган. Бу матоларни ишлаб чиқаришда жун ва ипакдан кенг фойдаланганлар. Улардан паранжи ва ўзига тўқ аҳоли эса чакмон тиктирган.

Наманган, Қўқон ва Марғилоннинг тўқувчилик устахоналарида адрас ва беқасам ҳам тўқилган.

Шаҳарларда жун газламалар ҳам ишлаб чиқарилган. Жумладан, Бухоро хонлигида «босма» номли газлама – мовут тўқилган бўлиб, у туя жунидан тайёрланган ва “оч жигарранг ҳамда қора рангда” бўлган. Хонликда ишлаб чиқарилган яна бир жун газлама тури “босма-и тибит” бўлиб, уни тўқишда момикдан фойдаланганлар. Бу мато анча юмшоқ ва нафис бўлган. Шаҳар ҳунармандлари билан бир қаторда, кўчманчи аҳоли томонидан туя, эчки ва қўй жунидан тайёрланган “қоқма” матоси ҳам маълум эди². Жуннинг дағал қисмидан, Тошкент ва бошқа шаҳарларда кузатилгани каби қоплар ҳам тўқилган. Бундай қоплардан карвон савдосида кенг фойдаланилган.

Тўқувчи-ҳунармандлар, шунингдек, кийим-бош турларини ҳам тўқиганлар. XVI асрга оид қозилик ҳужжатларида бундай ҳунармандлар жумласида рўмол тўқувчилар – чаҳор-гулбофон, салла учун мато тўқувчилар – футабофон номлари остида келтирилади³.

Тўқувчилар, саллалар ва белбоғлар учун ишлатиладиган майда кўк тўртбурчак шакл туширилган ип газлама – фута ҳам тўқиганлар.

Шаҳар ҳунармандлари “хоса” деб аталган газмол турини ҳам ишлаб чиқарганлар. Оқ рангдаги бу матодан турли мақсадларда, жумладан, саллалар сифатида фойдаланганлар.

Ҳунармандлар дока ҳам тўқиганлар. Дока ҳам хосага ўхшаган юпка мато бўлиб, XIX аср муаллифи анъанавий бу газламалар ҳақида “хоса билан доканинг фарқи газламанинг энида эди; дока хосага қараганда юмшоқроқ эди”⁴, – деб қайд этади. Асосан салла учун ишлатилган доканинг “оқ ва кўк” хиллари машҳур бўлган⁵.

¹ Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков. С. 514.

² Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков. С. 514.

³ Казийские документы XVI в. С. 75-76.

⁴ Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков. С. 513.

⁵ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов Самаркандской области // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. V. Самарканд, 1897. С. 148.

Бухоро хонлиги шаҳарларида “тибит салла” деб номланадиган ярим жун газлама ҳам тўқилган. Бу матонинг асоси ипдан бўлиб, унга жун қўшиб тўқилар эди. А. Гребенкин (1872) бу матони тўқишни “бундан 40 йил илгари Ўратепадан ўрганиб, Самарқандда ишлаб чиқара бошлаганлар”¹, – деб қайд қилган эди. Бу матодан тайёрланган саллалар, белбоғлардан кенг фойдаланганлар.

Шаҳарларда ривожланган ҳунармандчилик турларидан бири бўёкчилик эди. Бу ҳунар тури тўқимачилик ва бошқа ҳунармандчилик соҳалари билан узвий боғланган эди. Бўёкчилик билан шуғулланган ҳунармандлар – Бухоро хонлигига оид ҳужжатларда “саббоғлар” номи остида эслатиб ўтилади. Хусусан, XVI асрга оид ҳужжатларда “Дўст Саббоғ”, “Ибн Али Саббоғ”, “Мирек Саббоғ”, “Сайид Ислон Саббоғ”лар номи келтирилади².

Матоларни бўяш, одатда, махсус устахоналар ёки ҳунармандларнинг уйларида амалга оширилган. Бўёкчилик устахоналари кўпгина шаҳарларда, асосан, бозор яқинида ёки улар худудида жойлашар эди³. Бу ўринда Жўйбор шайхлари архивига оид қуйидаги ҳужжат характерлидир. Унда Қосим исмли Устоднинг унга тегишли “Масжид-и мавлоно Раҳматалло кўчасида жойлашган Дарвозаи ноу бозоридаги ... бўёкчилик дўконининг” сотилиши ҳақида маълумот берилади⁴. Бўёкчилик устахоналари кўп ҳолларда шаҳар маркази ёки бозорларда жойлашиш анъанасини кейинги асрларда ҳам сақлаб қолганини XIX аср маълумотлари орқали ҳам кузатиш мумкин. Шу аср муаллифи Каттакўрғон мисолида қуйидагиларни қайд этган эди. Унинг ёзишича, шаҳарнинг масжиддан бошланган ва Пайшанба дарвозасигача йўналган кўчасининг “Ўнг ва чап томонларида яҳудий-бўёкчиларнинг дўконлари чўзилиб кетган; бостирмалар тагида уларнинг эгалари ўтиради... Уларнинг ҳаммасининг кўли тирсаккача ёрқин кўк рангдадир. Терининг одатдан ташқари бу рангининг сабаби – бўёкчиларнинг кўп ҳолларда индиго (нил – Г.А.) билан ишлаганларидандир”⁵.

Шу билан бирга, бўёкчилар ўз ҳунарлари билан асосан шаҳар маркази ёки бозорлардан ташқари, унинг чеккаларидаги сувлар –

¹ Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков. С. 513.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 84, 90. С. 135, 147; Док. № 93. С. 148; Док. № 216. С. 223.

³ Мукминова Р.П. Очерки по истории ремесла. С. 80-81.

⁴ Иванов П.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 44. С. 119.

⁵ Каразин Н. Рахмед-инак, бек заадинский. С. 210.

ариклар бўйида ҳам шуғулланишлари мумкин эди. Хусусан, Тошкентга онд маълумотларда “арикларда эндигина бўялган матоларни чаяётганларини кўрасиз”¹, – деб қайд этилган эди. Ушбу шаҳарнинг Себзор даҳаси аҳолисининг асосий ҳунар турларидан бири “ип газламаларни бўяш”дан иборат бўлган².

Бўёқчилар нафақат тайёр маҳсулот – газлама турлари, балки ипакни ҳам бўяшга ихтисослашган эдилар. Улар, асосан, хом ипак ва пишитилган ипакни турли рангларга бўяр эдилар. Бу соҳа вакиллари кўп ҳолларда тўқувчилар ёки ипак билан савдо олиб борувчи маҳаллий савдогарлар буюртмаси асосида иш олиб борар эдилар³.

Алоҳида ҳунармандчилик тури бўлган бўёқчилик деярли ҳамма шаҳарларда кенг ривожланган, уларнинг айримларида эса етакчи ўрин тутган эди. Биргина Гурлан ҳақида XIX аср муаллифларидан бири, шаҳардаги “ишлаб чиқариш соҳалари орасида бўёқчилик муҳим ўрин тутган”⁴, – деб қайд этади.

Бўёқчилар ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимооти мавжуд эди. Ушбу соҳани тадқиқ этган И.М. Краузеннинг кўрсатишича, айрим матоларга ранг беришда уни аввал кўк рангга бўяганлар. Бунини муайян бўёқчилар амалга оширганлар. Матони ўзга рангларга бўяшни эса бошқа бўёқчи-ҳунармандлар бажарганлар⁵.

Газлама, ип ва ипакни бўяшда турли ранглардан фойдаланганлар. Бунда бўёқчилар ишлатадиган қозонлар ерга ўрнатилган бўлиб, “айрим бўёқлар қайнаб чиққан бўлиши, бошқалари эса фақат иситилган бўлиши лозим эди”⁶. Бўёқларни тайёрлашда асосан турли рангларни берувчи маҳаллий табиий воситалардан фойдаланганлар. Хусусан, қизил ранг бериш учун рўянни ишлатганлар. Бу ўринда Ком-и Абу Муслим туманидаги “рўян униб чиққан бир ер участкасини” Жўйбор шайхларидан Хожа Са’адга маълум бир шахс томонидан сотилганлиги ҳақидаги маълумот диққатга сазовордир⁷.

Бўёқчилар томонидан сариқ рангни испаракдан, сарғимтир барг ранг тут дарахтида ўсувчи пўкакдан, маҳаллий боғларда ўсувчи

¹ Корреспонденция из Ташкента // Туркестанский сборник. СПб., 1868. Т. 7. С. 91.

² Маев Н.А. Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Туркестанского края. 1876. Вып. IV. С. 264.

³ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 160.

⁴ Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 241.

⁵ Краузе И.И. Заметки о красильном искусстве туземцев // Русский Туркестан. М., 1872. С. 210.

⁶ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 115.

⁷ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 36. С. 132.

дарахтдан барг ранг – тухмак, шойини қора рангга бўяшда ишлатиладиган ранг гулхайридан ва бошқалардан олинган¹. Гули махсардан эса пушти ранг бўёк олганлар². Бўёқчилар ишлатган ранглар ичида қирмиз бўёғи муҳим ўрин тутган бўлиб, уни топиш ва тайёрлаш анча мураккаб ҳамда машаққатли жараёнини ташкил этган. У “қирмис” деб аталувчи ҳашаротдан олинар эди. Флорио Беневени “чўлда ҳашаротларнинг биридан қирмиз деб аталувчи бир қимматбаҳо бўёк олинади, – деб гувоҳлик берар экан, – яҳудийлар бу ҳашаротларни эзиб, ушбу бўёқни оладилар”³, – деб қўшимча қилади.

Ҳунаремандлар бошқа юртлардан келтирилган бўёқлардан ҳам кенг фойдаланганлар. Бухорога Қобул орқали Ҳиндистондан шамшид дарахти – “чўб-и сандал” келтирилган⁴. Ундан маҳсулотларни кўк ва жигаррангга бўяшда фойдаланилган. Чет мамлакатлардан келтириладиган яна бир бўёқ тури – бақам бўлиб, ундан бўёқчиликда тўқ гунафша ва қизил ранг сифатида фойдаланилган. “Чуб-и бақам” деб аталувчи бу хом ашё Самарқандга оид XVI аср ҳужжатларининг бирида тилга олиниб ўтилади⁵. XIX асрга оид маълумотларга кўра “қизил бақам” ва “қора бақам”лар ҳам келтирилган⁶.

Матоларни бўяшда писта дарахтидан олинадиган сарғиш кичкина уруғлар – бузғунчи ҳам ишлатганлар. Бўёқчилар маҳаллий бузғунч билан биргаликда, унинг четдан олиб келинадиган туридан ҳам кенг фойдаланганлар. XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотларига кўра, бузғунч Бухорога Машҳаддан келтирилган⁷.

Хориждан келтирилган бўёқ воситаларидан энг кўп тарқалгани – нил (индиго) бўёғи бўлиб, у кўплаб миқдорда Ҳиндистондан келтирилар эди. У билан, асосан, мато ва бошқа нарсаларни қора ёки тўқ кўк рангга бўяганлар. Бу бўёқ тури хонликлар шаҳарларига мунтазам равишда келтирилиб турилган ва у билан савдони амалга оширишга ихтисослашган муайян шахслар бўлган. XVI асрга оид ҳужжатларининг бирида “Мир Нилфуруш” исми эслатиб ўтилади⁸. Нил бўёғининг Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларига келтирилиши XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг биринчи

¹ Краузе И.И. Заметки о красильном искусстве туземцев. С. 209-210.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 115-116.

³ Посланник Петра I на Востоке. С. 85.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 78.

⁵ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла. С. 89.

⁶ Краузе И.И. Заметки о красильном искусстве туземцев. С. 209-210.

⁷ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 115.

⁸ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 8. С. 96.

ярмида жуда ошди. Айниқса, XIX асрнинг биринчи ярмида Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент, Хива ва бошқа шаҳарлар карвонсаройлари бу мол билан тўла эди. Матоларни нил бўёғи билан бўяш ва умуман бўёқчилик ишида кўпроқ яҳудийлар машғул бўлиб, уларни деярли ҳамма шаҳарларда учратиш мумкин эди. Масалан, Самарқандда нил бўёғига матоларни бўяш иши билан “фақат маҳаллий яҳудийлар шуғулланганлар”¹.

Г.И. Данилевскийнинг XIX асрнинг 40-йилларида ёзишича, Хивада “бундан 16 йил бурун Бухородан кўчиб келган 8 яҳудий оиласи бўлиб, улар бўёқчилик, шу жумладан, нил бўёғи билан матоларни бўяш хунари билан шуғулланганлар”². Айрим ҳолларда нил бўёғи хонликлар шаҳарларидан бошқа мамлакатларга ҳам олиб борилган. Хусусан, 1641 йилда Россияга Хива элчиси Муҳаммад Амин Баҳодир бошқа моллар билан бирга “4 та идишда нил” бўёғини олиб борган³.

Турли усуллар билан тайёрланган хилма-хил бўёқлардан хунаремандчиликнинг бошқа соҳалари – кўнчилик, қоғоз ишлаб чиқариш, кўлёзма китобларни безаш, сиёҳлар тайёрлаш ва ҳ.к. фойдаланилган. Масалан, терини қизил рангга бўяшда – рўян, сарикқа бўяшда испарак, яшил рангга бўяшда пўкакдан фойдаланилган.

Хонликлар шаҳарларида ишлаб чиқарилган маҳаллий бўёқлар бошқа юртларга ҳам олиб борилган. Бу ҳолат уларнинг сифати юқори бўлгани ва ўзга мамлакатларда ҳам бу бўёқларга талаб катта бўлганлигидан далолат беради. Жумладан, 1585 йилда Абдуллахон II томонидан Москвага юборилган элчи Муҳаммад Али рус подшоси Федор Ивановичга олиб келган моллари қаторида “40 пуд бўёқ” ҳам бор эди⁴. Худди шу йили Қозонга келган Хива элчиси Хўжа Муҳаммад ҳам келтирган бошқа моллари ичида “10 кал бўёқ” қайд этиб ўтилади⁵. Буни XIX асрда ҳам кузатиш мумкин. П.И. Демезоннинг кўрсатишича, Бухородан Ҳиротга бузгунч олиб кетилган⁶.

¹ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 160.

² Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 96.

³ МИУТТ. С. 168.

⁴ Ўша асар. 98-б.

⁵ Ўша асар. 99-б.

⁶ Записки о Бухарском ханстве. С. 80.

Шаҳарларда кийим-бош ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандчилик соҳалари ҳам кенг ривожланган эди. Ҳунармандлар шаҳар, қўшни қишлоқлар, бошқа шаҳарлар, дашт аҳли ва баъзи ҳолларда айрим мамлакатлар аҳолиси эҳтиёжларини қондирадиган маҳсулотлар яратганлар. Бундай ҳунармандлар жумласига тикувчилар, бош кийим, хусусан, дўппи тикувчилар, оёқ кийим тикувчи – кафшдўзлар, этикдўзлар ва бошқаларни киритиш мумкин.

Тикувчилар томонидан кўп ишлаб чиқарилган кийим-бош турларидан бири тўн бўлиб, у ҳақида сўнгги ўрта аср манбаларида маълумотлар мавжуд. Жумладан, XVI аср муаллифи Муҳаммад Солиҳ Шохрухияга юриш қилган Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Султон Маҳмуд қўшинининг кийим-боши жумласида совуққа чидамли “Ичу тош тўнлари борча туклук”, “Қойсининг тўни эрди олтойи, ул кизир эрди юруган сойи” каби тавсифларни келтиради¹. XVII аср муаллифи Абулғози ҳам ўз асарида, Урганчни Араб Муҳаммадхон даврида рус казаклари томонидан талангани ҳақида ёзар экан, улар “Бўз ва бўёғли ва палос ва тўн ва тўшак-ястуғ мундағ нимарсаларнинг барчасини ўтға ёқди”², – деб қайд этади.

Шаҳар ҳунармандлари тўнларнинг турли хилларини тикканлар. Буни XIX асрга оид ҳужжатли материаллар асосида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Хива шаҳрида тузилган ҳужжатларда айрим шахсларга “латта тўн, малла тўн, чит тўн, шойи тўн”лар тиктириб берилгани қайд этилади³.

Кийим-бошнинг муҳим туларидан бири – рўмоллар, қийиқлар, дастрўмоллар ҳисобланган. Улар кўп ҳолларда бошқа марказлар ва мамлакатларга олиб кетилган. 1639-1672 йилларга оид маълумотларига кўра хонлиқлар шаҳарларидан Тара ва Тобольскка “ип ва ярим ип белбоғлар” келтирилганлиги қайд этилади⁴.

Кийим-бошнинг ажралмас қисмларидан бири бош кийимлари бўлиб, уларни тикиш билан кўпгина ҳунармандлар шуғулланганлар. Улар “тақиядўзлар” номи остида XVI асрда Бухорога доир ҳужжатларда эслатиб ўтилади. Жумладан, уларда “Мир Ҳошим Тақиядўз ва устод Ҳованд Тақиядўз”, “Дарвиш Али Тақиядўз”лар

¹ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома/ Нашр. тайёрловчи. Э. Шодиев. – Т.: Адабиёти ва санъат, 1989. – 127-б.

² Абулғозий. Шажаарайи турк. 159-б.

³ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари.. 166-б.

⁴ МИУГТ. С. 377.

қайд этиб ўтилади¹. Шунингдек, бу ҳужжатларнинг бирида “Такнядўзлар тими” ҳақида ҳам сўз юритиладики, бу маълумот шаҳарда ушбу ҳунар тури кенг тарқалганлигидан далолат беради².

Турли матолар – ип ва ипакдан тайёрланган кийим-бош турлари ва дўппиларга кашталар билан безак берилган. Бу иш билан кўпроқ аёллар машғул бўлар эдилар. “Бухоролик аёллар учун йўрмадўзлик яхши вақт ўтказиш учун хизмат қилади, – деб ёзган, Е.К. Мейендорф, – улар шойи рўмолларга йўрмадўзлик билан Ҳофиз асарларидан олинган шеърӣ парчаларни битадилар”³, – деб қайд этади.

Шаҳарларда турли иқлим шароитлари, айниқса совуқда кийиш учун турли қалпоқлар, мовутдан тайёрланган бош кийимлари ҳам ишлаб чиқарилган. Бундай бош кийимларидан бири ҳақида хабар берган Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон аскарларидан бири кийган қалпоқ хусусида: “Бошида бор эди кешлик қалпоқ, Жумбурубон ёпуриб эрди кулоқ”, – деб ёзади⁴. Шунингдек, Муҳаммад Солиҳнинг совуқ оқибатида “қалпоқфурушлар” иши жонланиб кетганлиги ҳақидаги хабари бу ўринда диққатга сазовор маълумотдир⁵.

Хонликлар шаҳарларида ишлаб чиқарилган кийим-бош айрим ҳолларда узоқ ўлкаларга ҳам олиб борилган. 1639-1672 йилларда Тарабожхонасининг ҳужжатларидан бирида қайд этишича, бу ерга бошқа кийим-бош турлари билан бир қаторда “кўйлақлар ва иштонлар келтирилган”⁶.

Кийим-бош тикувчи ҳунаرمандлар орасида пўстиндўзлар алоҳида ўрин тутар эдилар. Маҳаллий ҳунаرمандлар бу соҳада ўз ишининг мохир усталари эдилар. Бу ўринда Абулғозининг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Акатоӣхоннинг ўғли Темур султоннинг “устунда, зарбофт тошли, олтин тугмали қиш пўстини бор” эди⁷. Хоразмга юриш қилган Шайбонийхон қўшинларининг жуда совуқ ҳавода ночор аҳволга тушиб қолганликлари ҳақида ёзар экан, Муҳаммад Солиҳ қуйидагиларни қайд этади: “Пўстинсиз кишига жон йўқ эди. Жон неким, лаззати имон йўқ эди. Пўстин олмоқчун бўлди рой. Пўстиндўзлар бўлдилар

¹ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 14. С. 101.

² Ўша асар. Ҳуж. № 308. 286-б.

³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 117.

⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 128-б.

⁵ Ўша асар. 278-б.

⁶ Ўша асар. 344-б.

⁷ Абулғозий. Шажарайи турк. 148-б.

бой”¹. Шундай пўстиндўз-усталардан бирининг номи XVI асрга оид хужжатларнинг бирида “Қоракўллик устод Аликули Пўстиндўз” тарзида келтирилади².

Ҳунармандлар турли пўстин хилларини яратганлар. Улар ўз навбатида қимматбаҳо мўйналардан пўстин тикувчи усталар – мўйнадўзлар ва шунингдек, анча арзон кўй терисидан пўстин тикувчи – пўстиндўзларга бўлинар эдилар³. Пўстиндўзлар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг хилма-хиллигини XVI аср муаллифи Зайниддин Восифийнинг қуйидаги хабаридан ҳам кузатиш мумкин. Муаллиф XVI аср бошларида Самарқанддаги совуқ пайтида унга “мўйнали пўстин ва тўн”, ўн хуросонлик талабага эса “кўй пўстини, кўйлак ва иштон” тақдим этган Мирак Шоҳий ҳақида хабар беради⁴.

Ҳунармандлар пўстинлар тикиш учун кўп ҳолларда тулки, сувсар мўйнасидан ҳам фойдаланганлар. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон аскарларининг қайси бири “тулки”, қайси бири “сувсар” либосга ўралганни қайд этади⁵. Шаҳарларда тикилган пўстинлар узок юртларга ҳам олиб борилган. Жумладан, 1639-1672 йилларда Тобольскка келтирилган моллар рўйхатида “тулки терисидан тикилган пўстин” қайд этилса⁶, 1637-1698 йилларда Тарага келтирилган моллар қаторида “мўйнали пўстинлар” ва “оддий пўстинлар” қайд этилади⁷. Пўстиндўзлар XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам ўз ҳунарлари билан фаол шуғулланганлар. Хусусан, Бухородаги Абдуллахон карвон-саройида пўстин билан савдо қилувчилар ўз молларини сақлаганлар ва совуқ бошланиши билан бу кийим тури билан кенг савдони амалга оширганлар⁸.

Хива ва Қўқон хонлигининг айрим шаҳарларида ҳам пўстиндўзлик анча ривожланган эди. Хусусан, Тошкентда кўшни дашт аҳлига сотиш учун катта миқдорда пўстинлар тайёрланган⁹.

¹ Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийнома. 278-б.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. – Док. № 306. С. 285.

³ Казийские документы XVI в. С. 75-76.

⁴ Болдырев А.Н. Мемуары Зайн-ад-дина Васифи, как источник для изучения культурной жизни Средней Азии и Хорасана на рубеже XV-XVI веков // Труды отдела истории культуры и искусства Востока Государственного Эрмитажа. Т. II. 1940. С. 226.

⁵ Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийнома. 127-б.

⁶ МИУТТ. С. 345-346.

⁷ Ўша аср. 352-353-б.

⁸ Записки о Бухарском ханстве. С. 101.

⁹ Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве. С. 522.

Шаҳарларда аҳолига нафақат кийим-бош, балки кундалик турмуш учун зарур бўлган уй-рўзгор анжомлари – кўрпа, кўрпача ва ёстиқлар етказиб берувчи ҳунар соҳалари ҳам ривожланган ва бу маҳсулотлар билан кенг савдо амалга оширилар эди. Бунга Хива хонлари архивига оид ҳужжатларга асосланган ҳолда амин бўлиш мумкин. Уларнинг биридан маълум бўлишича, бозордан “хон ҳазратларига “қазма маҳмал кўрпача” олиб берилган эди¹.

Аҳоли орасида доимо арзон ва пишиқ сопол идишларга талаб катта эди. Бундай талабни қондиришда кулолларнинг меҳнати ўта муҳим эди. Улар рўзгор учун керакли турли-туман идишлар, тандирлар, қурилишда ишлатиладиган кошинли ғиштлар ва ҳ.к. ишлаб чиқарганлар. Улар ўз маҳсулотлари билан нафақат шаҳар, балки қишлоқлар ва қўшни дашт аҳлини ҳам таъминлар эдилар. Кулоллар яратган маҳсулотларни XIX аср муаллифи Хўжанд шаҳри мисолида уч гуруҳга бўлади. Булар – оддий тупроқдан тайёрланган маҳсулотлар (тандирлар, хумлар, кўзалар, кўзачалар, хумчалар ва ҳ.к.); оддий тупроқдан тайёрланиб, сирланган маҳсулотлар (сирланган ғишт-кошинлар, уй-рўзгор буюмлари – пиёлалар, лаганлар ва бошқалар); оқ тупроқдан (бунда гилватадан фойдаланилган) ясалган ва сирланган фаянс (ганч аралаш лой) идишларни киритиш мумкин². Кулолчилик маҳсулотларининг бундай таркибда ишлаб чиқарилганлигини бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. XVI аср ҳужжатларида Бухоро кулоллари “косагар”, сопол косалар, товоқлар ишлаб чиқарувчилар “косатарошлар” тарзида келтирилади. Хусусан, уларда Хўжа Косатарошнинг ўғли Бобо Алининг “Мулла Амир бозори яқинидаги дўкони” ва Ёиждувонда пахта титувчилар дарвозаси яқинида жойлашган косагарлар квартали эслатиб ўтилади³. Бухоро ҳақидаги 1823 йилга оид маълумотда “қурол, шиша, кулолчилик ва чинни заводлари бор”⁴, – деб қайд этилган эди.

Бухоро кулоллари билан бир қаторда Қарши кулоллари ҳам машҳур эди. Улар турли шаклга эга жуда юпқа идишлар ясашда

¹ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 206, 207-б.

² Кушакевич А.О. О гончарном производстве в Ходжентском уезде // Русский Туркестан. 1872. Вып. II. С. 194-196.

³ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 83, 283. С. 143, 257.

⁴ Краткое описание Бухарии и Хивы // Сибирский Вестник. 1823. Ч. I. С. 6.

моҳир бўлганлар. Тошкентда эса, шаҳарнинг Кўкча қисмида XIX асрнинг 70 – йилларида 7 та кулолчилик устахонаси бўлган¹.

XIX асрнинг биринчи ярмида Кўқон хонлигининг йирик кулолчилик марказларидан бири Риштон эди. “Риштонда бизнинг кўз ўнгимизда сопол идишларни ясаганларини ва уларни ҳаво ранг билан сирлаганларини кўрдик”², – деб ёзадилар шоҳидлар. Кулолчилик маҳсулотларига сир беришни бошқа шаҳарлар хунарамандлари ҳам яхши эгаллаган эдилар. Бундай маҳоратли усталар томонидан яратилган “сирланган ва сирланмаган чироғдонлар” Кўҳна Урганч харобаларидан топилган эди³.

Кулолчилик ҳам бошқа хунарамандчилик соҳалари каби ўрта аср жамиятидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳолатга боғлиқ равишда ривожланган ёки инқирозга юз тутган. Бунинг ёрқин мисолини Кўҳна Урганч мисолида кузатиш мумкин. Тадқиқотчи Н.Н. Вактурскаянинг кўрсатишича, XV-XVII асрларда Хоразм кулолчилиги чуқур инқирозни ўз бошидан кечирган бўлиб, бу соҳа маҳсулотларининг сифати анча пасайганлигида кўринади⁴.

Кўплаб йирик иншоотлар қурилиши амалга оширилган шаҳарларда хунарамандчиликнинг ғишт ишлаб чиқариш соҳаси ҳам ривожланган эди. Буни Бухорога оид маълумотлар асосида тўла кузатиш мумкин. Катта қурилишлар олиб бориладиган бу шаҳарда доимо ғиштга талаб катта эди. Одатда, ғишт хумдонлари шаҳар четида жойлашар эди. Буни XVI аср маълумотларидан кузатиш мумкин. Уларнинг биридан аён бўладики, ғишт тайёрловчи уста Ҳасан ғиштпазнинг ерлари Бухоронинг Намозгоҳ дарвозасига яқин жойлашган эди⁵. XIX асрда шаҳарни ғишт билан таъминлайдиган бир қанча ғишт хумдонлари бўлиб, улар ҳам “шаҳар четида” – “Жанубда ва Шарқда... унга жуда яқин масофада жойлашган эди”⁶. Ғишт ишлаб чиқариш Хива хонлигида ҳам кенг ривожланган эди⁷.

¹ Маев Н. Азиатский Ташкент. С. 265.

² Путешествия в Среднюю Азию и Францию в 1878 и 1879 годах (Самарская ученая экспедиция). С. 89.

³ Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953 гг. М., 1958. С. 486.

⁴ Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX-XVII вв.) // Труды Хорезмской археоло-этнографической экспедиции. М., 1959. Т. IV. С. 328.

⁵ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 258. С. 244.

⁶ Бухара подполковника Пославского. С. 56.

⁷ Иванин М.И. Хива и река Аму-Дарья. Спб.: Обществ. Польза, 1873. С. 61.

Хунармандлар кошинлар ҳам ясаганлар. Бу маҳсулотдан хашаматли бинолар қурилишида кенг фойдаланилган. XIX асрнинг 70-йилларида муаллифлардан бири “Қўқонда ҳозир бундай кошинларни Худоёрхон саройи учун ясамоқдалар, шунингдек, айтишларича, ҳар куни 40 та уста ишламоқда”¹, – деб қайд этган эди. Хивада ҳам бундай хунармандчилик тури кенг ривожланган бўлиб, кошинлар катта ҳажмларда ишлаб чиқарилган. “Хивада тайёрланган бошқа нафис нарса – бу сирланган ғиштлардир”², – деб қайд этган эди XIX аср муаллифларидан бири.

Кулоллар нафақат турмуш учун керакли анжомлар, балки бир қатор нафис санъат намуналарини ҳам яратганлар. Қўхна Урганч харобаларидан топилган “қизил рангга бўялган” сополдан ясалган от шакли бунинг ёрқин мисоли бўла олади³.

Ғиштпазлар каби кулоллар ҳам, одатда, ўз маҳсулотларини шаҳар четларида яратар эдилар. Уларнинг устахоналари асосан шу ерларда жойлашар эди. Буни қуйидаги маълумотдан кузатиш мумкин. Каттақўрғонда Нарпай дарёсидан ўтган шохиднинг XIX асрга оид маълумотига кўра, “Эндигина тайёрланган ва қуришга улгурмаган катта ва кичик лой идишларнинг кўп қаторлари қуёшда қуритилмоқда” эди. Гувоҳ бу маҳсулотларнинг “ўзини печда қуйдирилишини” кутаётганлигини ёзар экан, “бу ерда кулолчилик устахонаси бор”⁴, – деб қайд этади.

Шаҳарларда энг тараққий этган хунармандчилик соҳаларидан бири – турли металлларга ишлов бериш ва улардан ҳар хил буюмлар ишлаб чиқариш эди. Ўз касбининг моҳир усталари мавжуд бўлиб, улар ақлни ҳайратга соладиган даражада темирчилик маҳсулотларини яратганлар. Бу ўринда Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Абдуллахон II нинг Самарқанд ҳокимига қарши “олтин дубулға” ва “юзлаб кўзлар очилиб турган совут” билан қуролланган ҳолда жангга кирганлиги ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир. Бу ўша давр темирчи-усталарининг юксак маҳоратидан дарак беради⁵.

Металлнинг турли хиллари – темир, мис, бронза, чўян, қумуш, олтин кабилардан турли-туман уй-рўзгор буюмлари, меҳнат

¹ Кушакевич А. О гончарном производстве в Ходженском уезде. С. 135.

² Калмыков А. Хива // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т., 1908. С. 59.

³ Вактурская Н.И. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. С. 486.

⁴ Каразин Н. Рахмед-инак-бек заадинский. С. 205.

⁵ Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йн шахи. Ч. 2. С. 58.

куроллари, бинолар қурилишида ишлатиладиган турли темир мосламалар, зеби-зийнат буюмлари ва ҳ.к. ишлаб чиқарилган. Хунаrmанд усталарнинг темирчилик соҳасида турли маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашуви уларнинг номларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Самарқандга оид ҳужжатларда (XVI аср) темирчилар – оҳангарлар, бронзадан турли буюм қуювчилар – рехтагарлар, чўян буюмларни қуювчилар – чўянгарлар, мих ясовчи усталар – меҳчагарлар тарзида келтирилади¹.

Темирчилик турли буюмларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган турларга бўлиниб кетар ва усталар бирор-бир маҳсулот турини ишлаб чиқариш билан машғул эдилар. XVI асрга оид ҳужжатларда бухоролик Амир Сўзангар (игна ясовчи)нинг ўғли Мир Калон, устод Азиз Меҳчагар (мих ясовчи) ва қорақўллик Устод Муҳаммад Кордгар (пичоқчи)нинг номи қайд этилган².

XIX аср муаллифи биргина Самарқанд мисолида темирчи усталарни уч гуруҳга бўлиб кўрсатган. Унга кўра, биринчи гуруҳ вакиллари кичик ҳажмдаги маҳсулотлар – эшик занжирлари, тақалар, михлар, арава ғилдираклари учун ҳалқалар ва ҳ.к. ясаганлар; иккинчи гуруҳ вакиллари эса, тоштарошлар, дурадгорлар, ер қазувчилар учун меҳнат куроллари, шунингдек, ўроқлар ҳам ясаганлар. Учинчи гуруҳ хунаrmандлари эса, пичоқ, қайчи, устара, бигиз ва бошқа нарсаларни ясаганлар. Бу хунаrmандчилик соҳасини кузатган муаллифлардан бири “У ёки бу гуруҳ маҳсулотларини тайёрловчи темирчилик устахоналарини кўришимга тўғри келди, лекин уччала гуруҳ маҳсулотларини бараварига тайёрлайдиган темирчилик устахоналарини кўрмадим”³, – деб қайд этган эди. Бу ҳолатни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

1819-1820 йилларда Н. Муравьевнинг, хиваликлар темир идишларни “ўзлари кам ясайдилар”, – деб қайд қилишига қарамай, бу хунар тури бу ўлкада ҳам ривож топган эди. Маҳаллий усталар аҳолининг кундалик эҳтиёжлари учун устара, пичоқ, қайчи, ўроқ, арава ўқлари, арра, болға ва ҳ.к. ясар эдилар.

Хивалик темирчилар яратган маҳсулотлар ичида темир ва мисдан ясалган панжаралар ҳам алоҳида ўрин тутган. Хусусан, 1811 йилда Хивада қурилган Полвонота масжидига дафн этилган Муҳаммад

¹ Казийские документы XVI в. С. 75-76.

² Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 72, 75, 308. С. 135, 138, 286.

³ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 126.

Раҳимхон қабри “мис панжара билан ўралган” эди¹. 1835 йилда қурилган Саидбой масжидининг деразалари “ойнаси, лекин темир панжарали эди”².

Темирчилик устахоналари, асосан, бозорларда ёки уларнинг ёнида жойлашар эди. Қўқон бозорларини таҳлил этган В. Наливкин ва М. Наливкиналар, бу ердаги дўконларда “темирчилар, саррошлар, эгарчилар, тикувчилар, кумуш билан ишловчи хунармандлар ва мисгарлар ишлаб”, шу ернинг ўзида ўз маҳсулотларини сотганликларини кўрсатиб ўтадилар³.

Наманганда ҳам темирчилар кўп бўлиб, улар ишлаб чиқардиган маҳсулотлари турига қараб хилма-хил мутахассисликларга бўлинар эди. Маҳаллий темирчилар орасида пичоқсоз усталар машҳур бўлиб, улар яратган маҳсулотларга талаб катта эди⁴.

Темирчилик кенг тараққий этган марказлардан бири – бу Тошкент эди. Бу ерда усталар турли маҳсулотлар – пичоқ, қайчи, усталар ясаганлар. Шу билан бирга, улар пўлатдан қимматбаҳо пичоқлар, турли хунармандчилик асбоблари, хусусан, дурадгорлар ва чилангарларнинг иш асбоблари, болға ва омон сингари меҳнат қуролларини ҳам ишлаб чиқарганлар⁵.

Айрим ҳолларда темирчилар ўз маҳсулотларини нафақат бозорлардаги устахоналарида, балки уйларида ҳам тайёрлаганлар. Бундай хунармандлар жумласига тақачи-нағалчиларни киритиш мумкин. Тошкентга оид маълумотлар кўрсатишича, бу хунармандлар ўз маҳсулотларини уйларида ҳам ясаб, бозорлардаги дўконларига олиб борганлар ва шу ернинг ўзида буюртмачиларга нағал қоқиб берганлар⁶. XVI аср ҳужжатларида бу хунар эгалари “наълбанд” деб қайд этилган⁷. Шундай усталардан бири “Устод Турсун Наълбанд” номи Жўйбор шайхлари томонидан расмийлаштирилган ҳужжатлардан бирида эслатиб ўтилади⁸.

¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

² Ўша ерда.

³ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886. С. 4.

⁴ Қосимов Ё. Наманган тарихидан лавҳалар. 18-б.

⁵ О туземном оружии в Туркестанском крае // Русский Туркестан. М., 1872. Вып. II. С. 214.; Пашино П.И. О фабричной и торговой деятельности. С. 128.

⁶ Гейер И., Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрадь 1. Т.: Изд. В.М. Ильина, 1903. С. 31.

⁷ Казийские документы XVI в. С. 75-76.

⁸ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 57. С. 126.

Шаҳарларда чўяндан турли буюмлар қўйиб ясовчи усталар – дегрезлар ҳам фаолият юритганлар. Улар хўжаликда керакли бўлган турли буюмлар, чироғдонлар, кўчма ўчоқлар ва бошқаларни ясаганлар. Бу ўринда Тара божхонасида 1637-1698 йилларда бу ерга хонликлардан келтирилган “чюдинные” қозонларининг эслатиб ўтилиши диққатга сазовордир¹. Бухоро ҳақида ёзган Е.К. Мейендорф: “Тақур-туқурга қараганда қозончиларнинг ишлари кўп бўлса керак”², – деб қайд этган эди.

Чўяндан ва бошқа металл турларидан хилма-хил буюмларни ясашга ихтисослашган ҳунармандчилик соҳалари кенг ривожланган марказлардан бири Самарқанд бўлиб, бу ерда ҳунармандлар қозон, қозонча, ҳовонча, чироқдон, чойгум, чойнак, омонч, арава ғилдираклари учун ўқлар ва бошқаларни ясаганлар. Чўяндан омонч ва қозонлар Қўқонда ҳам қўйилган³. Марғилонда ҳам дегрезлик устахонаси бўлган. Н. Щербин-Крамаренко Марғилонда “... қозон ва омонч тишлари қўйиладиган устахонани кўрдим”⁴, – деб қайд этади. Бундай ҳунармандчилик устахоналари кўп ҳолларда бозорлар ва унга яқин ерларда мавжуд бўлар эди. Айрим ҳолларда улар ҳунарманднинг уйида ҳам жойлашиши мумкин эди⁵.

Темирчилар орасида бронзадан турли буюмларни қуювчи усталарнинг маҳсулотига талаб катта эди. XVI аср ҳужжатларидан бирида бундай ҳунар эгаси “Сўфи Рихтагарнинг ўғли Турсун Рихтагар” ҳақида хабар берилади⁶. Рихтагарлар бадий безакли маҳсулотлар – қозонлар, косалар, шамдонлар, эшиклар учун даста, атирлар ва ёқимли ҳид таратувчи ёғлар, турли бўёқлар учун кичкина идишчалар, қошиқчалар ва ҳ.к. ишлаб чиқарганлар. Бундай маҳсулотларни биргина Самарқанд мисолида кўриб чиққан тадқиқотчилар XVII асрга қадар бу соҳада мавжуд бўлган бадийлик, кейинги икки юз йилликда анча сусайганлигини қайд этадилар⁷.

Шаҳарларда ривожланган ҳунармандчилик турларидан бири мисгарлик эди. Бу соҳада фаолият кўрсатган ҳунармандлар турли

¹ МИУГГ. С. 352.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 116.

³ Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 43.

⁴ Щербин-Крамаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии. С. 54.

⁵ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 124-125.

⁶ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 45. С. 120.

⁷ Абдуллаев Т.А. Художественные металлические изделия Самарканда // Из истории искусства великого города (К 2500 летию Самарканда). Т., 1972. С. 252-255.

идиш-товоқлар – чойгумлар, чойнаклар, косалар, лаганлар, баркашлар ва бошқа уй-рўзгор буюмларини яратганлар. Улар томонидан Хивада ясалган маҳсулотлар ичида мис кумғонлар – “тунча”, чой қайнатиш учун бўйни узун, лекин ушлагичи йўқ “кўзалар” ва бошқаларни учратиш мумкин эди¹. Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам мисдан, хусусан, қизил мисдан турли-туман уй-рўзгор буюмларини ясаганлар.

Металлга ишлов бериш билан боғлиқ хунармандчилик соҳаларидан яна бири заргарлик эди. Заргарлар маҳаллий хом-ашё – олтин, кумуш, мис ва бошқалардан турли-туман зеби-зийнат буюмларини ясаганлар. Хусусан, 1823 йилга оид маълумотга кўра, Бухоро шаҳарларида заргарлар ўз маҳсулотларини яратишда “Аму дарёсида, Зарафшон ва айниқса Бадахшондан топилган кўплаб олтин куми ва тоғлардан олинган турли қимматбаҳо тошлардан” фойдаланганлар².

Заргарларнинг дўконлари, асосан, шаҳарларнинг марказий қисмларида жойлашар эди. Улар томонидан яратилган маҳсулотлар жумласига зиракнинг турли хиллари, хусусан, Самарқанд зирак, Тошкент зирак, соч попуклар, баргак, тиллақош, тумор, бурунбулоқ, билагузукларни киритиш мумкин. Тошкентда, хатто кумушдан паранжи тугмасини ҳам ясаганлар³. Заргарлар ясаган маҳсулотларга талаб катта бўлиб, улар шаҳарлардан бошқа ерларга олиб кетилган. Шаҳар хунармандлари аҳолининг кам таъминланган қатламлари ва кўшни дашт аёллари учун арзонроқ металллар – кумуш ва мисдан зирак, билагузук, тўғноғичлар ва бошқа зеби-зийнат буюмларини кўплаб ясаганлар. Буни XIX асрнинг 20-йилларига оид қуйидаги хабар ҳам тасдиқлайди: Бухорода “Заргарлар пичоқ, қилич, узукларни кумуш билан қолайдилар, қирғиз аёллари учун зеби-зийнатларни олтин билан қолайдилар ва, шунингдек, от эгар-жабдуқлари учун безаклар тайёрлайдилар”⁴.

Қимматбаҳо металллардан зеби-зийнат буюмларидан ташқари юқори табақа вакиллари учун турли идиш-товоқлар ҳам ясалган, совға учун тайёрланган кўпгина маҳсулотларга олтин ва кумуш билан ишлов берилган. Муҳаммад Солиҳ, хусусан, олтин ва кумуш қадахларни тилга олади. Юқори табақа вакиллари учун тайёрланган

¹ Калмыков А. Хива. С. 60.

² Краткое описание Бухарии и Хивы. С. 78.

³ Гейер М, Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. С. 9-16.

⁴ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 116-117.

“Нафис асбоб, нозик чиннилар, кумуш ва олтин идиш-оёқлар”ни Хофиз Таниш Бухорий ҳам қайд этиб ўтади¹. 1585 йилда рус подшоси Федор Ивановичга Абдуллахон томонидан юборилган совғалар ичида олтин билан ишлов берилган пичоқлар, пичоқ қинлари, қадахлар, иккита эгар эслатиб ўтилса, худди шу йили Хива хони Хожим-хон томонидан рус подшосига юборилган моллар ичида олтин билан ишлов берилган пўлат қилич, қини кумушдан ясалган пўлат пичоқлар, иккита олтин билан ишлов берилган эгар қайд этиб ўтилади². Муҳаммад Юсуф Мунший эса, Субҳонқулихон томонидан Маҳмудбий оталиққа тортиқ этилган совғалар ичида “қимматбаҳо тошлар билан безатилган камар”ни эслатиб ўтади³.

Шаҳарларда ҳарбий ихтилофлар авж олган даврларда аҳамияти айниқса кучли бўлган бошқа ҳунар турлари ҳам мавжуд эди. Бу давр тузумига хос ўзаро келишмовчиликлар, низо, урушлар ҳарбий қурол-аслаҳаларга бўлган эҳтиёжни келтириб чиқарар ва уларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандчилик соҳаларининг ривожланишини талаб қилар эди.

Ўрта аср муаллифлари турли ҳукмдорларнинг жанговор ҳаракатларини тасвирлар эканлар, айрим ҳолларда жангчиларнинг қурол-яроғларини ҳам эслатиб ўтадилар. Хусусан, Муҳаммад Солиҳ, “Бухоро ёйини” қайд этиб ўтади⁴. Бу маҳсулот турининг бошқа давлатларда ҳам машҳур бўлганлигини унинг 1639-1672 йилларда Тобольскка олиб борилгани ҳам тасдиқлайди. Бу ерга Бухородан 1639-1640 йиллар давомида 61 та “Бухоро ёйи” келтирилган эди⁵. Имомқулихоннинг элчиси эса 1640 йилнинг 15 июлида бу шаҳарга “53 та Бухоро ёйи”ни олиб келган эди⁶.

XVI асрга оид ҳужжатларда Бухоро ёйларини ясовчи усталар – камонгарлар номи остида тилга олиб ўтилади. Хусусан, уларда Бухородаги Масжид-и Мулла Амир бозорида жойлашган учта дўкон эгаси Ҳасан Али Камонгар, Устод Боязид Камонгарнинг ўғли Хўжа бобо Камонгар, Дарвиш Муҳаммад Камонгарлар номи қайд этилган⁷.

¹ Хофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. 2-жилд. 232-б.

² МИУГГ. С. 98, 99.

³ Муҳаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. С. 126.

⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 126-б.

⁵ МИУГГ. С. 346.

⁶ Ўша асар. 363-б.

⁷ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 32, 43, 139. С. 112, 119, 175.

Камон тайёрлаш ҳунари Хивада ҳам кенг ривожланган эди. Бунга 1679 йили Анушахон томонидан рус подшоси Федор Алексеевичга юборилган совғалар рўйхатидан амин бўлиш мумкин. Унда 9 та пўлат қилич, 9 та пўлат пичоқ билан биргаликда олтин билан ишлов берилган 9 та камон ҳам қайд этиб ўтилади¹.

Ҳунармандчиликнинг камон ўқлари тайёрлаш соҳалари ҳам шаҳарларда ривожланган эди. Бу ҳунар тури билан машғул ҳунармандлар “тиргар” деб аталган. Бухорога оид XVI аср ҳужжатларида Пойанда Тиргар, Мавлоно Аҳмад Тиргарнинг ўғли Устод Турсун Тиргарлар номи акс этган². Тиргарликни касб этган шоирлардан бири ҳақида XVI аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорий куйидагиларни қайд этади: “Малоно Тольий ўзининг ўқчилик касби билан эл-юрт орасида танилган бўлиб, қаерга борса, баланд маънолар ва дилписанд сўзларини элтиб, уларни тўғри таъбидан ўқ учидек ўткир бир суръатда намоиш этаркан”³. Бу муаллиф, шунингдек, Дарвиш Мақсуд Тиргар ҳақида “Касби-кори ўқчилик ҳунари эди”⁴, – деб таъкидлаб ўтади.

Камон ўқларини тайёрлашда турли хом-ашёдан фойдаланганлар. Бу ўринда Ҳофиз Таниш Бухорий тавсифлаган “оқ теракдан ясалган” камон ўқларини эслаб ўтиш ўринлидир⁵.

Шаҳарларда ҳарбий юришлар билан узвий равишда ривожланган ҳунармандчилик соҳаларидан бири ўқдон – садоқлар тайёрлаш соҳаси эди. Бу давр аскарларини садоқларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас эди. XVI аср муаллифи Муҳаммад Шайбонийхонни “Садоғи белида, ёйи қўлида”⁶, – деб таърифлаган эди. Абулғозихон, ёвга қарши навкарлар “Садоқларини боғлаб отландилар”⁷, – деб қайд этади.

Таркашдўзлар деб аталган садоқ усталарининг XVI-XVII асрда Бухородаги маҳсидўзлар бозори яқинида Тими мавжудлиги бу ҳунар шаҳарда кенг ривожланганлигидан далолат беради⁸.

Хива ҳукмдори Ҳожимхон томонидан рус подшоси Федор Ивановичга 1585 йилда юборилган совғалар ичида “ипак ва олтин

¹ МИУГГ. С. 244.

² Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 208, 316. С. 218, 290.

³ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб, 114-б.

⁴ Ўша асар. 167-б.

⁵ Ҳафиз-и Таниш Бухари. Шарафнаме-йи шаҳи. Ҷ. 2. С. 49.

⁶ Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. 37-б.

⁷ Абулғозий. Шажарайи турк. 157-б.

⁸ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 54. С. 115.

билан тикилган садок¹нинг эслатиб ўтилиши хонлик шаҳарларида ҳам бу ҳунарнинг юксак даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Қурол-яроғ яратган усталар кўпинча олий ҳукмдор буюртмаси асосида иш юритганлар. Ҳофиз Таниш Бухорий улардан бири ҳақида хабар беради. Унинг ёзишича, “Қурол-яроғ устаси Аҳмад Қосим Бухородан ... кўп қурол ва чексиз яроғ”ни Абдуллахон қароргоҳига келтирган². Ҳунарманд келтирган бу қуроллар ҳақида муаррих: Абдуллахон “... уруш майдонининг барча паҳлавонларини чақириб, уруш қуроли, отиш ва уруш асбобларини уларнинг ҳаммасига бўлиб берди. Шу жумладан, ўн минг аждаҳо савлатли ва илон жиззали найза, мингта ҳўкиз бошли зирех, махсус уруш кийими, кўплаб ўк садоғи, қалқон, темир кулоҳ, гурзи ва шамширларни довюрак паҳлавонларга бағишлади”³, – деб қайд этади.

Шаҳарларда совут, дубулғалар ясашга ихтисослашган ҳунармандчилик соҳалари ҳам ривожланган эди. Аскарларнинг баданини беркитиб турувчи махсус кийим – жиба, жавшан, совут деб аталган. Бу ўринда Муҳаммад Солиҳ томонидан Муҳаммад Шайбонийхоннинг жиба билан беркинганлиги сабабли “Ҳаргиз ўкни ўзига ёвутмас” деган сўзларини келтириш ўринлидир⁴. Шу билан бирга аскарлар ўзларини ёв найзаларидан қалқонлар билан ҳам ҳимоя қилар эдилар. Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахон II аскарларининг “ранг-баранг қалқонлар осган ҳолда қайтиш”ларини тасвирлайди. Бу муаллиф, шунингдек, жангларнинг бирида “Уруш ва кураш майдони қалқон ва жавшан кийганларнинг тикилинчлигидан темир кўрғон тусини”⁵ олганлигини қайд этади.

XIX аср бошларидан замонавий ўқотар қурол-аслаҳаларга бўлган талаб янада ортиб борганлиги оқибатида камон, ўк-ёй, ханжар, пичок, гурзи, шамшир, садок, совут, дубулға ишлаб чиқарувчи ҳунармандчилик соҳаларининг аҳамияти пасайиб борди. Бу ҳунармандчилик соҳалари ишлаб чиқарган айрим қурол турлари умуман муомаладан чиқиб кетди, деса ҳам бўлади. Бунини П.И. Демезоннинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. У Бухоро аскарлари ҳақида ёзар экан: “Уларнинг баъзилари совут ва жуда

¹ МИУТТ. С. 99.

² Ҳофиз-и Таниш Бухари. Шарафнаме-йи шаҳи. Ч. 2. С. 253.

³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулла-нома. 2-жилд. 264-б.

⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 30-б.

⁵ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулла-нома. 2-жилд. – 153-б.

камдан-кам ҳолларда темир дубулга киядилар ёки кичкина қалқон осадилар. Бухоро аскарлари камондан ўқ отиш маҳоратини умуман йўқотганлар”¹, – деб қайд этади. XIX асрнинг 70-йилларида “Осиё ханжарлари қачонлардир машҳур бўлган бўлиб, ҳозирда ўзининг илгариги доврўғини йўқотган”², – деб ёзилган эди.

Шу билан бирга, шаҳарларда юқорида фикр юритилган қурол-яроғлар оз бўлсада, ишлаб чиқарилганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш зарур. XIX асрнинг 70-йилларига оид маълумотларга кўра, Самарқанддаги шаҳар бозорида 15 та очик дўконда қурол-яроғ тайёрланиб, уларда бу иш билан машғул “олтита яхши уста” машғул эди³. Бу даврда Наманган ҳақида эса “Қурол ишлаб чиқариш ва ханжарлар ясаш бўйича Наманган алоҳида ажралиб туради”⁴, – деб ёзилган эди.

Шаҳарларда қайд этиб ўтилган қурол турларидан ташқари замбараклар, манжаниқлар ва тўфанглар (милтиқлар) ҳам ишлаб чиқарилган. Уларни ясаган ва ишлата билган усталар жуда эъзозланган. Шундай шахслардан бири, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг кўрсатишича, “Ҳунар устаси Устод Рухий” бўлиб, у қалъаларни қўлга киритишда кенг қўлланилган нефтли тошни тайёрловчи “қозонлар” қуриб, бу моддани тайёрлаш ва отиш ишига бошчилик қилган⁵. Муаррихнинг қайд этишича, “Тош аррода ва манжаниқ билан Зухал тоқига шикаст етказиб, тўп шўъласи билан кўкка ўт қўядиган ҳунар устаси Устод Рухий замбараксозликни (шундай) тартибга солдиларки, Бухоро ўлчови билан унинг оғзига бир ботмон тош кетарди. Унинг кетма-кет зарбасидан бурж ва деворлар ер билан яксон бўларди”⁶. Самарқандни қамал этган Абдуллаҳон: “(Ҳукмига биноан) ҳунарманд Устод Рухий қурган ва пардозлаган учта мустаҳкам қозон шаҳарнинг уч томонига ўрнатилди”, – деб хабар берар экан, Ҳофиз Таниш Бухорий уларнинг “Қуббали қозон”, “Жаҳонгир қозони” ва “Қора баҳодир қозони” номларини келтиради. Бу қозонлар – замбараклар бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас*.

Шаҳар ҳунармандлари ишлаб чиқарган бу турдаги қурол-аслаҳалар билан бир қаторда, оддий ўқ отувчи қуроллар ҳам мавжуд

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 72.

² О туземном оружии в Туркестанском крае. С. 214.

³ Ўша асар. 217-б..

⁴ Пашино И.И. О фабричной и торговой деятельности. С. 128.

⁵ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулла-нома. 2-жилд. 82, 203-б.

⁶ Ўша асар. 82-б.

эди. Мухаммад Солиҳ улар билан қуролланган “уч минг откучи жўра”ни эслатиб ўтади¹. Заҳириддин Мухаммад Бобур эса 1519 йил воқеалари баёнида “Устод Али қули беш кишини тўфанг била отиб йикди”², – деб қайд этади. Ҳофиз Таниш Бухорий “Тез ёниб кетувчи ва ўтар оташнинг ялуғи каби шуълали найза” деб таърифлаган тўфанг XVI аср милтигининг намунасидир³.

1697 йилда Бухорода бўлган Ф.Скибин, бу ерда “майда ўқотар қурол кўп. Порох ва кўрғошинни ўзлари тайёрлайдилар, бир саржинли жанговор тўплар эса элликта”⁴, – деб қайд этган эди.

Шаҳарларда милтиқлар ишлаб чиқарилганлигини Ф. Беневенининг Бухоро ҳақида ёзган қуйидаги сўзларидан ҳам англаш мумкин: “Уларнинг қуроллари татарларники каби, баъзиларида ўт олдириладиган пилтали қурол бор, бошқаларида эса фақат найза ва камон бор”⁵, – деб ёзган эди у. 1823 йилда “Милтиқлар, қиличлар, найзаларни бухороликларнинг ўзлари” ясаганлар ва бу буюмлар “яхши ишланган ва қимматбаҳо”⁶, – деб қайд этилган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро хонлигида порох ва тўп ўқи тайёрланувчи асосий марказ Самарқанд бўлиб, порох ишлаб чиқарувчи устахоналардан бири шаҳар яқинида жойлашган эди. Уни кўрган Иван Марченковнинг гувоҳлик беришича, порох ва тўп ўқи, асосан, Самарқандда тайёрланган. уларни тайёрлашга ҳамма хомашёни амирнинг ўзи берган⁷.

Ўқ отувчи қуроллар ишлаб чиқариш Хива хонлигида ҳам ривожланган эди. Ф. Скибин Хива аҳолисини ҳунармандлар деб атаб, улар “қурол ва порохни ўзлари тайёрлайдилар”⁸, – деган. Бу даврдан биров кейинроқ – XVIII асрнинг 40-йилларида Хивада бўлган поручик Д. Гладисhev хиваликларда “тўплар ва майда қуроллар” бўлганлигини эслатиб ўтади⁹. Бу маълумотларни хонликда бўлган бошқа шохидларнинг гувоҳликлари ҳам тасдиқлайди. Хусусан,

* Қозон – замбарак бўлса керак. Қаранг: Абдулла-нома. 2-жилд. Изохлар. 579-б.

¹ Мухаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 73-б.

² Бобурнома. 197-б.

³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулла-нома. 2-жилд. 152-б.

⁴ МИУТТ. С. 400.

⁵ Посланник Петра I на Востоке. С. 85.

⁶ Краткое описание Бухарии и Хивы. С. 5.

⁷ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 51.

⁸ МИУТТ. С. 401.

⁹ Показания поручика Д. Гладышева. С. 179.

XVIII асрнинг 40-йилларида И. Муравин “хиваликлар порох ишлаб чиқарадилар, иссиқ олтингугуртни Бухородан сотиб оладилар”¹, – деб хабар берса, XIX асрнинг 20-йилларида бу юртда бўлган бошқа бир муаллиф ҳам “хиваликлар порохни анча катта ҳажмларда ўзлари тайёрлайдилар”², – деб кўрсатади. Шу асрнинг бошқа бир муаллифи М. Иванин эса “Хиваликлар порохни ўзлари тайёрлайдилар ва уни бозорларда сотадилар”³, – деб қайд этади. Бу маҳсулот тури тайёрланадиган ерлардан бири Қўхна Урганч атрофларида жойлашган эди⁴.

Хивада милтиқлар ҳам тайёрланган. М. Иваниннинг хабар беришича, хонликда иккита милтиқсоз уста бўлиб, уларнинг бири Янги Урганчда, иккинчиси Ҳазораспда яшаган⁵.

Шаҳарларда тўплар ҳам қуйилган. Жумладан, XIX асрнинг биринчи ярмига оид маълумотлар тасдиқлашича, Бухорода тўплар қуйиш ишида ўзга юртлик ҳунармандлар ҳам иштирок этганлар. Улар жумласига “қобуллик уста Носирхон” ва “Шерикхон ва қочоқ ҳинд”ларни киритиш мумкин⁶.

XIX асрнинг биринчи ярмида Хивада ҳам тўп қуйиш ҳунари мавжуд бўлган. Афтидан, тўп қуйиш учун хиваликларнинг маҳаллий мислари етишмаган бўлса керак, айрим ҳолларда бу иш учун “мис Россиядан келтирил”ган⁷. Н.Муравьев Хивада тўп қуйиш бўйича дастлабки тажрибалар Муҳаммад Раҳимхон даврида ўтказилганлиги ҳақида хабар беради⁸.

1800 йилда Тошкентда бўлган М. Пospelов ва Т. Бурнашевларнинг хабар беришларича, бу шаҳарда ҳам тўп қуйилган бўлиб, унда “5 та тўп бор эди”⁹. Қўқон шаҳрида ҳам тўплар қуйилган эди. Бундай устахоналардан бири ҳақида сибирлик казаклар Милюшин ва Батаришкинлар (1849) гувоҳлик бериб, “бу иш билан бутун ўлкада келиб чиқиши бўйича форс бўлган факат бир уста

¹ Приложения к показаниям Муравина. С. 75.

² Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 112.

³ Иванин М.И. Хива и река Аму-Дарья. С. 69.

⁴ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения с большою картою // Туркестанский сборник. Спб., 1871. Т. 54. С. 122.

⁵ Иванин М.И. Хива и река Амударья. С. 61.

⁶ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 55, 51.

⁷ Краткое описание Бухарии и Хивы. С. 14.

⁸ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 111.

⁹ Поездка Пospelова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году. С. 35-36.

шуғулланган бўлиб, унинг устахонаси дастлаб Қўқонда бўлган, кейинчалик уни Тошкентга кўчирди”¹, – деб ёздилар.

Шаҳарларда ёғочдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандлар ҳам фаолият юритганлар. Маҳаллий манбаларда улар шонагарлар, харротлар, нажжорлар, дурадгорлар тарзида келтирилади. Хусусан, Жўйбор шайхларининг турли кўчмас мулк олди-сотдиси расмийлаштирилган ҳужжатларда Устод Ҳасан Нажжорнинг ўғли Устод Қосим, Хўжа Калон Нажжор ва бошқаларнинг исмлари келтирилади². Шу аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорий эса “Қасби нажжорлик бўлган”, шеърятда ҳам моҳирона қалам тебратган Мавлоно Қасирий ҳақида маълумот беради³.

Фаолияти ёғочга моҳирлик билан ишлов беришга ихтисослашган ҳунармандлардан бири дурадгорлар бўлиб, уларнинг маҳоратини биргина Бухоро мисолида яққол кузатиш мумкин. Бу шаҳар ҳақида ёзган Е.К.Мейендорф “Дурадгорлар эшиклар, бешиклар ва сандиклар тайёрлайдилар. Уларнинг энг чиройлилари ипак билан йўл-йўл безатилгандир”⁴, – деб қайд этган эди.

Одатда, дурадгорларнинг устахоналари шаҳарлар марказида, бозорларда жойлашар ва уларда аҳолининг буюртмаси асосида ҳам “сандиклар, эшиклар, бешиклар” ва бошқа нарсалар ясаб берилар эди⁵.

Дурадгорлар ёғочдан турли ҳунармандчилик соҳалари учун меҳнат қуролилари, хусусан, турли матоларни тўқувчилар учун чархлар, матоларга гул босишда асосий қурол бўлган – қолиплар ва шунингдек, зирк дарахтидан тўқимачиликда ишлатиладиган “қудунг” асбобини ҳам ясаганлар⁶. Хива давлат ҳужжатларида эса ёғоч идиш-товоқлар ишлаб чиқарувчи усталар – табоқчилар номи ҳам қайд этилган⁷.

Шаҳарларда ёғочни ишлаш билан боғлиқ ҳунармандчилик соҳаларидан бири кемасозлик эди. Турли дарёлар, уларнинг хавзалари ва бошқалар яқинида жойлашган шаҳарларда бу ҳунар

¹ Показания сибирских казаков Милошина и Батарышкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 года по 1852 год// Вестник ИРГО. 1856. Т. 17(II). С. 29.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 43, 263. С. 119, 247.

³ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 85-6.

⁴ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 117.

⁵ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 137.

⁶ Гребенкин А. Ремесленная деятельность таджиков. С. 514.

⁷ Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Тетрадь № 70. С. 158-159.

тури кенг ривожланган эди. Одатда у билан шуғулланувчи ҳунармандлар устахоналари шаҳар чеккаларида жойлашар эди.

Хонликларнинг турли марказларида кемасозлик ривожланганлигидан хабар берувчи кўпгина маълумотлар шу давр манбаларида сақланиб қолган. Хусусан, Фазлуллох ибн Рўзбеҳон Муҳаммад Шайбонийхоннинг Марвга юриши ҳақида ёзар экан, Амударё бўйида хон қўшини тўхтаб турган чоғда “подшо аскарларининг ясавуллариға қўшинни дарёдан олиб ўтиш учун кема ва қайиқларни йиғиш” топширилганлигини қайд этар экан, улар “Жайхуннинг юқори ва қуйи оқими бўйидаги ерларни текшириб, топиш мумкин бўлган ҳамма кемаларни олиб келдилар”¹, – деб кўрсатиб ўтади. Амударё қирғоқларида жойлашаган марказлардан шу тарзда кемалар тўпланганини XVIII аср муаррихи Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг Балхга юришга отланган Убайдуллахон “кемалар ва қайиқларни тайёрлашни” буюргани ҳақидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди².

Кўпинча кемалар дарё бўйида жойлашган шаҳар ҳокимларининг қўл остида бўлган. Жумладан, XIX аср ўрталарида Керкида шаҳар бекининг назорати остида кўплаб кемалар бўлиб, улар ёрдамида Амударёдан кечув амалга оширилган³.

Кемалар воситасида турли марказлар атрофида етиштирилган бугдой жуда катта ҳажмларда Бухорога етказиб берилган⁴.

Хива хонлигидаги сувга яқин жойлашган шаҳарлар аҳолиси ҳам кемалар ва қайиқларга эга эди. XIX аср муаллифининг ёзишича, Хива “Аҳолисининг анча кўп қисми ўзининг қайиқларига эга, бойлар эса бир ва иккитадан... қайиқларга эга бўлган”⁵. Маҳаллий ҳунармандлар ясаган қайиқлар бир неча турга бўлинган. Улар катталиги ва юк ташиш имкониятларига кўра бир-биридан фарқланган. Жумладан, катта қайиқлар – “учоқ”, анча кичик қайиқлар – “ўзарча” ва оддий “қайиқлар” ясалган⁶. Амударё ва ундан қазиб чиқарилган турли каналлар тизими билан боғланган шаҳарлар ҳаётида қайиқларнинг аҳамияти катта эди. Улар турли марказларни бир-бири билан боғлар

¹ Фазлаллах Ибн Рузбихан. Михман наме-йи Бухара. С. 162.

² Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. С. 117.

³ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 64.

⁴ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. Путевые наблюдения и заметки. Ч. 2. Т., 1872. С. 227.

⁵ Иванин М. Хива и река Аму-дарья. С. 63.

⁶ Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 245.

эди. Буни Абулғозининг қуйидаги сўзларидан ҳам кузатиш мумкин. Тарихчи XVI асрнинг биринчи ярми хусусида сўз юритиб, “Кема ул вақтда Урганч бирлан Вазирнинг орасинда юрур эрди”¹, – деб қайд этади. Хива аҳолиси кемалардан фойдаланиб, турли “моллар, буғдой, туз, ёғоч ва бошқа” нарсаларни бир жойдан иккинчисига ташиган, савдо карвонларини Амударёнинг у қирғоғидан бошқасига ўтказиб қўйганлар². Хива ҳунармандлари ясаган қайиқлар билан кенг савдо амалга оширилган. Қайиқларнинг сотилганлиги ҳақида XIX асрга оид ҳужжатларнинг бирида хабар берилади. Унда “Қутлумурод қайиқчига қайиқ олиб берилди”³, – деб хабар берилар экан, бу учун саккиз тилло пул тўланганлиги таъкидланади.

Қўқон хонлигида ҳам кема ва қайиқлар яшаш билан боғлиқ ҳунармандчилик турлари кенг ривожланган эди. Хонликнинг сувга яқин жойлашган шаҳарлари ва уларнинг атрофларида кема, қайиқларга эҳтиёж катта эди. Бу ҳолатни Наманган мисолида ҳам кузатиш мумкин. Шаҳар Сирдарё яқинида жойлашган бўлиб, Н. Аристовнинг ёзишича, “Сирдарёнинг чап қирғоғи билан Наманган ўлкаси аҳли кўп сонли кечувлардаги қайиқлар ва паромлар орқали боғланган”⁴ эди. Ф. Назаров Сирдарёдан кечиш учун Қамишқўрғон яқинида “ўзига 70 та туяни сиғдира оладиган” бешта от ёрдамида тортилиб, йўловчиларни у қирғоқдан бунисига ўтказиб қўйган катта кемага тушганлигини қайд этади⁵. Шу дарёдан ўтган Е.К. Мейендорф эса, уни эшкакли қайиқда кечиб ўтганлигини қайд этади⁶.

Шаҳарларда ёғочни ишлаш билан боғлиқ ҳунарлардан бири аравасозлик эди. Дурадгорлар темирчилар билан биргаликда шаҳарлар ва қишлоқлар хўжалигида муҳим ўрин тутган араваларни ясаганлар. Улар аҳолининг хўжалик ҳаёти билан бир қаторда ҳарбий юришларда ҳам кенг қўлланилган. Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахонга қарши курашган Бобо султон билан бўлган жанглардан бири ҳақида ёзар экан, унда “Туркистон дашти, Саброн, Тошкент, Андугон, Ахсикат ва Косон вилоятларидан келтирилган кўплаб

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 134-б.

² Записки о Бухарском ханстве. С. 96.

³ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 148-б.

⁴ Аристов Н. Наманганский округ Коканского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 году) // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник / Под ред. Н.А. Маева. Спб., 1873. Вып. II. С. 140.

⁵ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 36.

⁶ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 65.

араваларни бир-бирига маҳкам занжирлаб ва (мустаҳкам) бандлар билан боғлаб саф олдиға қўйдилар”¹, – деб қайд этади.

Бухоро хонлиги ҳақида ёзган муаллифлардан бири кишлоқ хўжалик ишларида, ҳосилни ташишда кенг қўлланилган маҳаллий усталар ясаган “икки ғилдиракли араваларни” алоҳида кўрсатиб ўтади. Шунингдек, у “қўқонлик савдогарлар улардан ўз молларини Бухорога ташиш учун фойдаланганлар”², – деб қайд этади.

Аравасозлик Қўқон хонлигининг Марғилон, Наманган, Тошкент ва Қўқон шаҳарларида кенг ривожланган эди. Хива шаҳарлари ҳам бундан мустасно эмас эди. Бу ерда ҳам етиштирилган кишлоқ хўжалик маҳсулотлари – буғдой, шоли ва бошқалар араваларда ташилган. XIX асрда Хивада тузилган ҳужжатларнинг бирида кўрсатилишича, “Гандумкон ҳовли(га) тўққуз ароба, қўшҳовлига тўққуз ароба, Оллоёр тўрамиз(ни) Қиёт ҳовлисин(га) тўрт ароба, арк(ка) бир ароба, Оқ масжид(га) икки ароба, мазкур йигирма тўрт аробани(нг) ароба тузуки учун ўттиз тўққиз тиллога нимарса қаро олиб берилди”³. Бу ҳужжат шаҳарда арава ясовчи ҳунарманд-усталар бўлганлиги ва улар кўпинча махсус буюртма асосида ишлаганликларини кўрсатади.

Шаҳарларда тараккий этган ҳунар турларидан бири терини ошлаш эди. Терини ошловчи ҳунармандлар маҳаллий манбаларда “чармгар” тарзида келтирилади. Хусусан, XVI асрга оид ҳужжатларнинг бирида “Бухоро канали бўйида” жойлашган Мирза Али Чармгарнинг дўкони қайд этиб ўтилади⁴. Терини ошловчи ҳунармандлар томонидан турли чорва моллари териларига ишлов берилган. Асосан “от, қўй, хўкиз, туя” терисини ошлаганлар ва ҳар хил чармларни яратганлар. Бундай ҳунармандларнинг устахоналари шаҳар четида, сувга яқин ерларда жойлашар эди.

Терини ошлаш шаҳар аҳолисининг асосий ҳунар турларидан бири эди. Қўқон хонлиги ҳақида ёзган В.В. Вельяминов-Зернов “Эркаклар, асосан, кулолчилик ва терини ошлаш билан шуғулланадилар”⁵, – деб қайд этган фикри бунни тасдиқлайди.

Ўз навбатида, ишлаб чиқарадиган маҳсулот турларига қараб чармгарлар ҳам бир қанча ихтисосликларга бўлинар эдилар. Хусусан,

¹ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома. 2-жилд. 227-б.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 108.

³ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 236-б.

⁴ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 25. С. 107.

⁵ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве. С. 123.

пойафзалнинг таг чарми, қора эчки чарми – кайроқи, оқ замша, эшак терисидан баргранг чарм – кемухтни ишлаб чиқарганлар.

Чармгарлар ишлаб чиқарган терилардан турли маҳсулотларни тайёрлаганлар. Жумладан, эчки териси қизил, қора ва сариқ рангга бўялиб, ундан пойафзал тикишда кенг фойдаланилган. Этик ва кафшлар тикишда эшак ва айрим ҳолларда от терисидан тайёрланган сағри теридан кўпроқ фойдаланилган. Пойафзалнинг таг чарми учун ишлатиладиган хомашё туя ва ҳўкиз териларидан тайёрланар эди¹.

Шаҳар ҳунармандлари томонидан ошланган бундай терилар бошқа юртларга ҳам олиб кетилган. Россияга XVII асрда хонликлар шаҳарларидан келтирилган моллар рўйхатида “замша”, “сахтиён”, “Бухоро замшаси”, эчки ва қўй терилари қайд этиб ўтилади².

Терини ошлаш ва чарм ишлаб чиқариш жуда оғир меҳнат талаб ҳунармандчилик соҳаларидан бири ҳисобланар эди. Буни биргина сағри терини тайёрлашга оид қуйидаги маълумотдан кузатиш мумкин: “Сағри тери” тайёрловчилар томонидан уни тайёрлаш учун 32 кун кетар эди. Унинг 12 кун терини ошлашга, 20 кун эса бўяшга сарф қилинарди³. Бухорода жуда ажойиб сағри тери тайёрланиб, бунда ҳунармандлар қўй, эчки териларини ишлатиб, уларни турли рангларга бўяганлар⁴.

Шаҳарларда оёқ кийим тикувчи косиб-усталар кўп бўлган. Манбаларда улар мўзадўз, кафшдўз, этикларга гул тикувчи – мўзапардоз тарзида келтирилади. Хусусан, XVI асрга оид ҳужжатларда Бухорода Устод Боқи Мўзадўз, Хўжа Ёр Муҳаммад Мўзадўз, Насим Мўзапардоз кабиларнинг номларини учратиш мумкин⁵. XVI аср муаррихи эса шундай касб эгаларидан бири Мавлоно Шўхий ҳақида сўз юритиб, у “кафшдўзлик касбида ном қозонган уста ўтган”⁶, – деб қайд этади.

Хонликлар шаҳарларидаги пойафзал тикувчи усталарнинг маҳоратига баҳо берган А. Вамбери “Эркаклар ва аёлларнинг пойафзали анча яхши ишланган”, – деб ёзар экан, аёлларнинг оёқ кийимлари “ажойиб ипак иплар билан безатилган”⁷, – деб қайд этади.

¹ Парамонов И. О кожевном производстве в Туркестанском крае // Русский Туркестан. Вып. II. 1872. С. 218-223.

² МИУТГ. С. 377-378.

³ Гейер М. Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. С. 17.

⁴ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 116.

⁵ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 83, 95, 274. С. 143, 149, 252.

⁶ Ҳасанхожа Нисорий. Музаққари аҳбоб. 148-6.

⁷ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 145.

Бухоро кафшдўзларининг маҳорати ҳақида ёзган муаллифлардан бири “қалин Бухоро кафшларининг таг чарми майда михлар билан анча маҳорат билан безатилгандир”¹, – деб маълумот беради.

Турли оёқ кийимлар кенг ишлаб чиқариладиган марказлардан бири Тошкент бўлиб, бу ерда этиклар, махсилар, кафшлар тайёрланган. Хусусан, шаҳар бозорларида XIX асрнинг иккинчи ярмида бу турдаги моллар билан савдо амалга ошириладиган юзга яқин дўкон бўлган². Тошкент кафшдўзлари томонидан яратилган сағри теридан тикилган кафшлар жуда машҳур бўлган. XX аср бошларида олдинги даврдаги каби шаҳарда “олифталар ҳам, кам таъминланган одамлар ҳам ўзларига тиниқ барг ранг сағридан маҳаллий ҳунармандлар тикадиган кафшларга буюртма берганлар. Бу сағричиларнинг олтин асри эди”³, – деб қайд этилади.

Пойафзал тайёрловчи усталарни барча шаҳарларда кўплаб учратиш мумкин эди. Улар муайян пойафзал турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган эдилар. Буни Хивага оид ҳужжатларда яққол кузатиш мумкин. Уларга кўра, XIX асрда Хива кафшдўзлари орасида татар кафшларини тикувчи усталар, рус чармидан кафш тикувчи усталар, рангдор кафшлар тикувчи усталар ҳам бор эди⁴.

Ҳунармандларнинг айримлари эски пойафзални таъмирлаш билан ҳам шуғулланганлар. XVI аср манбаларида бундай усталар “порадўзон” тарзида келтирилади⁵. XIX асрнинг 60–70-йилларига оид маълумотларига кўра, Тошкентда пойафзал таъмирловчиларнинг 10 та дўкони бор эди⁶.

Чармдан бошқа кийим-бош турларини ҳам яратганлар. Хусусан, ҳунармандлар чармдан телпаклар, ов кўлқоплари, камзуллар, иштонлар ҳам тикканлар. Бу ўринда Мухаммад Юсуф Муншийнинг Маҳмуд оталиққа олий ҳукмдор Субҳонқулихон томонидан тортиқ этилган “қимматбаҳо тошлар билан безатилган камар” ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир⁷. XVI асрда яшаган Ҳаким

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 117.

² Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владетельстве. С. 524.

³ Гейер М., Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. С. 16.

⁴ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. Исследования и описание документов с историческим введением. Л.: Изд. АН СССР, 1940. Тетрадь № 70. С. 138–139.

⁵ Казийские документы XVI в. С. 75–76.

⁶ Хорошкин А.И. Очерки Ташкента // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А.И. Хорошкина. Спб., 1876. С. 94.

⁷ Мухаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. С. 126.

Шахрисабзийнинг “Гул тикмоқ не даркор булғорий чарм кўлқопга”¹ деган шеърий мисраси бу турдаги маҳсулот турини яратувчи ҳунармандларнинг юксак маҳоратидан далолат беради.

Бу кийим-бош турлари баъзи ҳолларда савдогарлар томонидан хорижга ҳам олиб борилган. Буни XVII асрда хонликлардан Сибирга келтирилган моллар ичида тилга олинган “эчки терисидан тикилган кийим” ва “чарм иштонлар” ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқлайди².

Шаҳарларда чармдан эгар-жубдуклар, мешлар, пичоқ қинлари ва бошқа кўпгина нарсалар ясашда ҳам кенг фойдаланилган. Ҳунармандлар орасида чарм ва ёғочдан эгар-жабдук тайёрловчи усталар – саррожлар, тўқимдўзлар, юган тикувчи усталар – лажамдўзлар ва бошқалар ҳам фаолият юритганлар. XVI асрга оид Бухоро ҳужжатларида Мир Али Саррожнинг ўғли Устод Маҳмуднинг номи, шунингдек, эгарчилар бозори ва тимчаси эслатиб ўтилади³. Ана шундай ҳунармандлардан бирининг маҳорати ҳақида XVI асрга оид манбалардан бирида қуйидагича фикр билдирилган эди: “Мавлоно Моилий Сиррож усталик касбида шаҳарга шуҳрати ёйилган ва замонанинг яғонаси бўлган киши экан... Савдогарлар Мавлоно Моилий ясаган безак-зийнатли эгар-жабдукларни Булғору Чингача элтиб, ажойиб намуна сифатида ҳавола этишган”⁴. Бу ўринда Хива ҳукмдори Ҳожимхон томонидан 1585 йилда рус подшоси Федор Ивановичга совға сифатида юборилган “олтин билан ишланган 2 та эгар”, элчининг ўзи эса тортиқ этган “2 та олтин ва бўёқлар билан безатилган пичоқ қини”ни ҳақидаги хабар диққатга сазовордир⁵. Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг қуйидаги маълумоти ҳам шаҳар саррожларининг маҳоратидан далолат беради. Унинг ёзишича, Кешга отланган Убайдуллахоннинг оти “олтин ва кумуш билан безатилган эгар билан” эгарланган эди⁶. Эгар-жабдук ясовчи ҳунармандларнинг маҳоратини кейинги давр муаллифининг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди. У Самарқанд усталари ҳақида ёзар экан, шаҳар бозорларида “сотиш учун ясалган машҳур чарм маҳсулотлар, дид билан ишланган эгарларни кўриш мумкин; уларнинг безаги ҳатто

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 87-б.

² МИУТТ. С. 353, 377.

³ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 43. С. 119.

⁴ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 87-б.

⁵ МИУТТ. С. 99.

⁶ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла наме. С. 104.

европалик устага ҳам шуҳрат келтириши мумкин эди”¹, – деб қайд этади.

Хонликларнинг турли марказларида озиқ-овқат ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандчилик соҳалари ҳам кенг ривожланган эди. Бу ўринда биринчи навбатда ун ва ёғ ишлаб чиқаришни ажратиб кўрсатиш лозим. Шаҳарларда, аниқроғи, унинг сувга яқин ва чекка ерларида турли тегирмонлар жойлашган бўлиб, уларда шаҳар ва қўшни ерлар аҳолиси эҳтиёжи учун буғдой янчилиб, ун тайёрланар эди. Бу ўринда XVI аср ўрталарида Малик Бухорий исмли кимсанинг ўғли мир Ҳошим томонидан Жўйбор шайхларига сотилган тегирмон ҳақидаги ҳужжат диққатга сазовордир. Ушбу тегирмон уни айлантирувчи ҳайвонлар учун хона, пичанхона, тош ва ёғоч асбоб-ускуналари билан сотилган бўлиб, унинг бир томондаги чегараси каналга бориб тақалар эди². Буғдой янчадиган бундай тегирмонлар “ассий” деб аталган. Бухоро яқинидан XIX асрнинг 30-йилларида ўтган И.В. Виткевич, шаҳардан 3 фарсаҳ нарида “арикларда кўпгина тегирмонлар қурилганлигидан бу ер – тегирмон – Ассия деб аталади”³, – деб ёзган эди.

Сув бўйларида жойлашган тегирмонлардан ташқари, қўл тегирмонлар ҳам мавжуд бўлган. Хива ҳақида ёзган Н. Муравьев, хиваликлар “Ғалланинг сероблигига қарамай на сув, на шамол тегирмонларига эгадирлар. Ғаллани унча катта бўлмаган қўл тегирмон тошида майдалайдилар”⁴, – деб қайд этади. Бу маълумотни эътирозсиз тарзда қабул қилмаслик керак. Чунки Амударёдан кўплаб сунъий суғориш каналлари қазиб чиқарилган бу мамлакатда сув тегирмонларининг бўлмаслиги мумкин эмас эди. XIX асрнинг бошқа бир муаллифи хиваликлар тегирмони қўл билан ишлатилганлиги, лекин бойлар от билан ҳаракатга келтириладиган тегирмонларга эга эканликларини таъкидлаб ўтган эди⁵.

Хонликлар шаҳарларида жувозлар ҳам бўлиб, улар ёрдамда зиғир ва кунжутдан ёғ олганлар. Уларни тайёрлашда пахта чигити ҳам қўшилган. Жувозлар ҳамма шаҳарларда бўлган. Жумладан, XIX

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 178.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 58. С. 127.

³ Записки о Бухарском ханстве. С. 97.

⁴ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. С. 90.

⁵ Иванин М. Хива и река Амударья. С. 50.

асрнинг 70-йилларида Тошкентда бундай жувозлардан 500 таси бор эди¹.

Шаҳарларда нонвойлар, қўй калла-почасини пиширувчилар, балиқ қовуриб сотувчилар, гўштли шўрва тури – яхна тайёрловчи яхнипазлар ва бошқалар ҳам фаолият юритганлар². Нонвойлардан бири ҳақида XVI аср муаллифи: “Мавлоно Ҳайдар Кулuch кучли шоирлардан бўлиб, кулчапазликда ҳам ном қозонган киши эди”³, – деб қайд этади. Хива давлат ҳужжатларида ҳам пиширилган қўй калласи ва қовурилган балиқ тайёрловчилар – каллапаз ва балиқчилар, шунингдек, нонвойлар эслатиб ўтилади⁴. Самарқанд ҳақида ёзган Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Хўб нонвойликлари ва ошпазликлари бордур”⁵, – деб қайд этган эди.

Шаҳарларда қандолатчилик ҳам кенг ривожланган эди. Қандолатчилар турли хил ширинликлар - ҳолва, новвот, нишолда, пашмак ва бошқаларни тайёрлаганлар. Бухорога оид ҳужжатларда (XVI аср) “Устод Дўст Ҳолвагарнинг ўғли Турсун Муҳаммад”, “Шоҳ Муҳаммад Ҳолвагар”ларнинг номлари келтирилади⁶. Бухоро, Самарқанд қандолатчилари билан биргаликда Қарши қандолатчилари ҳам машҳур эди. Ф. Беневени Қарши яқинидаги далада қандга ўхшаш “манна”ни тўплашлари ва ундан ширинликлар тайёрлашда шакар сифатида фойдаланганликлари ҳақида ёзган эди⁷. Шаҳар қандолатчиларининг маҳоратидан XX аср бошларига оид қуйидаги маълумот ҳам хабар беради. Унга кўра, бу ерда “шакар ва қўй ёғи аралашмасидан ўрик, шафтоли, нок, олма, беҳи... шаклидаги маҳаллий конфетлар тайёрланган. Бўёқлар ёрдамида қандолатчилар табиатга тақлид қилишга эришганлар”⁸.

Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида ҳам қандолатчилар кўп эди. XIX асрга оид ҳужжатларнинг бирида Хивада қандолатчилар тайёрлаган “уч пут печак, ярим пут бодом мағзи, ўн бир пут қанд,

¹ Краузе И.И. Туземные и русские маслобойные заводы в Ташкенте // Русский Туркестан. Вып. II. 1871. С. 203.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 49, 75, 81. С. 123, 137, 142.

³ Хасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 111-б.

⁴ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. С. 138-139.

⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 46-б.

⁶ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 10, 13. С. 97, 100.

⁷ Посланник Петра I на Востоке. С. 85.

⁸ Гейер М.М. Туркестан. Изд. второе. Т., 1909. С. 197.

икки пут новвот, нишолда, мураббо учун тўрт пут қанд” бозордан сотиб олингани ҳақида хабар берилади¹.

Айрим шаҳарларда шишасозлик ҳунари ҳам ривожланган эди. Буни Урганч мисолида кузатиш мумкин. Бу ерда шишасоз усталар ноёб маҳсулотларни яратганлар. Шаҳарни археологик ўрганиш чоғида топилган XVII асрга оид “дастаси шаффоф барг ранг шишадан ясалган идишлар” бунинг ёрқин далилидир². Лекин аста-секинлик билан бу ҳунар соҳаси инқирозга юз тутиб борган. XIX асрда бу ҳақида шундай қайд этилган эди: “Шиша тайёрлаш ҳақида Хивада, бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби тушунчага эга эмаслар”³.

Шаҳарларда шам ишлаб чиқариш ҳам кенг йўлга қўйилган эди. XVI аср манбаларида бу ҳунар билан машғул усталар – “шам ризон” деб тилга олинади⁴. XIX асрда Тошкент, Қўқон, Бухоро, Хива каби шаҳарларда шам ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилган эди. Хива давлат ҳужжатларидан бирида “Отажон тўра исмли шахс учун шам пули сифатида саккиз тилло” берилгани қайд этилган эди⁵.

Ҳунармандчилик соҳаларидан бири совун ишлаб чиқариш эди. Совунгарлар маҳсулотига аҳоли ўртасида талаб катта эди. Шаҳарларда совун ишлаб чиқаришга доир айрим маълумотлар Хива хонлигига тааллуқлидир. XIX аср бошларида Н. Муравьев, Хивада “яна шундай ҳунармандчилик тури борки, уни кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Бу Хивадан совун олиб кетиш. Хива совуни Шарқда ўзининг сифати ва одатдан ташқари арзонлиги билан машҳурдир”⁶, – деб қайд этади.

Совун ишлаб чиқариш Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам ривожланган эди. XIX аср муаллифларидан бири уларда маҳаллий аҳоли эҳтиёжларини қондирувчи “... кул ранг, қора рангдаги маҳаллий совун ҳам бор”⁷, – деб ёзган эди.

Хонликлар шаҳарларида қоғоз, ёзув анжомларини ишлаб чиқариш ва қўлёзма китобларни муқовалаш ҳунари юқори савияда турар эди. Илм-фан ва маданият ривожланган бу қадим диёрда доимо

¹ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 103-б.

² Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки торгово-ремесленного квартала XV-XVII вв. на городище Ташкала в Ургенче// Труды Хорезмской археоло-этнографической экспедиции. М., 1958. Т. II. С. 526.

³ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения. С. 122.

⁴ Казийские документы XVI в. С. 75-76.

⁵ XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. 161-б.

⁶ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 97.

⁷ Пашино И.И. О фабричной и торговой деятельности. С. 126.

ёзув қоғозига эҳтиёж катта эди. Ёзув қоғози ишлаб чиқариш ривожланган марказлардан бири Самарқанд бўлиб, бу ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур: “Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар, жувози қоғозлар суйи тамом Кониғилдин келадур”¹, – деб қайд этган эди. XVI асрга оид Самарқандда тузилган қозилик ҳужжатларида бошқа ҳунармандлар қаторида қоғозгарлар ҳам эслатиб ўтилади². Самарқандлик ҳунарманд-қоғозгарлар турли хил қоғозларни тайёрлаганлар. Мутахассислар уларни ипакдан (қоғоз-и абришуми), ярим ипакдан, пахтадан тайёрланганлигини кўрсатиб ўтадилар³. Қоғоз тайёрлашда унинг асосий қисмини тайёрловчи усталар – қоғозгарлар ва унга ишлов берувчи усталар – муҳракашлар банд бўлганлар.

Самарқанд қоғоз ишлаб чиқаришнинг XVI-XVII асрдаги йирик маркази бўлса, XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрда қоғоз ишлаб чиқаришнинг йирик марказларидан бирига Қўқон айланди. Бу ерда ҳам қоғоз ишлаб чиқариш устахоналари Самарқанддаги каби шаҳар атрофида жойлашган эди. Шаҳарга яқин Қоғозгар ва Чорку кишлоқларида машҳур Қўқон қоғози ишлаб чиқарилиб, хонликлар шаҳарлари бозорларида улар билан кенг савдо амалга оширилган. Самарқанд ва Қўқон қоғозгарлари томонидан яратилган бу маҳсулот турига эҳтиёж катта эди. Турли илмий, тарихий, бадий асарлар, ҳужжатлар битишда, “ёзув учун” мадрасаларда ҳам бу қоғозларга талаб катта эди.

Қоғозгар усталар тайёрланган қоғозни “қизил, кўк, сарик ва бошқа рангларга” бўяганлар⁴.

Шаҳарларда кенг ривожланган ҳунармандчилик соҳаларидан яна бири – муқовасозлик эди. Уста – “саҳҳофлар” турли қўлёзмаларни муқовалаш билан шуғулланганлар. Уларнинг устахоналари, одатда, шаҳарларнинг гавжум ерларида жойлашар эди. Жумладан, XVI аср бошларида муқовасозларнинг дўконларидан бири Самарқанддаги “Бозори Атторон”да фаолият юритган эди⁵. XIX асрда ушбу шаҳардаги бундай устахоналардан бири ҳақида унинг эшиклари

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 46-б.

² Казийские документы XVI в. С. 75.

³ Семенов А.А. О среднеазиатской бумаге (сорт среднеазиатской бумаги, её производство и способы окраски) // ИООН АН Тадж. ССР. 1963. № 1(32); История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 115.

⁴ Якубовский Ю.О. Переплетное ремесло у туземцев Самарканда // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. IV. 1896. С. 61-64.

⁵ Болдырев А.Н. Мемуары Зайн-ад-дина Васифи. С. 238.

“маҳаллий аҳолининг ҳамма устахоналарига ўхшаб, кўчага очилганлиги”¹ қайд этилади.

Муқовасозлик ривожланган марказлардан бири Қўқон эди. Бу ҳақида XIX асрда “Энг яхши муқовасозлар Қўқондадирлар. Бу ерда унча мураккаб бўлмаган муқовалаш асбоблари ҳам тайёрланадики, уларни Самарқандда топиш қийин. Ёзув ва китоблар учун қоғозни ҳам машҳур Қўқон фабрикалари етказиб беради”², – деб қайд этилади.

Қўлёзмаларни муқовалаш ҳунари кенг ривожланган марказлардан яна бири Наманган бўлиб, бу ерда чарм ва қоғоздан яратилган муқовалар бошқа хонликларнинг йирик марказлари – Самарқанд ва Хивада тайёрланган муқовалардан қолишмас эди³.

Муқовасозлик устахоналари шаҳарларнинг маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Бу ерда баъзан шоирлар ва маърифатли кишилар тўпланиб туришар эди. Хусусан, Самарқанддаги “Бозори Атторон”да жойлашган муқовасоз – “мужалладгар” Муллозоданинг дўконида Зайниддин Восифийнинг (XVI аср) хабарига кўра “Самарқанд шоирлари ва маърифатли кишилари тўпланар” эди⁴. Муқовасозлик устахонасининг шаҳар маданий ҳаётида тутган ўрни хусусида бундай устахонани XIX асрда Самарқандда кузатган Ю.О. Якубовский: “Муқовасозлик устахонаси, одатда, мадрасанинг бирор-бир толиби кириб, ўқиш учун китоб оладиган дўкон ва ҳатто кутубхона вазифасини ҳам ўтаган”⁵, – деб қайд этади.

Шаҳарларда айрим шахслар учун муҳрлар тайёрлаб берувчи ҳунаромандлар – муҳрканлар ҳам мавжуд эди. XVI асрнинг биринчи ярмида Хива хони Абулғози Аванешхоннинг ўғли Динмуҳаммад султон “бозордин бир муҳрканни келтуриб отасининг отина муҳр қаздурди”⁶, – деб хабар беради. Бундай усталардан бирининг номини XVII аср муаллифи Мутрибий ҳам эслатиб ўтади⁷.

Муҳркан усталар жуда маҳорат билан турли муҳрларни ясаганлар. Буни Қўқон муҳрканлари яратган “чиройли босма нақш

¹ Якубовский Ю.О. Переплетное ремесло у туземцев Самарканда. С. 61.

² Ўша асар. 64-б.

³ Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. 20-б.

⁴ Болдырев А.Н. Мемуары Зайн-ад-дина Васифи. С. 238.

⁵ Якубовский Ю.О. Переплетное ремесло у туземцев Самарканда. С. 61.

⁶ Абулғозий. Шажарайи турк. 131-б.

⁷ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 176.

билан безатилган учбурчак, юлдузча ва бошқа шаклдаги” мисдан ясалган муҳрлар ҳам тасдиқлайди.

Шаҳарларда айрим ҳунар турлари бор эдики, улар билан машғул шахслар баъзи ҳолларда уйма-уй, қишлоқма-қишлоқ юриб, аҳолининг яқка буюртмалари асосида меҳнат қилганлар. Жойларда юриб ўз ҳунари билан шуғулланувчи бундай ҳунаرمандлар жумласига темирчилар ҳам кирар эди. Самарқандга оид XIX аср материалларидан кузатилишича, айрим темирчилар ва тақа қоқувчилар қишлоқларда юриб отларни тақалаганлар¹.

Жойларда юриб ўз ҳунари билан шуғулланувчи ҳунаرمандлар жумласига қулолларни ҳам киритиш мумкин эди. “Ўз вақтларида қулолларнинг айримлари қишлоқларга жўнаб кетадилар ва маҳаллий аҳоли учун керакли идиш-товоқларни ясаб берадилар”, – деб қайд этилган эди XIX асрнинг 70- йилларида². А. Диваев тошкентлик пойафзал тикувчи уста Азим-хўжа билан суҳбатлашганда, у “Чармгарлардан ишлов берилган терини олиб, бу юк билан даштга - қирғизлар олдига борасан. У ерда қирғиз чўпонлари ва уларнинг хотинларига этик тикиб берасан, мукофот тариқасида эса хом тери оласан”³, – деб айтган эди.

Уйма-уй юриб ўз ҳунари билан шуғулланувчи ҳунаرمандлар жумласига ипакни чувалатиб берадиган усталарни ҳам киритиш мумкин. Самарқандга оид маълумотлардан бирида “Улар пилла йиғиб бўлинганлигидан кейин ипакчиларнинг уйларига борадилар ва алоҳида ҳақ эвазига уни чувалатиб берадилар”⁴, – деб қайд этилади. XIX асрнинг 70-йилларига оид бу маълумотга кўра, ушбу ҳунар эгаларининг шаҳардаги сони 100 кишидан ортиқ бўлмай, улар “кичикроқ артелларга уюшиб, уйма-уй юрганлар”⁵.

Айрим ҳунар эгалари баъзи ҳолларда, айниқса, ёз пайтида бошқа шаҳарларга иш қидириб борар эдилар. Улар жумласига “Қўқон ва

¹ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных. С. 127.

² Кушакевич А. О гончарном производстве в Ходжентском уезде. С. 196.

³ Диваев А. Предание о возникновении азиатского города Ташкента // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Т.V. Т. 1900. С. 150.

⁴ Адамолли Ю. Разведение шелковичных червей в Средней Азии // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 1. 1872. С. 523.

⁵ Ўша асар. 523-б.

Намангандан Тошкентга ёзда келувчи” арабасоз-усталарни киритиш мумкин¹.

Ўзаро алоқалар туфайли кўпгина ҳунар турлари бир ҳудуддан иккинчисига ўтиб борган, бир халқнинг ҳунармандчилик соҳасидаги ютуқлари иккинчиси томонидан қабул қилинган. Инқирозга юз тутган шаҳарлар аҳли турли бошқа марказларга кўчиб борар эканлар, уларнинг иқтисодий ривожланишига самарали таъсир кўрсатганлар. Шундай шаҳарлардан бири Шохрухия бўлиб, Н. Аристовнинг кўрсатишича, XVIII асрнинг охириги чорагида козокларнинг Чирчик ҳавзаси, Ангренга кириб келиши оқибатида улар аҳолиси каби Шохрухия аҳли ҳам “Тошкент ва ҳатто Сирдарё ортида нажот топди”². Жумладан, Шохрухиядан келган аҳоли Хўжандда Бешкапа гузарида яшаганлар. Уларнинг кўпчилиги ип газламалар тўқиш, чарм тайёрлаш, пойафзал тикиш, бўйра тўқиш билан машғул бўлганлар ва бу ҳунарларнинг шаҳарда янада ривожланишига ўз ҳиссаларини қўшганлар³.

Шаҳар аҳолисининг турли вакиллари бошқа марказлар ва ўзга юртларда бўлиб, у ердаги маданият ва ишлаб чиқариш янгиликларини олиб келганлар. Шундай шахслардан бири, А. Вамберининг ёзишича, Босфорда бўлган вақтида турли ҳунарлар, хусусан, “саррожлик, ҳаттотлик” ва бошқалар билан шуғулланган хивалик ҳожа Исмоилнинг Хивадаги “уйида дистилляция учун унча катта бўлмаган кўплаб асбоблар бор эди. У барглар, мевалар ва бошқалардан ёғ олишни билар эди”⁴.

Шундай қилиб, XVI-XIX асрнинг ўрталарида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида турли-туман ҳунармандчилик соҳалари мавжуд эди. Уларнинг барчасида аҳолининг кундалик турмуши ва эҳтиёжларига хизмат қилувчи ҳунар турлари – газламалар тўқиш, кийим-бош тикиш, уй-рўзғор буюмлари – кулолчилик, темирчилик, дурадгорлик маҳсулотлари, озиқ-овқат турларини ишлаб чиқариш кабилар ривожланган эди. Турли

¹ Габбин Н. Арбяное производство в Ташкенте (арабакеш-уста) // Материалы для статистики Сырдарьинской области. Т., 1900. С. 223.

² Аристов Н. Наманганский округ Коканского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 году). С. 386-387.

³ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 110.

⁴ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 114.

хунармандлар ўз фаолиятлари билан шаҳарлар иқтисодий ҳаётининг раўнақига ўз ҳиссаларини қўшганлар.

XVI-XIX асрнинг ўрталарида шаҳарлардаги хунармандчилик соҳалари ўз бошидан тараққиёт босқичлари ва инқирозли дамларни кечирди. Айрим хунар турлари янада ривожланиб борди, баъзилари умуман унут бўлаёзди. Улар жумласига ҳарбий қурул-аслаҳа ишлаб чиқаришга ихтисослашган хунар турларини киритиш мумкин. Шу билан бирга XIX асрнинг биринчи ярмида Россиядан тайёр фабрика молларининг кириб келиши ҳам айрим хунар турларини ривожланиш суръатлари пасайишига олиб келди.

Ички ва ташқи савдонинг шаҳарлар тараққиётидаги роли

XVI-XIX асрнинг ўрталарида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари иқтисодий ҳаётининг етакчи соҳаларидан бири бу ерда ривожланган хунармандчилик билан узвий боғланган савдо эди. Федор Скибин Бухоро аҳолиси ҳақида “одамлари жангари эмас, хунарманд ва савдогардирлар”¹, – деб ёзганида ҳақ эди. Ички савдонинг ривожланиши оқибатида Бухоро, Хива ва кейинчалик Қўқон хонликларининг Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабз, Қарши, Хива, Урганч, Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган каби шаҳарларининг иқтисодий қудрати ўсиб борди. Уларнинг нафақат ички, балки ташқи ва транзит савдо марказлари сифатидаги аҳамияти янада ортиб борди. XVI асрда Бухорода бўлган Антони Женкинсон, шаҳарда ҳар йили “Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа кўплаб мамлакатлардан келувчи савдогарларнинг йиғилиши (съезди) бўлади”², – деб кўрсатган эди.

Савдо, хусусан, ички савдо билан аҳолининг катта қисми шуғулланган. 1669 йилда Хивага юборилган рус элчиси Иван Федотьев ўз баённомасида “Канха ва Озарист” шаҳарларига савдо қилгани борганини ёзар экан, “у шаҳарларда Урганч ва Хиванинг турли амалдаги кишилари ўзаро “зандана ва чит ва пахта ва олача ва хом ипак” билан савдо қилишларини қайд этади”³.

XIX асрнинг 70-йилларида Л. Костенко: “Ўрта Осиёда ички савдо анча каттадир, лекин у муомаладаги сармояларнинг ҳажми жиҳатидан эмас, балки бозорлар сони ва савдо билан шуғулланувчи

¹ МИУГГ. С. 266.

² Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 184.

³ МИУГГ. С. 334.

шахслар сони бўйича каттадир”¹, – деб кўрсатган эди. Буни айрим шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, савдо кенг ривожланган марказлардан бири Тошкент бўлиб, унинг Охунгузар, Парчабоф ва Жангоҳ маҳаллаларининг аҳли турли ҳунарлар каторида савдо билан ҳам кенг шуғулланганлар². Бу ҳолатни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан Хивада, XIX асрнинг 40-йилларига оид маълумотларга кўра, аҳолининг савдо билан шуғулланган қисми асосан шаҳарларда яшаганлар³.

Савдо биринчи навбатда ҳунармандчилик билан узвий боғланган эди. Ҳунармандлар ишлаб чиқарган турли-туман маҳсулотлар билан савдо кўпинча муайян шахслар томонидан амалга оширилган. Одатда, бундай шахслар исмига улар сотадиган маҳсулот номи ва “фуруш” сўзини қўшиб ишлатганлар. Буни ёзма манбаларда мавжуд маълумотлардан кузатиш мумкин. Хусусан, “Жўйбор шайхлари архиви”га оид ҳужжатларда ипак сотувчи “Хўжа Пири Абришимфуруш”, “Али Дарвиш Рангинфуруш”, “Мавлоно Қурбон Кафшфуруш”, “Мавлоно Султон Али Қоғозфуруш” ва бошқаларнинг исмларини учратиш мумкин⁴. Савдодаги бу ҳолатни бошқа шаҳарларга оид манбалар маълумотлари ҳам тасдиқлайди. XIX асрда расмийлаштирилган Хива хонлари архивига оид ҳужжатларда кигизфурушлар, рўянфурушлар, ёғочфурушлар ва бошқаларнинг номлари акс этган⁵. Қайд этиб ўтиш лозимки, савдонинг ривожланиши ва ундаги ижтимоий табақаланиш оқибатида айрим шахсларнинг маълум турдаги маҳсулотни сотишга ихтисослашувчи ҳам ўзгара борган. XIX асрнинг 70-йилларида А.Гребенкин қуйидагиларни ёзган эди: “... Унча катта бўлмаган дўконларда, масалан, ипак матолар билан биргаликда совун ва чой... дорилар ва ширинликлар сотилган. Бу ҳолат Самарқанд савдо аҳлининг 6/7 қисмини ташкил этувчи бой бўлмаган савдогарларнинг дўконларига хос бўлиб, бой савдогарлар эса ҳар бир мол турини алоҳида сотишга ихтисослашган дўконларга эга эдилар”⁶.

¹ Костенко Л. Среднеазиатская торговля // Туркестанские ведомости. № 5. 1871.

² Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар (XIX асрнинг иккинчи ярмида шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихи). Т.: Фан, 1960. 27-б.

³ Хива, или географическое и статистическое описание Хивинского ханства. М., 1840. С. 44.

⁴ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 5, 10, 65. С. 94, 111, 131.

⁵ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в., С. 138-139.

⁶ Гребенкин А.Д. Таджики // Русский Туркестан. Вып. II 1872. С. 25.

Ички савдо, асосан, аҳолининг кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эди. Бу савдо турида шаҳар ва унинг атрофидаги аҳоли учун озиқ-овқат, кийим-бош, кундалик турмуш учун керакли буюмлар билан савдо-сотик кенг амалга оширилар ва ундан ҳоли тарзда шаҳар ҳаётини тасаввур этиш мумкин эмас эди. XVIII аср муаррихи Бухоро ҳукмдори Убайдуллахон ўтказган пул ислохотининг оқибатлари ҳақида ёзар экан, “Савдо ширкатларининг аъзолари, ҳунармандлар, ҳунармандчилик ва бозор билан боғлиқ ҳамма ўз дўконларини тахта билан миҳлаб кўйдилар; (ҳар қандай) савдони тўхтатиб, улар бозорлардаги моллар ва озиқ-овқатлар сандиқларини олиб кетдилар; аҳоли ва камбағаллар оғир аҳволга тушиб қолдилар; улар ҳаётдан кўз юмар эканлар, ўзларига кафан учун газмол топа олмадилар”¹, – деб таъкидлаши бу ўринда характерлидир.

Озиқ-овқат моллари, хусусан, буғдой ва донли ўсимликлар, улардан тайёрланган турли маҳсулотлар – ун, гуруч, нон ва бошқалар билан амалга ошириладиган савдо ички савдонинг асосини ташкил этган. Айрим шаҳарларда эса айнан мана шу молларнинг баъзилари шаҳар савдосининг асосини белгилар эди. XIX аср муаллифи “Шовот савдосининг асосий маҳсулотлари буғдой ва жўхори”², – деб ёзган эди.

Ички савдо амалга ошириладиган асосий маҳсулотлар жумласига, шунингдек, турли ип ва ипак матолар, улардан тикилган кийим-бош турлари, чарм ва ундан тикилган кийимлар, пойафзал хиллари, уй-рўзғор буюмлари, зеб-зийнат турлари, хўжаликда ишлатиладиган меҳнат куроллари ва бошқалар ҳам кирар эди. Бу савдо тури, асосан, бойлик орттириш манбаи эмас, балки кундалик ҳаёт кечириш воситаси вазифасини ўтаган. Шу билан бирга, бу савдо айрим ҳолларда аҳолининг бой қисмига кўшимча даромад келтирган. XIX асрнинг 20-йилларида Хива ҳақида ёзган Н. Муравьев, хиваликлар кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган савдодан “анчагина катта фойда кўрадилар”³, – деб ёзган эди.

Шаҳарлардаги ички савдода нафақат ҳунармандлар ва савдогарлар, балки шаҳар атрофидаги аҳоли ҳам фаол иштирок этган. Бозорларга улар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳамда ўзлари

¹ Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 156.

² Кун А. Култура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 246.

³ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 89.

томонидан ишлаб чиқарилган – ип калавалар, анча қўпол газлама турлари, айрим хўжалик моллари ва бошқаларни келтирар эди. 1830 йилда Қўқонда бўлган хорунжий Потанин бозор кунларидаги савдода нафақат шаҳар аҳли – савдогарлар ва хунармандалар, балки “атрофдаги шаҳарлар ва қишлоқлардан катта ҳажмларда Қўқон маҳсулотларининг турли хиллари”¹ни олиб келган аҳоли ҳам қатнашганлигини қайд этади.

Бозорларга шаҳар атрофидаги аҳоли томонидан ўтин, кўмир, туз, доривор ўсимликлар ва уларнинг илдизлари ва ҳ.к. келтирилар эди. XIX асрнинг 30-йилларида И.В. Виткевич “эрта баҳорда доривор ва ранг берувчи ўсимликлар ва уларнинг илдизларини йиғишга борувчилар ... сумбул илдизини” Бухорога келтиришларини қайд этади². Бозорларда бу моллар билан катта савдо амалга оширилган. Хусусан, XIX асрнинг 70- йилларида Тошкентда кўмир сотувчиларнинг 10 та, ёғоч сотувчиларнинг 40 та, туз сотувчиларнинг 20 та дўконлари бор эди³.

Шаҳарларда амалга оширилган ички савдода иштирок этувчи қишлоқ ва теварак-атроф аҳли нафақат маълум турдаги маҳсулот хилини етказиб берувчи, балки бу марказларда ишлаб чиқарилган молларнинг истеъмолчиларидан бири эди. Улар шаҳар хунармандлари яратган маҳсулотлар билан бирга айрим ярим тайёр хомашё турларини ҳам сотиб олганлар. XIX аср бошларида Марғилонда бўлган Ф. Назаров “Шарқий тоғлик форсларнинг шаҳарда думалоқланган пахта бўлақларини (ип калавалар – Г.А.) сотиб олганликлари ва уларни саватларга солиб, пиёда Ёрмозор орқали Олойга тоғлар оралаб”⁴ кетганларини кўрганини ёзади.

Қўшни дашт аҳли ва кўчманчи халқлар вакиллари билан ҳам кенг савдо амалга ошириладиган марказлар сифатида шаҳарлар катта аҳамиятга эга эди. Таркиб топган анъанага кўра, улар хонликларнинг савдо марказларига ўзлари етиштирган қорамол, уларнинг терилари ва бошқа маҳсулотларни етказиб берганлар, шаҳарлардан эса қисман қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан, донли ўсимликлар, турли хунармандчилик маҳсулотлари – ип газламалар, кийим-бош, пойафзал, от анжомлари, уй-рўзғор буюмларини олиб кетганлар. Бу ҳолатни XIX асрга оид Бухорога доир ушбу маълумотдан ҳам

¹ Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. С. 281.

² Записки о Бухарском ханстве. С. 123.

³ Хорошхин А.П. Очерки Ташкента. С. 94.

⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 49.

кузатиш мумкин. Унга кўра, қозоқлар бу марказда қўйларини сотиб, тўпланган пулларига эса “ипак тўнлар, қўпол ип газламалар, буғдой, арпа, жўхори” сотиб олганлар ва “уларнинг ортиқчасини даштда фойдасига”¹ сотганлар. Шу муаллифнинг кўрсатишича, Бухорога туркманлар “арғумоқ” деб аталувчи отлар ва “қўй мешларида” ёғ ҳам олиб келар эдилар².

Шаҳарларнинг қўшни дашт билан мунтазам савдо алоқалари мавжуд бўлганлигини бошқа марказлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. 1763 йилда Хива тахтига ўтказилган ва унда бир ярим йил мобайнида ҳукмронлик қилган қозоқ хонларидан бўлган Тавкахон шаҳарга “савдо ишлари билан келиб, ... карвон-саройда” тўхтаган эди³. Бу ўринда XIX асрнинг бошқа бир муаллифининг ҳам маълумоти диққатга сазовор. Унинг ёзишича, “кўп сонли кўчманчиларнинг иштироки туфайли” Хива хонлигидаги савдо жуда қизғин бўлган. Кўчманчилар хонлик шаҳарларига “кундалик турмушга керакли молларга айирбошлаш учун чорва молларини олиб келар эдилар”⁴. Бу савдода хонликнинг турли шаҳарлари фаол иштирок этган. Улардан бири Шовот ва Кат эди. XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотларга кўра, бу ерда “қирғизлар (қозоқлар – Г.А.) билан” кенг савдо амалга оширилган⁵. Кўчманчи халқлар вакиллари билан қизғин савдо олиб борилганлигини бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. XIX аср бошларида Ф. Назаров “Андижон аҳолиси яқин ўртада кўчиб юрувчи қора қирғизлар билан савдо қиладилар; улардан чорва молларининг турли хилларини оладилар”⁶, – деб қайд этган эди. Шу муаллиф Наманган ҳақида ёзар экан, бу ерда ҳам “Савдо қора қирғизлар билан амалга оширилади”⁷, – деб кўрсатади.

Баъзи кичик шаҳарлар ҳам кўп ҳолларда қўшни ҳудудлар аҳолиси учун савдо маркази вазифасини ўтаган. Ўз аҳолиси кам бўлган бундай марказлардан бири Шўрахон бўлиб, у ҳақида А.Вамбери “бу ерда яшаш учун уйлар жуда кам”, – деб таъкидлар

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 111.

² Ўша ерда.

³ Фирдавс ал-икбал // МИКХ. С. 472.

⁴ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 130.

⁵ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 31.

⁶ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 50.

⁷ Ўша ерда.

экан, шаҳардаги 320 та дўкон “Атрофдаги кўчманчилар ва ўтроқ аҳоли учун ҳафтада икки марта очилади”¹, – деб қайд этган эди.

Айрим шаҳарлар турли ҳудудлар, мамлакатлар ва бошқа ижтимоий-иқтисодий марказларни боғлаган транзит савдо марказлари эди. Улар жумласига Бухоро хонлигининг кўплаб шаҳарларини, хусусан, пойтахт Бухоро ва Қаршини киритиш мумкин. XIX асрнинг 20-йилларида “Бухоро шаҳри нафақат Бухоро, балки кўшни давлатлар шаҳарлари орасида ҳам машҳур савдо шаҳри сифатида саналиши мумкин...”², – деб таъкидланган эди.

Йирик савдо маркази сифатида Қаршининг ҳам аҳамияти катта эди. Бу шаҳар XIX асрда савдонинг ривожланиши оқибатида янада кенгайиб, ўсиб борган. 1875 йилда Н. Маев “Бухорога шарқдан ва жануби-шарқдан олиб бориладиган ҳамма нарса Қаршини четлаб ўтмайди. Шу боисдан шаҳар бошқа Бухоро шаҳарларидан фарқли равишда тез ўсаяпти. У Хаников давридаги девор чегарасидан анча ўтиб кетди ва энди бу деворнинг излари ҳам йўқ”³, – деб ёзган эди.

Хива хонлигидаги йирик транзит савдо маркази сифатида Хонқа, Ҳазорасп, Янги Урганч, Гурлан ва бошқа шаҳарларни кўрсатиш мумкин. Улар, одатда, Амударёдан кечув жойлари мавжуд бўлган ерларда жойлашган бўлиб, дарёнинг нариги қирғоғидаги шаҳарларга йўл олган карвонлар бу марказларда тўхтаб ўтар эдилар⁴.

Савдо йўллари туташиб кетган шаҳарлардан бири Тошкент эди. Бу марказ орқали савдогарлар Қозоқ дашти, Россиянинг турли марказлари, Хитой ва улар орқали бошқа ўлкаларга етиб олишлари мумкин эди. Хорижий савдогарлар эса ўз навбатида Тошкент орқали Қўқон, Бухоро, Хива хонликлари шаҳарларига боришлари мумкин эди. XIX аср муаллифи В.В. Вельяминов-Зернов “Қўқон Тошкент билан ҳеч ҳам рақобатлаша олмайди. Бунинг сабаби оддий. Хонлик пойтахтида эмас, Тошкентда муҳим савдо йўллари туташиб кетган”⁵, – деб ёзган эди.

XVI-XIX асрнинг ўрталарида ҳунармандчидик ва савдонинг ривожланиши оқибатида шаҳарларнинг маълум бир маҳсулот турини ишлаб чиқариш, шунингдек, у билан савдога ихтисослашувни янада

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 126.

² Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 22.

³ Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. Т. 1875. С. 54.

⁴ Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 56.

⁵ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Коканском ханстве // Вестник Географического общества. Спб., 1856. Т. 18. С. 129.

ривожланди. Аниқроғи, ички бозорнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни фаоллашди. Буни қуйдагилардан кузатиш мумкин. Бу даврда айрим шаҳарларнинг баъзи қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб берувчи марказлар сифатидаги аҳамияти ортиб борди. Бу жараён айниқса XVIII асрнинг иккинчи – XIX асрнинг биринчи ярмида янада кучайди. Хусусан, “Қаршининг тамакиси, Шаҳрисабз анорлари машҳур” эди¹. Улар бу марказлардан бошқа вилоятлар ва шаҳарларга етказиб бериладиган энг асосий молларни ташкил қилар эди. Қарши тамакиси жуда катта ҳажмларда Тошкент, Қўқон ва Хивага олиб борилган. Жумладан, 400 савдо дўкони бўлган Ҳазораспда “тамакининг асосий савдоси амалга оширилар эди”².

Айрим шаҳарлар бошқа марказларга пахта ва буғдой етказиб берган. XIX аср маълумотларига кўра Самарқанддан “ташқарига олиб чиқиб кетиладиган пахта асосий маҳсулот бўлган”³. Н. Петровский: “Қашқадарё орқали жуда катта ҳажмларда буғдой Қаршига сув йўли орқали олиб келинади ва у ердан деярли узлуксиз қарвонлар билан Бухорога юборилади”⁴, – деб қайд қилган эди. Буғдой айрим шаҳарлардаги асосий савдо маҳсулотларини ташкил қилар эди. Масалан, Қоракўл бозорида “сотиладиган молларнинг асосини буғдой ва қоракўл ташкил қилар эди”⁵.

Ички савдода гуруч ҳам муҳим ўринга эга бўлган. Айрим шаҳарлардан бошқаларига бошқа моллар қатори гуруч ҳам олиб борилган. XIX аср муаллифи Бухоро йўлида “... Самарқанддан гуруч олиб келаётган 164 туядан иборат қарвонни кўрдим”⁶, – деб қайд этади.

Баъзи шаҳарлар бошқа марказларга пилла ва хом ипак етказиб берганлар. Масалан, Шаҳрисабз ўзининг “пушти ранг пилласи” билан машҳур бўлиб, бу хомашё бошқа шаҳарларга, хусусан, Самарқандга ҳам олиб борилган. «Самарқанд бозорига Шаҳрисабздан кўплаб соф

¹ Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. С. 54.

² Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 158.

³ Галкин М.Н. Несколько слов о Самарканде // Туркестанский сборник. Т. 7. Спб., 1868. С. 221.

⁴ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 227.

⁵ Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. I Ш капитаном Архиповым // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Спб., 1884. С. 218.

⁶ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 227.

пушти ранг пилла олиб келинади”¹, – деб ёзган эди XIX аср муаллифи. Қўқон хонлигида эса, шу аср муаллифининг кўрсатишича, “Ипакнинг бош бозори Қўқон ҳисобланар”² эди.

Хонликлар шаҳарларига “пушти ранг туз” етказиб берадиган марказ Қарши эди³.

Турли марказларда боғдорчилик маҳсулотлари билан қизгин савдо амалга оширилган. Айрим шаҳарлардан бошқа марказларга боғдорчилик маҳсулотлари ҳам етказиб берилган. Наманган ҳақида ёзган Ф. Назаров, уни мевали дарахтларнинг жуда мўл-кўллиги билан машҳур шаҳар сифатида таърифлар экан, бу ерда мевали дарахтларнинг “ҳосилини Қўқоннинг ҳамма шаҳарларига олиб борадилар”⁴, – деб ёзган эди.

Шаҳарлар нафақат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва табиий бойликлар, балки маълум турдаги ҳунармандчилик маҳсулотларини бошқа шаҳарларга етказиб беришга ҳам ихтисослашган эди. Шундай шаҳарлардан бири Самарқанд бўлиб, “бу ерда, – А. Вамберининг кўрсатишича, – хонликдаги энг яхши этиклар тайёрланган”⁵. Шу билан бирга “Самарқанд ўзининг эгарчилари, Ҳисор ўзининг найзадор пичоқлари... билан машҳур эди”⁶. Қарши аҳолиси ҳам маълум турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган эди. Н. Ханиковнинг кўрсатишича, бу шаҳар аҳолисининг “асосий машғулоти тамаки етиштириш ва олача тайёрлаш”дан иборат эди⁷. Шунингдек, Қарши жун ва чорва сотиладиган марказлардан бири эди. XIX аср муаллифларидан бирининг кўрсатишича, шаҳар бозорининг жун сотиладиган растасининг узунлиги 250 саржинга етар, бундан ташқари бу ерда кузнинг охири – қиш бошида чорва билан катта савдо амалга оширилган⁸.

Пахта, калава ва ип газламалар билан бошқа марказларни таъминлаган шаҳарлардан бири Шаҳрисабз эди. 1826 йилда “Бухороликлар томонидан Россияга келтириладиган пахта, асосан,

¹ Адамолли Ю. Разведение шелковичных червей в Средней Азии // Туркестанские ведомости. № 36. 1871.

² Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 429.

³ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 227.

⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 50.

⁵ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 168.

⁶ Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 43.

⁷ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 109.

⁸ Ўша ерда.

Сарсабдан (Шаҳрисабздан – Г.А.) келтирилади”¹, – деб қайд этилган эди.

Хива хонлиги шаҳарлари ҳам айрим хунармандчилик маҳсулотини ишлаб чиқариш ва бошқа шаҳарларга етказиб беришга ихтисослашган эди. Улардан бири тўн ва кўрпалар етказиб бериладиган Гурлан шаҳри эди. Манбаларда қайд этилган маълумотларга кўра, бу марказ “тўн ва кўрпалар сотиладиган асосий бозор бўлиб, бу маҳсулот нафақат хонлик эҳтиёжларини кондирити, балки бошқа ерларга, хусусан, Россияга олиб бориш учун”² ҳам ишлаб чиқарилган.

Қўқон хонлигига қарашли Марғилон ҳам маълум турдаги хунармандчилик маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган марказлардан бири эди. XIX аср бошларида Мир Иззатулла “Бу ерда катта ҳажмда ипак, шунингдек, форсча курк, туркча – тибит деб аталадиган шол рўмоллар тўқишда ишлатиладиган жун ишлаб чиқарилади. Бу ерда кашмир шол рўмолларидан сифати паст шол рўмоллар ҳам тўқилади”³, – деб қайд этган эди.

Шаҳарлар нафақат ички ва транзит, балки турли карвон йўллари туташиб кетган, қўшни дашт, узоқ ва яқин мамлакатлар аҳли тез-тез қатнаб турадиган ташқи савдо марказлари ҳам эди. Уларга хорижий Шарқ мамлакатлари савдогарлари билан биргаликда Ғарб савдо аҳли вакиллари ҳам ташриф буюриб турган. Бунинг ёрқин мисоли сифатида “Москва савдо компанияси”нинг вакили Антони Женкинсон томонидан хонликларнинг йирик шаҳарлари савдо имкониятларини ўрганилишини кўрсатиш мумкин. Бу ўринда XVI аср муаррихи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Абдуллахоннинг ўғли Абдулмўминни суннат қилиниши муносабати билан ўтказилган байрамда боғ атрофи “фаранг газламаси ва турли хил рангдаги ипак газламалар” билан безатилган⁴. “Фаранг газламаси” бу ерга албатта савдогарлар томонидан келтирилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Хусусан, Антони Женкинсон ҳам Бухоро ҳукмдорига “19 бўлак каразея” сотгани ҳақида хабар бериб ўтади⁵. Бу ўринда қайд этиб

¹ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов Средней Азии //Азиатский вестник. СПб., 1826. С. 175.

² Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 241.

³ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 48.

⁴ Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шахи. Ч. 2. С. 183.

⁵ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 183.

ўтиш лозимки, бу газламалар хонликлар шаҳарларига Россия орқали ҳам кириб келиши мумкин эди.

Бухоро, Хива Қўқон хонликлари Шарқ мамлакатлари билан ҳам фаол ташқи савдо алоқаларини ўрнатган эди. Хонликлар шаҳарларидан Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Хитой ва бошқа давлатларга катта-катта савдо карвонлари қатнар эди. Хусусан, бу даврда мустаҳкам савдо алоқалари ўрнатилган мамлакатлардан бири Ҳиндистон эди. Ҳинд савдогарлари хонликлар шаҳарларига ўз мамлакатларининг асл молларини келтиришга ҳаракат қилганлар. 1671 йилда Россияда бўлган Бухоро элчиси мулла Фаррух Бухорога Ҳиндистондан кўп моллар, хусусан, қимматбаҳо тошлар, марварид ва турли ноёб матолар олиб келиниши ва улар ўртасида “савдогарлар мунтазам қатнашлари”ни қайд этиб ўтади¹. XIX асрнинг 30-йилларида П.И. Демезоннинг кўрсатишича, Бухорога турли моллар келтирилган бўлиб, биргина Қобул орқали Ҳиндистондан новшадил, кимхоб, дока, чўби сандал, шакар, новвот, хина, сано, ўсма, зарчўба, ҳақиқ ва ҳ.к. келтирилган. Кашмирдан эса шол рўмоллар: бир хил рангдаги шол - ризои, йўл-йўл шол - рахдор, бутадор пальма тасвири туширилган шол, шунингдек, белбоғлар учун мато, алвон, ярим этик-жўроблар, қўлқоплар, қаламдонлар, қўлёзмалар ва бошқалар олиб келинган².

Ҳиндистонлик савдогарлар катта ҳажмларда келтирадиган асосий моллардан бири индиго (нил) бўёғи эди. Унга хонликлар шаҳарларида талаб катта эди. “Ҳиндлар Бухорога асосан индиго олиб келганлар”³, – деб қайд этган эди Мир Иззатулла. Номи қайд этилган П.И. Демезоннинг кўрсатишича, Панжобдан кўп миқдорда индиго келтирилиб, бу мол тури билан Бухоро ва Хиванинг карвонсаройлари тўлиб ётган эди.

Хонликларга Пешавордан гуруч, лунги, тамаки, туя терисидан тикилган тарозулар, қанд ва бошқа нарсалар олиб келинган⁴. Шу билан бирга “Бухорога Пешавор, Қобул ва Шикорпурдан жун газламалар, салла, оқ ип газлама, чит, ... шакар, сариқ анбар, мурч

¹ МИУТТ. С. 337.; Mukminova R.G. Les routes caravaniers entre villes de l'Inde et de L'Asie centrale: déplacements des artisans et circulation des articles artisanaux // Inde – Asie Centrale. Routes du commerce et des idées. Tachkent- Aix-en-Provence. 1996. P. 85-91.

² Записки о Бухарском ханстве. С. 77-79.

³ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 202.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 79-80.

хамда ислом асослари ва ҳуқуқлари бўйича китоблар келтирилган¹. Ҳиндистон ва Афғонистондан бўёқ ва дори-дармонлардан ташқари катта ҳажмларда ип газламаларнинг турли хиллари, шол рўмоллар, идишлар, босма китоблар билан бир қаторда “кўк чойнинг ўн олти хил нави” ҳам олиб келинган². Бу ўринда 1868 йилда Тошкент карвон-саройларидан бирида Ҳиндистондан келтирилган “60 қоп кўк чой” топилгани ҳақидаги маълумот ҳам диққатга сазовордир³.

Қобулдан ҳам турли моллар келтирилган. Биргина XIX асрга оид маълумотлардан аён бўладики, бу марказдан Бухорога “ўсма, зарчўба, айрим афғон қуроллари, найзалар, пичоқлар, камонлар, гуруч ва қисман тулки терилари келтирилган⁴. Эрондан эса турли бўёқлар, чит, симоб, мурч, қурол-яроғ, кумуш, жуда катта ҳажмда қўлёзма ва босма китоблар олиб келинар эди. Ҳиротдан эса “қуруқ мевалар, қўй терилари..., Марвдан туркман отлари ва қурол” келтирилган⁵.

XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Бухоро, Хива, кейинчалик Қўқон хонликларининг Россия билан муносабатлари ривожлана борди. Бу жараёнда Қозон, Самара, Астрахань, Нижний Новгород, Тара, Тюмень, кейинчалик Оренбург ва бошқаларга олиб борувчи карвон йўллари катта аҳамият касб этди. Улар хонликларни Россиянинг жуда кўп марказлари билан боғлар ва бу йўллар орқали турли-туман моллар олиб ўтилар эди. Жумладан, XVI-XVII асрларда Россиядан Бухоро ва Хива хонликлари шаҳарларига асосан “булғорий тери”, мўйналар, мовут, ёғоч идиш-товоқлар ва бошқалар келтирилган. Бу даврга оид хужжатли материаллардан аён бўладики, 1678 йилда Астрахандан Қараған пристанига йўл олган икки хивалик савдогар “55 аршин қизил мовут, 105 юфть, 2000 ёғоч идиш, 5000 игна, 15 та ойна ва бошқаларни” олиб келганлар. Бухоролик савдогарларнинг “ишончли одамлари” эса 1681 йилда Астрахандан Қараған пристанига “100 та қизил юфть, 8 аршин мовут, балиқ тиши ва бошқаларни келтирганлар. Ёки Россиялик “посад кишиси ва стрелец эса” Астрахандан Қараған пристанига “150 қизил юфть, 20 та оқ мўйна, 22 та қалпоқ, 1200 ёғоч идиш, 2 ёғоч қути, 1000 та игна” (1681) олиб ўтганлиги хужжатларда қайд этилган⁶. Россиядан

¹ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 207.

² Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 236.

³ Корреспонденция из Ташкента // “Москва”. 22 июня, 1868. № 105.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 80.

⁵ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 236.

⁶ МИУГТ. С. 366-367.

хонликлар шаҳарларига келтирилган молларнинг хиллари ҳам даврлар ўтиши билан ўзгара борган. Хусусан, XIX аср бошларида Россиядан Бухорга матолар, фабрика маҳсулотлари, мис, жез, темир, чўян, симоб, қизил бўёқ, шакар ва бошқа моллар келтирилган¹.

Шаҳарларга, жумладан, Бухорога Қашғар ва Кўкон орқали Хитойдан туқтачой (ғишт чой), оққуйруқ (кўк чой), чинни, кумуш ёмбилар ва ҳ.к. олиб келинган².

Кўшни мамлакатларга Бухоро хонлиги шаҳарларидан ип, ипак ва жун газламалар, тайёр кийим-бош етказиб берилган. Европалик бўлган А. Вамбери “Маҳаллий маҳсулотларнинг ҳаммаси жуда арзондир ва шунинг учун Бухоронинг кўйлак бозори серхашам кийим билан Хитой Татариёсига қадар барча мусулмонларни таъминлайди”³, – деб қайд этган эди. Буни бошқа муаллифларнинг маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Улардан бирига кўра, Бухородан Қобулга отлар, мис, симлар, феруза, ипак, чой, хитой моллари қаторида тўнлар, шойи рўмоллар, адрас, юпка мато ҳам олиб борилган⁴. Хонликдан Афғонистонга бошқа моллар билан биргаликда “от ва эшаклар ва ҳатто... булбуллар ҳам” жўнатилади эди⁵. 1823 йилда Бухоро “Россия, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Хива билан савдо олиб боради. Бухорода жуда яхши бўлган қорақўл билан савдо анча каттадир”⁶, – деб қайд этилган эди.

Бухородан Хитойга ҳам турли молларни олиб борганлар. XIX аср бошларида Мир Иззатулла “Ўзбек ва тожик савдогарлари Бухородан Ёркендга маржонлар, феруза, қорақўл терилари ва тулки мўйнасини олиб борадилар”⁷, – деб кўрсатган эди.

Хонлик шаҳарларида тўқилган турли матолар, кийим-бош Россияга ҳам олиб борилган. Хусусан, Оренбургга 1769 йилда “кўплаб оддий ва тўқилиш сифати турлича бўлган ип газламалар... тўнлар” келтирилган⁸. Шунингдек, бу шаҳарга “қиммат нархда сотиб олинадиган кул ранг ва жингалаксимон Бухоро қорақўллари”, феруза

¹ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 207.

² Записки о Бухарском ханстве. С. 81.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 145.

⁴ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 207.

⁵ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 236.

⁶ Краткое описание Бухарии и Хивы. С. 6.

⁷ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 207.

⁸ Паллас П.С. Путешествие по русским провинциям Российской империи. Ч.1. Спб., 1769. С. 349.

ва бошқа қимматбаҳо тошлар, ҳамда “қуритилган ўриклар, шафтоли ва жуда ёқимли майда узум, кишмиш... ёнғоқлар” олиб борилган¹.

Хива хонлиги шаҳарлари ҳам фаол ташқи савдо олиб борганлар. XVII асрда Абулғози Хуросонга жўнаган карвон, ҳамда “ўрусга савдога” кетган “ўн етти киши” ҳақида хабар беради². 1804 йилда “хоразмлик икки юз савдо кишиси кўпгина қимматбаҳо моллар билан катта карвонни тайёрладилар”³, – деб ёзган тарихчи бу карвон Марвдан Машҳадга йўл олганини қайд этади. Хиванинг фаол ташқи савдо олиб борганлигини бошқа маълумотлар, хусусан, Россия билан савдо алоқаларига оид кўпдан-кўп ҳужжатли материаллар ҳам тасдиқлайди. Хоразм шаҳарлари йирик савдо марказлари сифатида кўплаб мамлакатлар билан кенг савдо алоқаларини олиб борганлар. Хусусан, Кўҳна Урганч харобаларидан Хитой чинни идишлари қолдиқларининг топилиши бунинг ёрқин далилидир⁴. Шунингдек, бу ердан XVI-XVII асрга оид Балх ва Бухоро тангаларининг топилиши ҳам шаҳарнинг қизғин савдо алоқаларидан далолат беради⁵.

Хива шаҳарларига Гурган ва Астрабоддан ҳам савдогарлар келганлар. XIX асрга оид ҳужжатда кўрсатилишича, Хивага Астрабоддан мешлар, фаранги дока, шакар, митқол, текин кигизлари, қора мум, норбут дарахтидан тайёрланган тароқлар, темир, чўян қозонлар, мис ва бошқалар келтирилган⁶.

Кўшни мамлакатларга эса Хива шаҳарларидан турли-туман маҳсулотлар, хусусан, “пахта тўнлар, қисман ипак ва қуритилган мевалар” олиб борилган⁷. Архив ҳужжатларидан аён бўладики, Хоразм шаҳарларидан кўшни давлатларга пахта ва матодан ташқари кўй терилари, узум майизи, гуруч, мешлар, тозаланган пахта, ипак ва бошқа нарсалар олиб борилган⁸.

Савдо Хива шаҳарларининг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Улар йирик савдо марказларига айланиб борганлар. Бундай шаҳарлар – Шовот ва Кат бўлиб, улар “қирғизлар билан

¹ Паллас П.С. Путешествие по русским провинциям Российской империи. С. 349, 380.

² Абулғозий. Шажарайи турк. 147-б.

³ Фирдаус-ул-икбал. // МИТГ. С. 370.

⁴ Вактурская Н.И. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. С. 486.

⁵ Ўша ерда. 488-б.

⁶ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. С. 136.

⁷ Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 250.

⁸ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. С. 131.

савдо" алоқаларини амалга оширган асосий марказлар сифатида тараққий этганлар¹.

Хонликнинг асосий ички ва ташқи савдоси марказлашган шаҳарлардан бири Янги Урганч эди. Бу шаҳарнинг мавқеи XIX асрнинг биринчи ярмида янада ошди. Урганчлик савдогарларни нафақат Бухоро ва бошқа шаҳарлар, балки айрим хорижий давлатлар марказларида, жумладан, Оренбург, Нижний Новгород ва Москвада ҳам учратиш мумкин эди. Хивалик савдогарлар хонлик ташқарисидаги шаҳарларда "урганжи" номи остида машҳур эди². Бу ўринда XIX асрнинг 30-йилларида Бухорода "учта урганжи" карвонсаройи бўлганлиги ҳақидаги маълумот характерлидир³.

Хива шаҳарлари Бухоро билан фаол ташқи савдо олиб борган. Қайд этиб ўтиш лозимки, бухоролик савдогарлар Хивага кам қатнаганлар. Бу савдода асосий фаолликни хивалик савдогарлар кўрсатганлар. Улар Бухорога "тайёр пўстинлар, зиғир ёғи, думба ёғи, бугдой, гуруч, олма, қўй, кўкнор, тўтиё ва рус моллари; шакар, чўян қозонлар ... ва бошқаларни" келтирар эдилар⁴. Шу билан бирга хивалик савдогарлар бу ерга кўплаб миқдорда от, хўкиз ва туя терилари, Бухоронинг юпка газламаларидан кескин фарқ қилувчи, қирғизлар ва хитойликлар сотиб олувчи анча қалин ва чидамли ярим ипак йўл-йўл матолар, олмаларни олиб келардилар⁵.

Н. Муравьевнинг кўрсатишича, хивалик савдогарлар мол олиш учун Бухорога бориб, у ердан "турли хилдаги читлар, кўк бўз, пахта калаваси, ипак ва ярим ипак газламаларнинг турли хиллари, кашмир шол рўмоллари, хитой чинниси, чой, ипак белбоғлар, жун маҳсулотлар (бутун Шарқда энг яхши ҳисобланадиган), Бухоро қоракўли, тамаки ва бошқа турли моллар"ни олиб кетганлар⁶. Бу маълумотни Г.И. Данилевский ҳам тасдиқлайди. У Бухоро шаҳарларидан Хивага кўк чой, тамаки, Хитой чинниси, ипак ва ип газламаларнинг айрим турлари келтирилганлиги ҳақида гувоҳлик беради⁷.

¹ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 32.

² Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 78.

³ Записки о Бухарском ханстве. С. 101.

⁴ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 236.

⁵ Записки о Бухарском ханстве. С. 81.

⁶ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 92.

⁷ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 129.

Хива хонлигига Бухородан келтириладиган моллар “бухорочи” деб аталар эди. XIX асрга онд хужжатлардан бирида “бухорочи” моллар – чой, тамаки, кишмиш, темир, пўлат, ишлов берилган тери, ип ва ипак газламаларнинг турли хиллари, калава, кўрпалар, чинни идишлар, индиго, қоғоз, ойна, зира, бузгунч, рўян уруғи кабилар қайд этилади¹.

Хонлик шаҳарларининг Бухоро билан савдоси доимо бир маромда кечмаган. 1845 йилда савдогар Пичугин “Хива савдоси Бухоро билан уруш туфайли жуда тушиб кетган”², – деб кўрсатган эди.

Хивалик савдогарлар Қўқон хонлиги шаҳарларига ҳам катнаш эдилар. Албатта, бу савдони Хива-Бухоро савдо алоқаларига тенглаштириб бўлмайди. XIX аср муаллифи В.В. Вельяминов-Зерновнинг кўрсатишича, савдо карвонлари ҳар йили бўлмасида, кичик партияларда Қўқондан Хивага қатнаш эдилар. Қўқон моллари билан Бухоро моллари каби Хива бозорларида қизғин савдо амалга оширилган. Бу ўринда Хива давлат хужжатларида “Беш кийимлик қўқон шойиси”, “Бир қўқон шойи тўни” сотиб олингани ҳақидаги хабар диққатга сазовордир³.

Қўқон хонлиги шаҳарлари ҳам фаол ташқи савдо олиб борганлар. Биргина Қўқон шаҳрини олиб қараладиган бўлса, бу марказ Бухоро, шунингдек, “Хитой, Хива, Эрон ва Россия билан ҳам савдо олиб борган”⁴.

Хонлиkning бутун ташқи савдоси марказлашган шаҳарлардан бири Тошкент эди. Бу ерга Қўқоннинг бошқа шаҳарларидан “пахта, ипак, мевалар, туз, қурилиш ёғочлари, бўз, жун маҳсулотлар, чарм, бўёқлар ва бошқалар келтирилар эди”⁵. Жумладан, бу марказга Қўқон ва Марғилон хунармандлари етиштирган ва тўқиган ипак газламалар олиб келинар эди. Қўқонга эса Тошкентдан рус мануфактура моллари, шакар, темир ва бошқалар, Бухородан эса чой, индиго, дока, маҳаллий хунармандлар тўқиган ипак газламалар олиб борилар эди⁶.

¹ Иванов И.И. Архив хивинских ханов. С. 134.

² Серебрянников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. С. 113.

³ XIX аср Хива давлат хужжатлари. 183-б.

⁴ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии. С. 229.

⁵ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 442.

⁶ Хорошхин А. Очерки Кокана. С. 43.

Қўқон хонлигининг Бухоро билан ташқи савдо алоқаларида ҳам Тошкент муҳим ўрин эгаллаган. Тошкентдан Бухорога маҳаллий ҳунармандларнинг маҳсулотлари, шунингдек, русларнинг темир, чўян ва пўлатдан ясалган буюмлари, тамаки, ипак, баъзи хитой ипак газламалари, чой ва чинни пиёлалар олиб борилган. Бухородан эса бу ерга ўсимликлар бўёғи, пахта ва бошқалар келтирилган¹.

Қўқон Тошкент ва Бухоро орқали Россия, Эрон ва Ҳиндистондан келтириладиган молларни ҳам олар эди. Жумладан, Бухоро орқали Қўқонга “Ҳиндларнинг баққоллик моллари, Қобул белбоғлари ва саллалари” келтирилган. Тошкентликларнинг “унча катта бўлмаган карвонлари вақти-вақти билан даштга – қирғиз-қайсоқларга, баъзан Россияга қатнайдилар”², – деб ёзган эдилар 1800 йилда М. Поспелов ва Т. Бурнашевлар.

Тошкентда ҳам, бошқа шаҳарлар мисолида кузатилгани каби, сиёсий нотинчлик йилларида ишлаб чиқариш ва савдонинг ривожланиши орқага кетар эди. “Тошкентда ўз моллари билан савдо унча кенг эмас”, – деб ёзган М. Поспелов ва Т. Бурнашевлар, – бунинг сабаби “ички ва ташқи нифоқлар оқибатида” маҳаллий ишлаб чиқаришнинг пасайганлигида”³, – деб таъкидлаганлар.

Хитой билан хонликлар марказларини боғлаган карвон йўллари ўтган Андижон ва Марғилон ҳам фаол ташқи савдо алоқаларини олиб борар эди. Хусусан, XIX аср бошларида Марғилонда ишлаб чиқарилган турли-туман матолар Қашғар ва Бухорога жўнатилиб, Қашғардан “чой, чинни идишлар, кумуш ёмбилари... бўёқлар ва энг яхши Хитой газламалари олинар эди”⁴.

Шаҳарлардаги савдо у амалга ошириладиган жойга қараб бир неча турга бўлиниши мумкин эди. Бунга биргина Хива мисолида амин бўлиш мумкин. Бу шаҳардаги савдони таҳлил этган Л. Костенко уни учга бўлиб кўрсатади. Бу – шаҳар майдонларидаги савдо, бозорлардаги савдо ва карвонсаройлардаги савдо. Хусусан, биринчи турдаги савдо шаҳарнинг “Ҳазорасп дарвозасидан дор ўрнатилган қабристонга қадар бўлган” майдонда олиб борилган. Бу ерда савдо душанба ва пайшанба кунлари шаҳар ва унинг атрофидаги аҳоли томонидан амалга оширилган. Майдондаги савдода моллар анча арзон нархларда сотилган. “Сиз бу ерда энг арзон, лекин шу билан

¹ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве. С. 131.

² Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году. С. 131.

³ Ўша асар. 38-б.

⁴ Назаров Ф. Записка о некоторых землях и народах. С. 49.

бирга энг керакли молларни: сабзаётлар, гуруч, буғдой, жўхори, беда,... мол гўшти, қўй гўшти, кийим-бош ва ниҳоят чорвани учратасиз”¹, – деб қайд этган эди юқоридаги муаллиф. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, бу ердаги савдо қўлдан-қўлга, ҳатто аравалардан туриб ҳам амалга оширилган. Иккинчи тур савдо эса бозорларда – усти ёпиқ дўконлар ва тимда олиб борилган. Бу ердаги моллар “анча инжикроқ харидорлар” эҳтиёжини қондиришга қаратилган ва бирмунча қимматроқ сотилар эди. Учинчи тур савдо қарвонсаройларда амалга оширилиб, бунда “энг қимматбаҳо ва энг яхши чет эл молларини” харид қилиш мумкин эди². Савдодаги ушбу ҳолат бошқа шаҳарларга ҳам хос эди.

Шаҳарлар бозорлари ва майдонларида, асосан, чакана савдо амалга оширилган. Айрим шаҳарларда йирик сармояларнинг йўқлиги туфайли, уларда савдонинг чакана тури кенг ривожланган эди. Бу Қўқон ва Хива шаҳарлари мисолида ўзининг тасдиғини топади. Хусусан, XIX аср ўрталарида В.В. Вельяминов-Зернов “Қўқоннинг ички савдоси бутунлай чакана савдодир. Улғуржи савдо умуман йўқдир”³, – деб ёзган эди.

Йирик сармоялар ва савдонинг мавжуд эмаслиги кўп ҳолларда шаҳарларда жойлашган ишлаб чиқаришнинг кенг ривожланмаганлиги оқибати эди. Чакана савдо ривож топган Хива шаҳарлари бунинг ёрқин мисолидир. Хонлик шаҳарларида бўлган хорижий муаллифлар уларда ишлаб чиқариш ва савдонинг ҳажми деярли катта бўлмаганлигини қайд этадилар. Улардан бири, жумладан, “Хонлик аҳолиси бу бозорлардаги савдога ўз маҳсулотларининг ортқчасини олиб борадилар, – деб ёзар экан, бу ерда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар “бошқа мамлакатларга олиб кетилмаган ва Хиванинг ўзида тарқатилган; хиваликларнинг бойлиги ҳашамат ва даромадда эмас, балки ўз ички эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган маҳсулотларнинг мўл-кўллигида эди”⁴, – деб илова қилади.

Шаҳарларда чакана савдо кундалик эҳтиёж моллари, кийим-бош, рўзғорда ва хўжаликда кўплаб ишлатиладиган моллар билан амалга оширилган. Буни 1834 йилда Тошҳовузда бўлган арман тилмочи Турпаевнинг қуйидаги сўзларидан ҳам кузатиш мумкин. “Мен

¹ Костенко Л. Город Хива в 1873 г. С. 334.

² Ўша ерда.

³ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве. С. 128.

⁴ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 89, 91.

Тошховузга келган куним бозор бўлди ва мен унга бордим; тўнлар, бўз, чит, қумоч, Хиванинг ипак газламалари, ёғоч, чорва ва бугдой сотилишини кўрдим. Савдогарларнинг ҳаммаси хиваликлардир”¹, – деб қайд этган эди у.

Хива шаҳарларида ҳарбий қурол-аслаҳа, деҳқончилик қуроллари, икки ғилдиракли аравалар, эгарлар, от-анжомлари, кемалар, ёғоч, кўмир, туз, порох ва бошқалар билан ҳам чакана савдо амалга оширилган².

XVI-XIX асрнинг ўрталарида айрим шаҳарларнинг улгуржи савдо амалга ошириладиган марказлар сифатидаги аҳамияти ортиб борди. Улар жумласига турли карвон йўллари туташиб кетган ерларда жойлашган, транзит ва ташқи савдо кенг ривожланган марказларни киритиш мумкин. Сўнгги ўрта асрларда савдо имкониятлари жуда кенгайиб борган Бухоро, Янги Урганч, Тошкент, Қарши қабилар улар жумласига киради. Биргина Янги Урганч мисолида бунга амин бўлиш мумкин. XIX аср муаллифларидан бири “Бу шаҳар Хива шаҳридан анча каттадир ва бутун Хива савдосини ўзида мужассамлаштиргандир. Бу катта ва сараҳоли шаҳарнинг кўплаб дўконларида Шарқнинг серҳашам қимматбаҳо маҳсулотларини кўриш мумкин”³, – деб ёзган эди. Шаҳарнинг улгуржи савдо маркази бўлганини Г.И. Данилевский ҳам тасдиқлаб, “Бозор кунларида бу ерга улгуржи савдо учун пахта, рўян, тўнлар ва бўз келтирилади”, – деб ёзган эди. Шунингдек, у “Чет эллик савдогарлар бу ерда асосан молларни харид қилиш билан шуғулланганлар ва карвон билан орқага қайтганлар”⁴, – деб қайд этган эди. Шаҳарда улгуржи савдонинг асосини ташкил этган ташқи савдо операциялари ва шартномалар тузиш, бошқа шаҳарлардан фарқли ўлароқ, машҳур савдогарларнинг уйларида амалга оширилган. “Бундай сирлиликка маҳаллий аҳолининг эртага соғ ва талон-тарож этилмаган ҳолда уйғонишига ишончи йўқлиги сабабли риоя қилинади”⁵, – деб қайд этган эди XIX аср муаллифи.

Шаҳарларда турли ҳунармандчилик соҳаларининг тайёр маҳсулотлари, баъзан жуда майда буюмлар билан ҳам улгуржи савдо амалга оширилган. Хусусан, темирчилар ясаган пичоқлар, бигиз

¹ Дневник переводчика армянина Турпаева посланного в 1834 г. С. 131.

² Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 56.

³ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 32.

⁴ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁵ Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 249.

кабилар шулар жумласига киради. Савдогарлар, асосан, майда олиб-сотарлар, маҳсулотларни “катта ҳажмларда бозор нархига нисбатан анча арзон харид қилиб”, шу соҳа самарадорлигининг ўсишига хизмат қилганлар¹.

Хонликлар шаҳарларида чакана ва улгуржи савдони амалга оширишда турли пул бирликлари, узунлик ва оғирлик ўлчовларидан фойдаланилган. Шу билан бирга, савдо нафақат пулга сотиш, балки товарларни айирбошлаш йўли билан ҳам амалга оширилган. Тайёр маҳсулотлар кўп ҳолларда ип, ипак, жун калаваларга, тери ва металлга айирбошланган². Бу ҳолатнинг ички савдода кенг ўрин олганлигини Бухорога оид XIX аср маълумотларидан кузатиш мумкин. Улардан аён бўладики, майда савдо билан шуғулланувчи шахслар атрофдаги қишлоқлар бозорларида ўз молларини сотганлар ёки уни турли маҳаллий маҳсулотлар, жумладан, товук, тухум, ёғоч қошиқ, ип ва бошқа нарсаларга алмаштирганлар³. Хива хонлиги шаҳарларида ҳам ички савдо қисман нақд пулга сотиш йўли билан амалга оширилсада, бу борада асосан мол айирбошлаш анъаналари устун эди. Бунини, ҳатто XIX аср иккинчи ярмига оид маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра, хонлик шаҳарларидаги ички савдо аниқ бозор кунларида амалга оширилган ва кўп ҳолларда хомашё ҳунармандчилик маҳсулотларига айирбошланган⁴. XIX асрнинг 20-йилларида Н. Муравьев, хонликдаги ички савдода товар айирбошлаш устунлигининг сабабини изохлаб, “Хива ҳукмдори... хонликдан олтин ва кумушни олиб чиқиб кетилишини қатъий таъқиқлаб қўйган”, савдогарлар “одатда, ўз савдоларини товар айирбошлаш билан амалга оширадилар”⁵, – деб қайд этган эди. Қўқон шаҳарлари мисолида эса, XIX аср муаллифи: “танга пулнинг тақчиллиги боис савдо айирбошлаш йўли билан амалга оширилади”, – деб ёзган эди⁶.

Турли шаҳарлар ва хонликлар ўртасидаги савдода ҳам товар айирбошлашдан кенг фойдаланилган. XIX асрнинг 20-йилларида бу хусусда берилган маълумотга кўра, Қўқонда ишлаб чиқарилган

¹ Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 131.

² Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 90.

³ Гребенкин А. Таджики // Русский Туркестан. 1872. Вып. II. С. 85.

⁴ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения. С. 122.

⁵ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 96.

⁶ Пашино П.И. О фабричной и торговой деятельности. С. 132.

“матолар бухороликлар томонидан Россия молларига айирбошланган”¹.

Шаҳарлар аҳлининг кўчманчи халқлар вакиллари билан амалга оширган савдоси ҳам кўп ҳолларда мол айирбошлаш йўли билан амалга оширилган. Улар шаҳарларга чорва молларини етказиб берувчи асосий ишлаб чиқарувчи кучлар эди. “Айирбошлов савдосида” шартли алмаштириш воситаси сифатида улар икки ёшлик қўйдан фойдаланганлар. Қўкон хонлиги шаҳарларида унинг пулдаги қиймати бир тиллага тенг бўлган².

Савдода молларни насияга бериш ҳам кенг ривожланган эди. Масалан, шаҳарлардаги қассоблар, аллофлар, тўнфурушлар, дўппифурушлар, заргарлар молларини қарзга беришлари мумкин эди³.

Шаҳарларда пулни қарзга бериш ҳам қисман мавжуд эди. Бу, айниқса Бухоро хонлигида анча тараққий этган бўлиб, тарихий маълумотлар кўрсатишича, бу иш билан асосан ҳиндлар шуғулланар эдилар.

Ички савдода бир қатор анъанавий тартиб-қоидалар ўрнатилган эди. Хусусан, Бухорода савдо қилишга киришишдан олдин шаҳар савдогарлари, қишлоқлик савдо аҳли ва шу билан бирга ҳунармандлар албатта масжидга кириб чиқишлари лозим эди. Бунга амал қилиниши мансабдор шахс – раис томонидан қаттиқ назорат қилиб турилган⁴.

Шаҳарлар бозорларида ўзига хос шарқона ахлоқ қоидалари шаклланган бўлиб, буни европалик киши қуйидагича таърифлайди: “Бозорда Сизни Петербург ва Москва дўконларидаги каби ўз олдиларига чақириб олмайдилар. Сиз кўнгилингизга сиққанича молни кўришингиз ва савдолашингиз мумкин. Лекин сотувчи бу давр мобайнида бирорта ҳам сўз айтмайди”⁵.

Сотиб олинган моллар харидорга ёқмаса, уни сотувчига қайтариб бериши мумкин эди. Рухоний Будрин, агар сотиб олинган мол эгасига ёқмаса “хатто бир ҳафта ва ундан ортиқроқ вақт

¹ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии. С. 229.

² Нашино И.И. О фабричной торговой деятельности. С. 138.

³ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 90.

⁴ Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства старой Бухары. Бухарские записки. Т.: Изд. лит. искусства, 1982. С. 43.

⁵ Корреспонденция из Ташкента // Туркестанский сборник. Т. 7. С. 91.

мобайнида уни сотувчига қайтариш ҳуқуқига эга ва сотувчи уни қайтариб олиб, пулни эгасига қайтариб беради”¹, – деб қайд этган эди. Бу маълумотни Тошкентга оид қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Уни қайд этган XIX аср муаллифи, шаҳар бозорларида сотиб олинган молни “алмаштирмоқчи, ҳатто оркага қайтармоқчи бўлсангиз бу қийинчиликсиз амалга оширилади”², – деб ёзган эди.

Турли марказлардаги савдони солиқлар ва тўловларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас эди. Савдо, хусусан, ички савдо шаҳарларда бир қанча солиқ турларини келтириб чиқарган эди. Буни барча хонликлар мисолида кузатиш мумкин. Хусусан, Қўқон хонлигига оид маълумотлардан аён бўладики, унинг шаҳарларида бошқа хонликлардаги каби закот, бозорда савдо қилиш ҳуқуқини берувчи – бозор солиғи, тарозу пули, дарёлардан кечув пули, туз пули ва ҳ.к. мавжуд эди³. Шунингдек, савдодан олий ҳукмдор катта фойда кўрар эди. Жумладан, Хивада хон томонидан “савдо ва ярмаркалар жойлари ҳам айрим хусусий шахсларга ижарага берилади”⁴, – деб ёзган эди шоҳидлардан бири.

Шаҳарларда савдо аҳли асосий солиқлардан ташқари бошқа мажбуриятларни ҳам ўташлари лозим эди. Хусусан, Хива шаҳарларидаги савдо аҳли бошқа солиқлардан ташқари – бой пули тўлар эдилар. Уни олий ҳукмдор бой савдогарлар зиммасига юклар эди. Бунда хон шаҳарларга ёрликлар юборар ва унда тўланадиган “бой пули” миқдори кўрсатилар эди. Савдо аҳли бу пулни ўртада тўплаб тўлаганлар. Бундай солиқлар йилига икки ёки уч марта ундирилиши мумкин эди⁵.

Ташқи савдо юритилиши ҳам асрлар давомида шаклланган қонун-қоидаларига эга эди. Масалан, турли мамлакатлардан Бухорога йўл олган савдо қарвонларининг молларини пойтахтга қадар очиб текширмаганлар. Шоҳидлардан бирининг ёзишича, “Ҳиндистон ва Афғонистондан Қаршига боровчи қарвонлар” ўз молларини бу ерда очмаганлар. Савдогарлар тўғри Бухорога ўтиб кетиб, бу марказда закот тўлаганлар ва шундан сўнггина у ердан молларнинг

¹ Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 62.

² Корреспонденция из Ташкента // Туркестанский сборник. Т. 7. С. 91.

³ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 439.

⁴ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 82.

⁵ Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 149.

айримларини, жумладан, ҳинд чойини сотиш учун яна Қаршига олиб келганлар¹.

XVI-XIX ўрталарида хонликларнинг савдо-иқтисодиёт марказларига йўл олган савдогарлар бож тўлаганлар. Бож ундиришнинг ўзига хос усулларидан бири уни мол билан тўлаш эди. А.Бёрнс савдогарлар, “одатда, газламалар ўрамини кўрсатадилар, унинг ҳар бирининг қирқдан бир қисми хазинага бож тарзида тушади”², – деб қайд этган эди. Н. Муравьевнинг кўрсатишича эса, Хивада хонлик шаҳарларига “келтириладиган молларнинг ўттиздан бир қисми” бож тариқасида тўланган³.

Турли хорижий давлатлар билан хонликлар марказларини кўпдан-кўп карвон йўллари боғлаган эди. Савдогарларнинг қайси йўлдан юришларига қараб божхоналар қурилган эди. Хусусан, XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотларга кўра Бухорода “ўндан ортиқ божхона бор” эди⁴. Хива хонлигида ҳам божхоналар кўп эди.

Шаҳар аҳолисининг айрим вакиллари савдо карвонларидан бож ундириш фаолияти билан шуғулланганлар. А.Вамбери бундай шахслар – “божгир ва воқеанавислар” ҳақида ёзар экан, уларни карвонини текширгани келган “амалдорлар” деб атайти⁵.

Хорижий савдо аҳли хонликлар шаҳарларига келтирилган моллари билан карвонсаройларда улгуржи савдони амалга оширганлар. Бу ерда мусулмонлардан 2,5%, руслар ва ўзга дин вакилларида 5% закот ундирилган⁶.

Шаҳарлардаги божхоналар тепасида олий ҳукмдорга яқин амалдорлар турган. Бухорода бу иш бошида қушбеги, Қўқон хонлигида мингбоши турган бўлса, Хива хонлигида эса бу вазифани хоннинг биринчи махрами бажарган. Карвонсаройда карвонлар кўздан кечирилиб, моллар текширилиб, ундан бож ундирилган. Хивада бўлган А.Вамбери “Бу мамлакат одатига кўра, божхона вазифасини ўтаган карвонсарой олдида” тўхтагани ҳақида ёзган эди⁷.

¹ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 227.

² Борнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря с подарками Великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом ... в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом ост-индской компанейской службы Александром Борнсом. М.: Университ. тип., 1848-1849. Ч. 2. С. 413.

³ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 82.

⁴ Краткое описание Бухарии и Хивы. С. 16.

⁵ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 138.

⁶ Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару Русской миссии в 1870 г. СПб., 1871. С. 87.

⁷ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 104.

Айрим шаҳарлар ҳудудидан олиб ўтилган чорва моллари учун ҳам закот тўланган. Хусусан, Тошкент ҳудудидан олиб ўтилган кўй ёки бошқа моллар учун закот тўланганлигини XIX аср муаллифларининг маълумотлари ҳам тасдиқлайди¹.

Ўзга юртлардан хонликлар марказларига йўл олган карвонлардан бож ва закот ундиришнинг ўз тартиб-қоидалари мавжуд эди. Турли шаҳарларга яқинлашган карвонлар “закот саройлар”да ҳисобга олинган. Хусусан, Қашғардан келган карвонлар Ўшдаги “закот саройда” ҳисобга олинган. Карвон моллари Андижонда умумий кўздан кечирилган ва “Кўқон тайинлаган алоҳида” закотчи томонидан закот ундирилган. Пойтахт шаҳарга йўл олган карвонлардан закот шаҳарнинг ўзида олинган².

Шаҳарларга яқинлашган карвон шу ерда тўхтаб ўзи ҳақида хабар бериши лозим эди. Масалан, Тошкентга Кўқон ва Бухоро шаҳарларидан келадиган карвонлар, XIX аср муаллифи А.К.Гейнснинг кўрсатишича, Қоплонбек, Чиноз ва Чирчиқ ёнида яшаган закотчилар томонидан текширилган ва карвон ҳақида шаҳарга хабар етказилган³. Савдо ва бож ундиришдаги бу ҳолатни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Шаҳарларнинг йирик савдо марказлари сифатидаги аҳамиятини оширишни таъминлаган омиллардан бири – уларда мавжуд бўлган ва кўрилатган давр мобайнида, айниқса, XIX асрнинг биринчи ярмида сони муттасил ўсиб борган карвон-саройлар эди. Хорижий савдогарларнинг шаҳарларда тўхташи, мунтазам яшаб туриши ва ўз молларини сақлаши учун зарур бўлган бу иншоотлар олдинги асрларда бўлгани каби хонлар, амирлар, амалдорлар, жамият ҳаётида роли ниҳоятда кучли бўлган мусулмон дини пешволари, йирик савдогарлар ва сармоядорларнинг шахсий мулки бўлган. Бунини мавжуд манбалардаги айрим ҳужжатли маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Жўйбор шайхлари томонидан XVI асрда расмийлаштирилган ҳужжатлардан маълум бўладики, Бухоро шаҳрида мавжуд бўлган карвонсаройлар йирик ҳукмдорлар ва олий насаб шахсларга тегишли эди. Хусусан, шаҳардаги карвонсаройлардан бири Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдулла-хоннинг сафдоши амир Латиф Миракка тегишли бўлган бўлса, яна бир

¹ Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве. С. 489.

² Кун А. Очерки Кокандского ханства // Известия Императорского Русского Географического общества. Спб., 1876. Т. XII. С. 68.

³ Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве. С. 488.

карвонсарой эса амирзода Мирза Турсун Муҳаммадга қарашли бўлиб, у “Саррофлар карвонсаройи” номи билан ҳам машҳур эди. XIX асрнинг биринчи ярмига оид аниқ материаллар мисолида ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин. XIX асрнинг 30-йилларида Бухорога келган рус прапоршчиги И.В. Виткевичнинг маълумотларига кўра шаҳар карвонсаройларидан икkitаси олий ҳукмдор – Амирга, биттаси – қушбегига, яна бири – Ражаббек девонбегига тегишли бўлган¹.

Шаҳар карвонсаройлари кўп ҳолларда илгариги даврларда бўлгани каби эгалари томонидан маълум масжид ва мадрасалар фойдасига вақф этилган эди. Буни XIX аср ўрталаридаги Тошкент карвонсаройларига оид маълумотлар ҳам тасдиқлайди Уларга биноан Тошкентнинг Нурмуҳаммад қушбеги, Исабек, Маҳрам боши, Дастурхончи, Абдурасул номи билан юритилувчи карвонсаройлари масжид ва мадрасалар фойдасига вақф этилган эди. Баъзи ҳолларда карвонсаройларнинг вақф этилиши қисман амалга оширилиши ҳам мумкин эди. Хусусан, Саид Азим номи билан машҳур Тошкент карвонсаройи фойдасининг 1/10 қисмигина вақф этилган эди². Шунингдек, шу шаҳардаги Шохбек карвонсаройидан келадиган даромаднинг фақат ярмигина вақф этилган эди, холос³.

Карвонсаройлар баъзан эгалари томонидан ижарага ҳам берилган. Уни ижарага олган шахс бу иншоот эгасига маълум миқдорда ижара ҳақи тўлаган ва уни бошқарган. Юқорида номи зикр этилган И.В. Виткевичнинг кўрсатишича, Бухородаги Ражаббек девонбеги карвонсаройи ўз эгасига ижарадан 300 Бухоро олтин тангаси миқдорида фойда келтирган⁴.

Одатда, карвонсаройлар пишиқ ғиштдан қурилар эди. Буни ёзма манбаларда учрайдиган маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, XIX асрнинг биринчи ярмида Хива карвонсаройларидан бири шаҳарнинг Абдулбобо дарвозасига яқин ерда тўғри тўртбурчак шаклида ғиштдан қурилган эди⁵. Шунингдек, Бухородаги Гаукушон карвонсаройининг “хужралари пишиқ ғиштдан” эканлиги ҳақида XVI

¹ Записки о Бухарском ханстве . С. 58-60.

² Тетевревников А.Н. Очерк внутренней торговли киргизской степи. Спб., 1867. С. 307.

³ Ўша ерда.

⁴ Записки о Бухарском ханстве . С. 100.

⁵ Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Аму-/Дарьи. С. 112.

асрга оид маълумот ҳам мавжуд¹. Бу иншоотлар қурилишида ёғоч ва пахсадан ҳам кенг фойдаланилган. Манбаларда, айрим ҳолларда, “ёғоч карвонсаройлар” эслатиб ўтилади.

Карвонсаройлар бир ва икки қаватли бўлиши мумкин эди. Кўпинча, улар икки қаватдан иборат бўлар эди. Бу ҳақида XIX асрнинг биринчи ярмига оид манбаларда қуйидаги маълумотлар қайд этилган: “Бухоро карвонсаройларининг кўпчилиги ягона режа асосида қурилгандир. Булар катта квадрат шаклидаги икки қаватли бинолар бўлиб, уларнинг ташқи деворлари шаҳардаги кўпгина бошқа бинолар каби деразаларга эга эмас, биринчи қават чуқур омборлар билан банд бўлиб, уларнинг эшиги ҳовлига қараган; иккинчи қаватда эса ҳорижий савдогарлар ... яшайдилар”². Теварак-атрофи ўралган бу иншоотларга бир томондан кирилган. Уларнинг баъзиларида ташқи томондан деворларига ўйиб ишланган ва турли маҳсулотларни сотишга мўлжалланган дўконлар ҳам мавжуд эди. Баъзан бундай дўконлар карвонсаройларнинг ичида ҳам жойлашган бўлиши мумкин эди. XVI асрга оид ҳужжатларнинг бирида Бухородаги “саррофлар карвонсаройи” номи билан машҳур сарой биноси ичида жойлашган “дўконлар” эслатиб ўтилади³. Тошкентдаги карвонсаройларнинг кўпчилиги ҳам улар ичида жойлашган дўконларга эга бўлган⁴.

Тўртбурчак шаклидаги, икки қаватли карвонсаройлар шаҳарларнинг кўпларига хос эди. Масалан, Хива карвонсаройларидан бири шаҳарнинг шарқий қисмида жойлашган бўлиб, у тўғри тўртбурчак шаклида ғиштдан қурилган эди. Унинг ҳар томони “30 саржиндан” иборат бўлиб, фақатгина жануб томонда битта дарвозаси бор эди. Икки қаватдан иборат бу карвонсаройнинг пастки қаватида 100 та дўкон бўлиб, иккинчи қавати эса савдогарларнинг яшаши учун мўлжалланган эди⁵.

Савдогарларнинг отларини сақлаш учун карвон-саройларда отхоналар ҳам мавжуд бўлган. Бухородаги Саррофлар бозорида жойлашган ва шу ном билан машҳур бўлган карвонсаройнинг сотилиши муносабати билан XVI асрда тузилган ҳужжатда унинг “кўпгина ҳужралар, улар билан боғланган айвон ва отхонадан”

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 3. С. 91.

² Записки о Бухарском ханстве. С. 99.

³ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 2. С. 89.

⁴ Тетевревников А.Н. Очерки внутренней торговли киргизской степи. С. 308.

⁵ Иванин М. Хива и река Амударья. С. 172.

иборат эканлиги эслатиб ўтилади¹. XIX аср маълумотларига кўра Тошкент карвонсаройларида ҳам “от ва туяларни сақлаш учун хоналар” мавжуд эди². Бухоро шаҳрида эса карвонларга тегишли туялар шаҳар ташқарисида, хусусан, Самарқанд дарвозаси ортидаги махсус карвонсаройларда сақланган³.

Шаҳарларнинг ташқи иқтисодий алоқалари янада кенгайиб бориши натижасида XIX асрнинг биринчи ярмида карвонсаройларнинг сони муттасил ўсиб борган. Буни биргина Бухоро шаҳри мисолида яққол кузатиш мумкин. XIX асрнинг биринчи ярмига оид маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, тарихан қисқа бу даврда шаҳар карвон-саройларининг сони тез ўсиб борди. XIX асрнинг 20-йилларида Россиядан Бухорога келган Е.К. Мейендорф шаҳар карвон-саройларини 14 тадан иборат деб кўрсатса, шу асрнинг 30-йилларида бу ерга ташриф буюрган П.И. Демезон ва И.В. Виткевичлар уларнинг сонини 25 та атрофидалигини қайд этадилар. Шу асрнинг 40-йилларида Н.В. Хаников “Бухоро хонлигининг тавсифи” номли асарида ёзишча, шаҳар карвон-саройлари 38 атрофида бўлиб, уларнинг 24 таси ғиштдан, 14 таси эса ёғочдан қурилган эди⁴.

Турли марказларга келган хорижий савдогарлар, одатда, қайси мамлакатдан келганликларига қараб маълум карвон-саройларда яшаганлар. Уларнинг катта қисмини ҳиндлар ташкил қилар эди. Биргина Бухоро шаҳрида, инглиз А.Бёрнснинг ёзишча, 300 атрофидаги ҳиндлар яшаганлар⁵. Улар Бухородаги Ҳинди, Бадриддин, Қушбеги, Мирзачўл, Хўжа Жўйбор, Тошкентдаги Ширин Хожа Раис саройида тўхтаганлар. Самарқанд карвонсаройларидан бири ҳам ҳиндларга тегишли эди. Рус ва татарларнинг савдо вакиллари ҳам шаҳарларда алоҳида карвонсаройларда яшаганлар. Улар Бухородаги Аёз, Нўғой, Филхона, Қулюта, Қўқонда эса “Закот саройи”да қўним топганлар.

Баъзи шаҳарлардаги карвонсаройларнинг айримларида яҳудийлар яшаганлар. XIX аср маълумотларига биноан Тошкент карвонсаройларидан бири “Яҳудийлар карвонсаройи” номи билан

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 2. С. 89.

² Тетевревников А.Н. Очерки внутренней торговли киргизской степи. С. 311.

³ Ремпель Л.И. Далекое и близкое. С. 85.

⁴ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 100; Записки о Бухарском ханстве. С. 58, 99; Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. С. 101.

⁵ Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч. II. С. 407-408.

маълум эди. Шу давр муаллифи Н.В. Ханиковнинг маълумотларига кўра, Қаршидаги учта карвонсаройдан бири яҳудийларга тегишли бўлиб, бу ҳақида муаллиф шундай ёзади: “Шаҳарда карвонсаройлар учтадир, лекин уларнинг икkitасигина шаҳарга келадиган карвонларга хизмат қилади, учинчиси эса яҳудийлар томонидан сотиб олинган ва эгаллангандир”¹.

Шаҳар карвонсаройлари хорижий савдо аҳли эҳтиёжларига хизмат қилибгина қолмай, балки маҳаллий савдогарларнинг фаолиятида ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Бу ерда маҳаллий савдогарлар ўз молларини сақлар ва улар билан улгуржи савдони амалга оширар эдилар. Хусусан, XIX асрда Тошкентдаги Исабек, Шохбек, Дастурхончи, Абдурасул ва Мулла Омонбой раис номи билан машҳур саройларда улгуржи савдо билан шуғулланувчи тошкентлик бой савдогарлар ўз молларини сақлаганлар². 1823 йилда Хива хони Муҳаммад Раҳим томонидан пойтахт шаҳарда қурилган карвонсаройда ҳам шаҳарлик бой савдогарларнинг моллари сақланган. Бухоро карвонсаройлари мисолида ҳам бу ҳолат ўз тасдиғини топади. Бунга И.В. Виткевичнинг қуйидаги сўзлари орқали амин бўлиш мумкин: “Карвонсаройлар ҳақида сўз кетганида кўрсатиб ўтиш жоиздирки, ҳар бир бухоролик савдогар саройда хонага эгадир; чунки ўз молини қўйиш ва сақлаш учун бошқа жой йўқдир”³.

Карвонсаройларнинг ҳаммаси ҳам икки қаватли бўлиб қолмай, уларнинг баъзилари бир қаватли, ёғоч ва пахсадан қурилган, ҳажм жиҳатидан бирмунча кичикроқ бўлиб, улар кўпинча маълум маҳсулот ёки хомашё турини сақлаш учун омборхона вазифасини ўтаган. Жумладан, XIX асрда Қўқондаги карвонсаройлардан бири пахтани сақлашга мўлжалланган эди. Шу даврдаги Тошкентнинг “Майиз саройи”ида эса фақатгина қуруқ мевалар сақланган ва улар билан улгуржи савдо амалга оширилган. Уларда савдогарларнинг яшаши учун шароит йўқ эди⁴. Бир қаватли, ҳовлиси ва атиги учтагина хонаси бўлган Бухородаги “Пахта саройи” хонлик қишлоқларидан келтириладиган пахтани тўплаш учун, “Тамаки”саройи эса бошқа шаҳарлар ва қишлоқлардан келтириладиган тамакини сақлаш учун мўлжалланган эди. Шунингдек, шаҳардаги Эски Амир саройи

¹ Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. С. 198.

² Тетевревников А.Н. Очерки внутренней торговли киргизской степи. С. 311.

³ Записки о Бухарском ханстве. С. 102.

⁴ Тетевревников А.Н. Очерки внутренней торговли киргизской степи. С. 312.

пахтани, Янги Амир саройи қоракўл териларни, эски Барра саройи эса нил бўёғини сақлашга ихтисослашган эди¹.

Карвонсаройларнинг яна шундай бир тури ҳам мавжуд бўлиб, улар, одатда, бошқа саройлардан ҳажм жиҳатидан кичиклиги билан ажралиб турар эди. Уларда, асосан, камбағал йўловчилар, юксиз савдогарлар, ўз туяларида юк ташувчилар тўхтар эдилар. Жумладан, Тошкентда мавжуд бўлган бундай саройларда кўпинча ўз туяларини чўлда сақлаган Россияга юк ташувчилар тўхтар эдилар².

Қайд этиб ўтиш лозимки, карвонсаройларда фақатгина турли маҳсулотлар сақланиб қолмай, бу ерда улар билан улгуржи савдо ҳам амалга оширилган.

Саройларда муайян амалдорлар ва хизматчилар ҳам бўлиб, улар бу ердаги иқтисодий ҳаётни мувофиқлаштириб туришга ҳаракат қилганлар. Масалан, Бухородаги Янги Амир саройида шаҳарга олиб келинган барча қоракўл терилар тўпланар ва бу хомашё турини навларга ажратишга ихтисослашган хизматчилар томонидан хилларга ажратилар, ўровчи хизматчилар эса уларни ўрамлаб боғлар эдилар. Бундан ташқари, саройда бошқа хизматчилар ҳам бўлиб, уларнинг бошида турган амалдор эса алоҳида хонада ўтириб келтирилган моллардан закот йиғар эди³.

Карвон-саройлар нафақат савдогарлар тўхтайдиган ва ўз молларини сақлайдиган жойгина бўлиб қолмай, уларда баъзан маълум маҳсулот турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандлар ҳам яшаганлар. XIX асрнинг 30-йилларида И.В. Виткевичнинг кўрсатишича, Бухородаги Нўғой саройида россиялик татарлар яшаганлар ва “кўп вақтларини очик ҳавода” пойафзал тикиш билан ўтказганлар⁴. Шу муаллифнинг қайд этишича, шаҳардаги Филхона саройида ҳам татар ҳунармандлари – кафшдўзлар яшаганлар ва маҳсулот ишлаб чиқариш билан машғул бўлганлар⁵. Шаҳар карвон-саройларининг энг кичиги бўлган Шона саройида эса, П.И. Демезоннинг кўрсатишича, тароқ ишлаб чиқаришга ихтисослашган бухоролик ҳунармандлар меҳнат қилганлар⁶.

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 100-101.

² Тетевревников А.Н. Очерки внутренней торговли киргизской степи. С. 311.

³ Ремпель Л.И. Далекое и близкое. С. 86.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 100.

⁵ Ўша асар. 101-б.

⁶ Ўша асар. 60-б.

Шаҳарлардаги карвонсаройларни манбалар маълумотига асосланган ҳолда таҳлил этиш шуни кўрсатадики, уларнинг бутун сўнгги ўрта асрлар мобайнида мавжудлиги ва сонининг муттасил ўсиб бориши шаҳарларнинг ҳудуд иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти янада ортиб борганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, XVI-XIX асрнинг ўрталарида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари ҳаётида савдонинг ўрни бекиёс эди. Савдонинг ички, транзит ва ташқи шакллари турли марказларнинг иқтисодий ҳаётида катта ўрин эгаллаган. Сиёсий барқарорлик йилларида шаҳарларда савдо турлари кенг ривож топди ва иқтисодий ҳаётнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Аксинча, сиёсий номутаносибликлар мавжуд бўлган даврларда эса савдо издан чиккан. Бунинг ёрқин мисоли сифатида XVIII асрнинг биринчи ярмида хонликларда кузатилган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг нотекис ривожланиши оқибатида савдо муносабатларининг издан чиқишини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Савдонинг ривожланиши натижасида айрим шаҳарлар Шарқ тижорат дунёсининг йирик марказларига айландилар ва уларнинг иқтисодий имкониятлари кенгайиб борди. Улар бошқа марказларнинг тараққиётига самарали таъсир кўрсатдилар. Ички, транзит ва ташқи савдонинг ривожланиши айрим ҳунармандчилик турларининг равнақиға самарали таъсир кўрсатди. Оқибатда, айрим шаҳарларнинг маълум бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишга ихтисослашув жараёни тезлашди. Бу эса Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари иқтисодий алоқаларининг ривожланиб, мавжуд ягона иқтисодий макон доирасида шаҳарлараро ўзаро меҳнат тақсимооти равнақ топиб борганлигидан далолат беради.

Бозорлар ва уларнинг шаҳар ҳаётидаги ўрни

Шаҳарларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий юксалишида ички, ташқи ва транзит савдо амалга ошириладиган ерлар – бозорларнинг аҳамияти бекиёс эди. Одатда, шаҳарларнинг мавжудлигини тасдиқловчи кўрсаткичлардан бири сифатида уларда бозорларнинг борлигига алоҳида эътибор қаратилад эди. Жумладан, XVI аср муаллифи Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон Исфажоний Сигноқ ҳақида қуйидагиларни алоҳида қайд этади. Унинг ёзишича, Сигноқ шаҳар бўлиб, унда “шаҳар ҳокимияти, масжид ва бозор бор”¹ эди.

¹ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 117.

Бозорларининг катта ёки кичиклиги, бойлиги ва бошқа жиҳатлари шаҳарларнинг мамлакатда тутган ижтимоий-иқтисодий ҳолати, давлатдаги сиёсий вазият билан чамбарчас боғлиқ эди. Сиёсий номутаносибликлар кузатилган айрим даврларда мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳам издан чикиб, савдо ва бозорлар ҳолатининг ёмонлашувига олиб келар эди. 1558 йилда Хива хонлигидан ўтган инглиз Антони Женкинсон Урганч ҳақида ёзар экан: “Ўзаро урушлар оқибатида 7 йил мобайнида шаҳар тўрт марта қўлдан-қўлга ўтган; шунинг учун уларда савдогарлар жуда кам бўлиб ва улар жуда камбағалдирлар”¹, - деб қайд этган эди. Аксинча, сиёсий барқарорлик мавжуд бўлган йилларда эса савдони тартибга солиниши ва бозорларнинг кўпайиши кўзга ташланади. Хусусан, Бухоро тахтида ўтирган қатъиятли ҳукмдор Абдулла-хон II даврида пойтахт шаҳарда бозорлар яхшиланиб, унинг бир қанча янги турлари, карвонсаройлар кўплаб қурилган эди.

Бозорлар ўрта аср шаҳарларининг кўрки эди. Бу ерда турли маҳсулотлар билан савдо-сотиқ қилувчи шаҳарликларни, кишлоқ ва дашт аҳлини, узоқ ва яқин мамлакатлардан ташриф буюрган савдогарларни учратиш мумкин эди. Бухорода бўлган А. Вамбери шаҳар “... бозорлари ўзга юртликнинг нигоҳида ундаги халқлар, кийимлар, урф-одатларнинг турли-туманлиги билан кўзни камаштирадиган манзара очади”², - деб қайд этади.

Йирик савдо-иқтисодий марказлар бўлган шаҳарлар ўзларининг турли-туман бозорлари билан машҳур эди. Ўрта аср, хусусан, сўнгги ўрта аср шаҳарлари бозорлари ҳақида сўз кетар экан, уларнинг маълум бир турдаги маҳсулотни сотишга ихтисослашганлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ даркор. XV аср охирида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Самарқанд ҳақида ёзар экан, унинг бозорлари хусусида қуйидагиларни қайд этади: “Самарқанд шаҳри ажаб ораста шахредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким ўзга кам шаҳрда андоқ бўлмай. Ҳар ҳирфгарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига маҳлут эмастур, тавр расмедур”³. Бухорода бўлган Антони Женкинсон ҳам бу ҳолатни ушбу шаҳар мисолида тасдиқлаб қуйидагиларни ёзган эди: “... бу ерда ҳар бир ҳунармандчилик соҳаси ўзининг алоҳида бозорига эга”⁴.

¹ Женкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 177.

² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 183.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 46-б.

⁴ Женкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 182.

Бозорларнинг маълум турдаги маҳсулотни сотишга ихтисослашганини турли ҳужжатли материаллар ва бошқа манбалар маълумотларига таяниб кузатиш мумкин. Жумладан, Бухоро хонлигида сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий маъқеи кучли бўлган Жўйбор шайхларининг турли кўчмас мулк хилларининг олди-сотдиси расмийлаштирилган XVI-XVII асрга оид ҳужжатларида пойтахт шаҳардаги кўплаб бозор турлари эслатиб ўтилади. Хусусан, уларда оқ мато билан савдо қилинувчи сафидфурушлар бозори, тақиядўзлар бозори, базозлар бозори, кийим-бош билан савдо қилинувчи жомафурушлар бозори, дўппи бозори, маҳсидўзлар бозори, темир буюмлар бозори, арқон билан савдо қилинувчи лаввофлар бозори, бўйра бозори, озиқ-овқат билан савдо қилинувчи ошпазлар бозори, саррофлар бозори ва ҳ.к. ларни учратиш мумкин¹. Рухоний Будрин ҳам XIX асрнинг 20-йилларида Бухорода ҳар бир молнинг ўз бозори борлиги, жумладан, шойи рўмол ва ёпинчиклар, ип газламалар, рус моллари, идиш-товоқлар, мис идишлар, этик ва бошмоқлар, қўй ва сигирлар, ўтин ва ёғочлар, нон ва бошқа емак бозорлари борлигини таъкидлаб ўтган эди². Шу асрнинг бошқа муаллифи Н. Хаников эса эчки терисидан тикилган этиклар бозори, балиқ бозори, шам бозори, ун, сули ва жўхори бозори, туз бозори, кўмир бозори, бўз матолар бозори, юфть териси бозори, қуруқ мевалар бозори, дори-дармонлар бозори, тарвуз, қовун бозори, анор, нок бозори, тухум бозори, сут бозори, от эгар-жабдуқлари бозори, пичоқ бозори, ёғ бозори, арқон бозори ва ҳ.к. номларини келтиради³.

Бирор турдаги маҳсулотни сотишга ихтисослашган бозорларни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. 1735 йилга оид Нур Муҳаммад Алимов кўрсатмасидан аён бўладики, Тошкентда "... ҳар бозорда бир хилдаги мол" сотилган бўлиб, "унда бошқа нарса йўқ... пахта, ипак, ... этик... ипак парчалар турли бозорларда" сотилган⁴. 1800 йилда Тошкентда бўлган тоғ инженерлари М. Пospelов ва Т. Бурнашевлар шаҳарнинг ўртасида катта ҳудудни эгаллаган бозор борлигини эътироф этар эканлар, унда сотилаётган моллар хилга қараб тўсиқлар билан бир-биридан ажратиб қўйилганини қайд этадилар⁵. Шу асрга оид фактик материаллар Тошкент бозори ҳақида

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 1, 5, 270. С. 88, 93, 250.

² Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 26.

³ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – С. 92-93.

⁴ Рассказ сарта Нур-Мухаммеда. С. 85.

⁵ Поездка Пospelова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году. С. 28.

янада атрофлича фикр юритишга имкон беради. Уларга кўра “узунлиги 400 саржин, эни 100 саржин” бўлган Тошкент бозори 2400 дўконга эга эди. Бу ерда турли-туман моллар билан савдо қилиниб, муайян маҳсулот тури бозорнинг номини белгилаган эди. Улар қуйидагилар эди: майиз, писта, ёнғоқ, олма, анор, қовун билан савдо қилинувчи Баққол бозори; қўшни дашт аҳолиси эҳтиёжини қондириш учун олача, йўл-йўл чит, бўз, пўстинлар, белбоғ, рўмол билан савдо амалга ошириладиган Қозоқпуруш бозори; буғдой, қовурилган тарик, сабзи ва пиёз билан савдо қилинувчи Қрич бозор; тарик, арпа, гуруч ва нўход билан савдо қилинувчи Арпа бозор; Кўн бозор; Ун бозор; намад, камчин, арқон, қоп, эгар-жабдуқ, хуржун ва камарлар билан савдо қилинувчи Кигиз бозор; Қўй бозор; Гўшт бозор; Нонвой бозор; оёқ кийимининг турли хилларини сотишга ихтисослашган Кафш бозор; тўсинлар, ёғочлар, тайёр эшик ва қурилиш учун зарур бўлган нарсаларни сотиш амалга ошириладиган Ёғоч бозор; Кўрпа-гилам бозори; тақа, эшиклар учун ҳалқа, мих, ўроқ, арра ва ҳ.к. сотишга ихтисослашган Темир бозори; мисдан ясалган қозон, чойгум, чўмич, қошиқ, дастшўй, чойнак, кумғон, тос ва бошқаларни сотишга ихтисослашган Мис бозори; совун ва шам билан савдо қилинадиган Шам бозори; чой ва шакар билан савдо қилинувчи Чойпуруш-аттор бозори; чит, тик, митқол, мовут, дока, рўмол билан савдо қилинувчи Чит бозори; канавис, беқасам, парча, адрас, хоса ва ҳ.к. билан савдо қилинадиган Адрас бозори; Пичоқ бозори; тозаланган ва тозаланмаган пахта билан савдо қилинувчи Пахта бозори; Тамаки бозори; идиш-товоқлар билан савдо қилинувчи Тovoқ бозори; Заргарлик бозори; Эгар бозори; сағри тери билан савдо қилинувчи Сағри бозори ва ҳ.к.

Маълум турдаги маҳсулот хилини сотишга мўлжалланган бозорларнинг бу тарзда ихтисослашувидан бошқа марказлар – Хива, Қўқон, Наманган, Қарши каби шаҳарлар ҳам мустасно эмас эди. Хусусан, бу ўринда XIX аср Хива бозори махсус бозорлар – пахта бозори (гавоча), кунжут бозори, ғалла бозори, чигит бозори, гуруч бозори, рўян ва тамаки бозорларига бўлингани қайд этиб ўтиш жоиз¹. Шу шаҳарнинг чорва бозори ҳам сотилётган мол турига қараб ўз навбатида яна бир қанча бозор турларига бўлинар эди. Уларга яқин

¹ Иванов И.И. Архив хивинских ханов. С. 139.

ерларда эса пичан ва чорвачилик учун зарур бўлган маҳсулотлар билан савдо амалга оширилган¹.

Бозорларнинг бундай ихтисослашуви кўп ҳолларда ҳар бир шаҳар ва унинг атрофлари иқтисодининг узвий боғлиқлиги, талаб ва эҳтиёжнинг ўзаро уйғунлиги билан ҳам белгиланар эди. Бу айрим шаҳарлар бозорларига хос хусусиятларни келтириб чиқарар эди. Баъзи шаҳарларда мавжуд бўлган бозорлар бошқалари мисолида учрамаслигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ даркор. Хусусан, ипакчилик кенг ривожланган ҳудудларда “бозори барги тут” номи билан машҳур бозорлар бўлган. Жумладан, XIX аср ўрталарида Самарқандда бундай бозорлар мавжуд бўлиб, ипак қуртини боқиш билан машғул бўлган шахслар барг танқислиги сезилганда, уни бу ердан сотиб олиш имконига эга бўлганлар. Шаҳардаги Шердор мадрасаси ёнидаги кўчат бозорида эса бошқа дарахтларга қараганда тут дарахтининг “балхий” ва “хоразмий” навлари кўп миқдорда сотилган². Бундан ташқари, ипакчилик билан фаол шуғулланувчи ҳудудлардаги шаҳар бозорларида мавсуми келганида ипак қурти уруғи билан кенг савдо амалга оширилган. XIX аср бошларида Қўқонда бўлган Ф. Назаров “Биз шаҳарга кирганимизда ҳамма бозорлар ипак қурти уруғи солинган қутилар билан тўла эди”³, – деб қайд этади. Хивада ҳам бу даврда “пилла бозори” номи билан машҳур бозор мавжуд эди⁴.

Шаҳарлар иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган бозорларнинг топографик жиҳатдан жойлашиш тартиби ҳам диққатга сазовордир. Одатда, шаҳарларнинг марказий қисмида заргарлар, саррофлар, темирчилар бозорлари, турли кийим-бош турлари билан савдо қилинувчи бозорлар жойлашар эди. Қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотларининг кўпгина турлари билан савдо қилишга ихтисослашган баъзи бозорлар шаҳар четлари ва унинг ташқарисида жойлашар эди. Шундай бозорлардан бири катта ҳудудни талаб қилувчи чорва билан савдо амалга ошириладиган бозорлар эди. XIX аср бошларида Мир Иззатилла Бухородаги от бозори “Хўжа Боҳовуддин Нақшбандий мозори яқинида” жойлашганлиги ва чоршанба кунлари уларда савдо қилинишини эслатиб ўтади⁵. Шунингдек, шаҳарнинг яна бир от бозори унинг ташқарисида –

¹ Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. Л., 1978. С. 97.

² Адамолли Ю. Разведение шелковичных червей в Средней Азии. С. 516.

³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 51.

⁴ Иванов И.И. Архив хивинских ханов. С. 139.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 197.

“Самарқанд дарвозаси”дан 1,5 чақирим нарида жойлашган эди¹. Шаҳарнинг бошқа бир от бозори эса Имом давозасидан ташқарида, сугир, қўй ва туя бозори эса Намозгоҳ дарвозасидан ташқарида жойлашган эди².

Бозорлар қурилиши ва ундаги савдо иншоотларининг турли-туманлиги билан бир қатор умумий хусусиятларга эга эди. Шаҳар бозорлари, одатда, унинг марказий, гавжум ерларида – катта кўчалар устида ва улар кесишган ерларда жойлашар эди. Айрим кўчалар кўп ҳолларда бозор вазифасини ўтаганлиги баъзи манбаларда эслатиб ўтилади. Е.К. Мейендорф Бухоро ҳақида ёзар экан, унда “икки томони дўконлар билан тўла узунлиги ярим чақирим кўчаларни кўриш мумкин”³, – деб қайд этган эди. XIX аср муаллифи бу ҳолатни Хива шаҳарлари мисолида тасдиқлаб, жумладан, Гурлан бозори хусусида, унинг 66 дўконининг бир қисми “шаҳарнинг ўртасида, асосий кўчанинг икки томонида” жойлашганлигини кўрсатиб ўтади⁴.

Кўп ҳолларда бозор кўчаларининг усти ёпилган. XVI асрда Антони Женкинсон Урганч бозори ҳақида қуйидагиларни қайд этади: “... битта узун кўчанинг усти ёпилган, у бозор вазифасини ўтайди”⁵. Бу ҳолатни XIX аср муаллифи А.П. Хорошхин ҳам Тошкент мисолида тасдиқлаб, бозорларнинг “кўп ҳолларда бутун кўча бўйлаб усти ёпиқлиги”ни эслатиб ўтади⁶. Улар тўсинларнинг кўчанинг бир юзидан иккинчисига ташлаш ва усти қамиш, сомон ва хас-чўплар билан беркитиш усулида ёпилган. XIX асрда Қўқон бозори ўртасидаги кўчаларнинг усти ҳам соябон билан ёпилганлиги ҳақида шу давр муаллифлари хабар берадилар⁷. Самарқанд кўчаларидаги бозорлар ҳам шу тарзда “қуёш нурини ўтказмайдиган анча қалин соябонлар билан” ёпилган эди⁸.

Шаҳар бозорлари турли савдо расталари мажмуасидан иборат эканлигини қайд этмоқ лозим. Расталар, одатда, бозорларнинг маълум турдаги молни сотишга мўлжалланган қаторлари бўлиб, улар

¹ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 92-93.

² Ремпель Л.И. Из истории градостроительства на Востоке (Материалы по планировке старой Бухары) // Искусство зодчих Узбекистана. Т., 1962. С. 242.

³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 77.

⁴ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 105.

⁵ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 177.

⁶ Хорошхин А.П. Очерки Ташкента. С. 95.

⁷ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 428.

⁸ Каразин Н. Среднеазиатские этюды. Чапан-атинские этюды // Туркестанский сборник. Спб., 1873. Т. 89. С. 280.

асосан маҳсулотни шу ернинг ўзида ишлаб чиқариш ва сотишга ихтисослашган дўконлардан иборат бўлган. Бозорлардаги дўконлар ҳақида сўз кетар экан, Тошкент мисолида уларнинг баъзилари “икки каватли”¹ бўлганлигини, кўп ҳолларда дўконларнинг эшиклари бўлмаганлиги ва улар тунда тахта билан ёпиб қўйилган”лигини кўрсатиб ўтмоқ даркор².

Расталар, одатда, оқсоқоллар томонидан бошқарилган. Улар ўз каторларига жавоб бериш билан бирга растанинг ички ҳаётини ҳам бошқариб турганлар: ундаги мунозарали масалаларни ҳал қилганлар. Баъзи ҳолатларда хунаремандларни хомашё билан таъминлаганлар, маҳсулотларнинг сифати, нархи ва сотувчилар томонидан тўғри сотилишини назорат қилиб борганлар. Оқсоқоллар зиммасига яна бир қанча вазифалар юклатилган эди. Жумладан, Тошкент бозорларига оид маълумотларни кўрсатишича, оқсоқол бу ерда дўконларни қўриқлаш учун тунги қоровулларни ҳам ёллар эди. Қоровуллар зиммасига расталарни қўриқлаш билан бирга уларни супуриб-сидириш ва сув сепиш ҳам юклатилар эди³.

Шаҳарлар йирик иқтисодиёт марказлари сифатида савдо иншоотларининг турли хилларини вужудга келтирган. Уларда кенг савдо амалга оширилган – тимлар, тоқлар кўплаб қурилган эди. Хусусан, Бухорода XVI аср ўрталарида тақиядўзлар тими, базозлар тими, жомафурушлар тими, дўппифурушлар тими ва бошқалар мавжуд бўлган. Тимлар меъморий жиҳатдан узунчоқроқ шаклда, усти ёпиқ тарзда ғиштдан қурилган савдо иншоотини ташкил қилиб, унда турли расталар жойлашган эди. XVI асрнинг 80-йилларида Бухоронинг олий ҳукмдори Абдуллахон II томонидан қурилган тим ҳам шулар жумласидан бўлиб, у нотўғри квадрат шаклини эслатади. Унинг ўртасида ғишт устунлар ёрдамида гумбаз ўрнатилган бўлиб, унинг атрофи ҳам гумбазлар билан айлана шаклида ўралган эди⁴.

Тимлар бошқа шаҳарларда ҳам қурилган. Хусусан, Хивадаги Оллоқулихон томонидан қурилган тим шулар жумласидандир, Бу “равоклар ва гумбазлар билан қурилган анча катта ғиштин бино” бўлиб, бу гумбазларнинг учида “ёруғлик ўтказувчи олти қиррали ва доира шаклидаги туйнуклари” бор эди. Тим деворларининг ич

¹ Корреспонденция из Ташкента. С. 9.

² Хорошхин А.И. Очерки Ташкента. С. 95.

³ Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве. С. 521.

⁴ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. Т.: ЎзФан, 1936. С. 70.

томонида эса “ёғоч шкафлар ва кичкинагина дўконлар қурилган бўлиб, уларда савдогарнинг ўзи ўтирар эди”¹.

Шаҳарларда тимлар билан бирга кенг тарқалган савдо иншоотларидан бири – тоқлар бўлиб, улар бозорлардаги йўллар туташган ерда бунёд этилган эди. Меъморий жиҳатдан улар квадрат, олти ёки саккиз қиррали, усти гумбаз билан ёпилган, ғишдан қурилган иншоотлар бўлиб, уларнинг ичидаги деворларига ёпиштирилиб қурилган ҳужралар дўконлар вазифасини ўтар эди. Улар жумласига Бухорода XVI асрда мавжуд бўлган Тоқи Саррофон, Тоқи Заргарон, Тоқи Телпакфурушон, Тоқи Тиргарон ва Тоқи Ордафурушонларни киритиш мумкин. XIX асрнинг 20-йилларида Бухорода бўлган Е.К. Мейендорф тоқлар ҳақида: “Шундай чорраҳалар борки, улар қалин устунлар ушлаб турган катта гумбазлар билан қопланган”², – деб ёзар экан, уларда “бўялган ипак, кашта тикилган дўппилар, тасмалар, пичоқлар ва бошқа нарсалар билан савдо қилувчилар” жойлашганини қайд этади.

Хонликлар шаҳарларида “чорсу”, “чоҳарсу” номи билан машҳур бозорлар ҳам мавжуд эди. Одатда улар иккита йўл кесишган ерларда бунёд этилиб, усти гумбаз билан ёпилган бўлиб, шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Бундай бозорлар деярли ҳамма шаҳарларда мавжуд бўлган. Хусусан, Самарқанд Чорсуси XIX аср манбаларида усти ёпилган ва ҳар томонга чиқиш мумкин бўлган “тошдан” (ғишдан) қурилган савдо иншооти сифатида таърифланади. Бухоро Чорсуси ҳақида ҳиндистонлик Мир Иззатулла қуйидагиларни қайд этади: “Ҳар кун эрталабдан (кун чиқиши билан) бозори чорсу деб аталувчи бозор очилади. У шаҳарнинг марказидаги савдо майдонида жойлашгандир. Савдо усти гумбаз билан ёпилган катта иншоотда амалга оширилади”³. Чорсунинг Шаҳрисабз, Қарши шаҳарларида ҳам бўлганлигидан гувоҳлик берган XIX аср муаллифи уни “унча катта бўлмаган, усти гумбаз билан ёпилган айлана шаклидаги иншоотлар”⁴, – деб таъриф беради. Уларда, асосан, турли хил майда моллар билан савдо амалга оширилган.

¹ Костенко Л. Город Хива в 1873 г. С. 328.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 102.

³ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 201.

⁴ Хорошхин А. Самарканд (Листки из памятной книжки). С.193; Карзин Н. Среднеазиатские этюды. С. 280.

Савдо амалга ошириладиган ерлар кўпинча шаҳарлардаги марказий майдонларни эгаллар эди. Асосан шаҳарларнинг марказий қисмини ташкил этган Регистон майдони ана шундай савдо марказларидан эди. Бу ҳолат кўпроқ Бухоро хонлигидаги шаҳарлар учун характерли эди. Хусусан, Бухородаги бозорлардан бири XVI аср манбаларида “Регистон бозори” номи билан эслатиб ўтилади¹. Регистон бозори шаҳар иқтисодий ҳаётида катта ўрин тутганлигини унинг кейинги юз йилликлар давомида ҳам фаолият кўрсатгани билан тасдиқланади. Хусусан, XIX асрга оид манбаларда Регистон бозори шаҳарнинг йирик бозорларидан бири сифатида таърифланади². Шу аср муаллифининг ёзишича, Регистоннинг бир қисми турли хил рангдаги чодирлар остида жойлашган дўконлар билан банд этилган бўлиб, майдоннинг бошқа қисми эса “ўтин, сабзавот, гуруч, жўхори, пахта чигити, кунжут ёғи, эзилган кунжутдан тайёрланган туя еми ва ниҳоят турли мевалар, нон, шам ва кўп сонли аҳолининг кундалик эҳтиёжи учун керакли ҳамма нарсалар бозори бўлиб хизмат қилган”³. Буни XIX асрнинг 20-йилларида рухоний Будрин ҳам тасдиқлаб, “бу ерда ҳамма нарса сотилади”⁴, – деб қайд этади.

Регистон майдонларида бозорларнинг ташкил этилишини бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, XIX асрда Қарши Регистони ҳам “бозор расталари” билан банд бўлганлигини ўша давр муаллифлари кўрсатиб ўтадилар⁵. Самарқанд Регистонининг шарқий ярми – Шердор ва Тиллақори мадрасалари остоналари XIX аср муаллифи А. Хорошхиннинг кўрсатишича, “чаққонлик билан пештахта, ер ва бўйра устига териб қўйилган майда-чуйда моллар” билан банд этилган эди⁶.

Шаҳарлардаги йирик марказий бозорлар билан бир қаторда, шаҳар гузарларидаги кичик бозорчалар ҳам мавжуд эди. Улар, одатда, йўллар туташган чорраҳаларда жойлашар эди. Бу ерда, асосан, кундалик эҳтиёж учун зарур бўлган озиқ-овқат турлари, баққоллик моллари билан савдо амалга оширилар эди. Гузар бозорларидаги баққоллик дўконларида кундалик ҳаёт учун зарур бўлган озиқ-овқат – ун, гуруч, дуккакли ўсимликлар – мош, нўҳад,

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 22. С. 106.

² Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. С. 67.

³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 101.

⁴ Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 26.

⁵ Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. С. 53.

⁶ Хорошхин А. Самарканд (Листки из памятной книжки). С. 193.

жўхори, тўғралган сабзи ва бошқа нарсаларни харид қилиш мумкин эди¹.

Шу билан бирга шаҳарларда, асосан Бухоро хонлиги шаҳарларида бу ҳол кўпроқ кўзга ташланади. Учта йўл туташган ерларда ҳам бозорлар вужудга келиб, улар манбаларда “сераха” бозорлари номи билан юритилган². Шундай бозорлар жумласига XIX асрнинг 30-йилларида П.И. Демезон “Сари бозорлар”ни киритиб, “... ҳар бир чорраҳада “Сари Бозор” номи билан машҳур майда бозорлар ҳам жойлашган”³ лигини алоҳида қайд этган.

Йирик савдо-иқтисодий марказлардан ташқари катта ва кичик бошқа шаҳарларда ҳам бозорлар мавжуд бўлиб, улар ҳам ўз навбатида алоҳида олинган бир ҳудуднинг ва умуман мамлакат иқтисодининг ривожланишига самарали ҳисса қўшганлар. Уларда, одатда, аҳолининг асосий эҳтиёжларига хизмат қиладиган озиқ-овқат турларидан тортиб то кийим-кечак, уй-рўзгор буюмлари ва турли майда-чуйдалар билан ҳам савдо амалга оширилган. Шундай бозорлардан бири “овқат бозори” номи билан машҳур бўлиб, у Жиззахда фаолият кўрсатган эди. У ҳақида XIX аср муаллифи: “Кўкон бозорида бўлгани каби савдогарлар томонидан бир мамлакат маҳсулотининг бошқа мамлакат маҳсулотига айирбошланиши, албатта Жиззах бозорида йўқдир. Лекин унинг “овқат бозори” сифатидаги аҳамияти ниҳоятда каттадир”⁴, – деб қайд этган эди.

Катта ва кичик шаҳарларни боғлаган йўллар устида ҳам ўзига хос бозорлар вужудга келган бўлиб, улар йўловчилар ва яқин-атрофдаги аҳоли эҳтиёжини кондиришга мўлжалланган моллар билан савдони амалга оширганлар. А. Вамбери улар ҳақида: “... ҳар соатда, баъзан, ҳатто ҳар ярим соатда “бозорли-жой” (майда бозорлар)дан ўтишимизга тўғри келди”⁵, – деб қайд этади.

Бозорларнинг турли шаҳарларни қишлоқлар ва дашт аҳли билан иқтисодий боғлаган марказлар сифатидаги аҳамияти ниҳоятда катта эди. Буни Хива хонлиги шаҳарлари мисолида кузатиш мумкин. Хонликдаги кўп шаҳарлар бозорлари уларнинг марказий қисмидан ташқарида – шаҳар чеккаларида жойлашган бўлиб, бу ҳолат

¹ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 88.

² Ўша ерда.

³ Записки о Бухарском ханстве. С. 58.

⁴ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 213.

⁵ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 166.

шаҳарликларнинг қўшни қишлоқлар ва, асосан, дашт аҳли билан бўладиган савдони қулайлаштиришга хизмат қилган. Масалан, XIX асрда 40 та дўкондан иборат Кат бозори шаҳар дарвозалари қаршисида жойлашган эди. Хонликнинг йирик шаҳари Урганчда эса 320 та дўкон мавжуд бўлиб, уларнинг бир қисми шаҳарнинг (ичида – Г.А.) Бозор дарвозаси яқинида, бошқалари эса шаҳар ташқарисида уч қаторда жой олган эди. 150 дўкони бор Ҳазорасп бозори ҳам икки ва уч қатор бўлиб, шаҳар деворларидан ташқарида, пойтахт Хиванинг марказий бозорларидан ташқари, унинг 260 та дўкони шаҳарнинг турли қисмларида, хусусан, “шаҳар деворининг ташқари томони бўйлаб, Бокча дарвоза ва Шермуҳаммадота дарвозалари оралиғида” жойлашган эди¹.

Хива хонлигидги шаҳарлар ва қишлоқлар аҳли турли йўллар, хусусан, сув йўллари билан ҳам бир-бирлари билан алоқа ўрнатган эдилар. Бу ҳолат бозорлар топографиясида ҳам ўз аксини топган. Каналлар ва дарё ўзанлари бўйида жойлашган шаҳарлар бозорлари кўп ҳолларда кемалар ва қайиқлар келиб тўхтайдиган соҳилларда таркиб топар эди. Хусусан, XIX аср биринчи ярмига оид маълумотларга кўра, Хўжайлининг 150 дўкондан иборат бозори “шаҳарнинг жануб томонида, Сувонли каналининг чап қирғоғида жойлашган бўлиб, Тошҳовузнинг 180 дўкондан иборат бозори эса “канал устига қурилган ёғоч кўприк ёнида икки қаторда жойлашган” эди. Ғазовотнинг 25 дўкондан иборат бозори ҳам “Ғазовот каналининг ўнг томонида икки қатор этиб қурилган эди”².

Баъзи шаҳарларда савдо-сотик ишлари бозорда эмас, балки уйда амалга оширилган ҳолатар ҳам учраб туради. Бунинг асосий сабаби кўпинча бу ерда бозорнинг мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Бу ҳолат, асосан, дашт аҳли билан қўшни бўлган ерларда кузатилади. Жумладан, XVI аср муаллифининг кўрсатишича, Арқук шаҳри шундай марказлардан бири эди. “Шаҳарда дўконлар ва бозорнинг йўқлиги натижасида олди-сотдининг катта қисми аҳолининг уйларида амалга оширилгани сабабли, бу уйлардан аскарлар турли моллар билан чиқиб келардилар”³, – деб ёзган эди бу муаллиф. Аксинча, ўтроқ аҳоли зич жойлашган ерларда эса бу ҳолатнинг аксини кузатиш мумкин. Хусусан, Фарғона водийси ҳақида XIX аср

¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С.103.

² Ўша асар. 111-б.

³ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С.75-76.

муаллифлари В. Наливкин ва М. Наливкиналар: “Уйда ... савдо-сотиқ... жуда кам амалга оширилади. Чунки, биринчидан, дин сотиладиган молнинг ҳамма кўришини талаб қилади; иккинчидан, сотувчи бозордаги нархлардан беҳабар қолмаслиги керак ва учинчидан, олди-сотди жараёнида иккита гувоҳнинг бўлиши талаб этиладики, уларни уйдан доимо топиб бўлмайди”¹, – деб ёзган эдилар.

Айрим шаҳарларда савдо, айниқса, улгуржи савдо баъзи ҳолларда уйда амалга оширилган. Бунинг ёрқин мисоли сифатида бой савдогарларининг кўплиги билан машҳур Хива хонлигининг йирик савдо маркази Урганчи келтириш мумкин. Бу ҳақида XIX асрда шундай қайд этилади: “Урганч – хонликнинг бутун улгуржи савдоси жамланган жой бўлсада, унинг бозорига қараб хулоса қилиб бўлмайди. Урганч бозори ички моллар савдоси учун қурилгандир. Ташқи савдо бўйича барча катта битимлар машҳур савдогарларнинг уйларида тузилади. Бундай ҳуфёналикка унинг эртага соғ-омон ва таланмаган ҳолда уйғонишига ишончи йўқлиги сабабли амал қилинади”².

Шаҳар иқтисодиётининг маркази ва асосий савдо-сотиқ ишлари амалга ошириладиган ерлар сифатида бозорларнинг тинчлик даврларида бўлгани каби ўрта аср жамияти воқелигига мансуб ўзаро низо ва урушлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганини кузатиш мумкин. Ғалаёнли даврларда савдо-сотиқнинг ўзига хос шакллари юзага келар эди. Бундай ҳолни тасдиқловчи маълумотлардан бирини Заҳириддин Муҳаммад Бобур келтиради. Унинг ёзишича, уруш ҳаракатлари даврида “Ём навоҳисида эканда шахрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлиб, суд ва савдо қилурлар эди”³. Шу муаллифнинг темурийзода қўшинларининг Пули Мағокда тўхтаганликлари ҳақида берган қуйидаги хабари ҳам диққатга сазовордир. Унда қайд этилишича: “Бу юртта эканда Самарқанддин шахрий ва бозорий ул миқдор чиқиб эдиким, ўрду шахри бўлуб эди. Ҳарне шаҳарларда тиласалар ўрдуда топилур эди”⁴.

Турли-туман маҳсулотларнинг олди-сотдиси амалга ошириладиган бозорларнинг иш тартиби ҳам катта аҳамиятга молик

¹ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. С. 34.

² Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 95.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 65-б.

⁴ Ўша асар. 39-40-б.

масалалардандир. Манбаларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг ҳар бир шаҳари учун маълум бозор кунлари мавжуд бўлиб, савдо айнан мана шу кунларда амалга оширилган. Одатда, улар ҳафтанинг маълум кунларини ташкил қилиб, унда улгуржи ҳамда маълум турдаги молларнинг чакана савдоси амалга оширилган ва унга узоқ, яқин шаҳарлар, қишлоқлар, дашт аҳли олди-сотди қилгани келганлар. Бу ҳолат хонликлар шаҳарларидаги бозорларга хос бўлган умумий хусусият эканлигини XIX асрга оид фактик материаллардан кузатиш мумкин. Жумладан, Самарқанд шаҳрида бозор кунлари сифатида ҳафтанинг икки – якшанба ва чоршанба¹ кунлари тартиб этилган бўлса, Қарши учун ҳам шу кунлар бозор кунлари ҳисобланган². Карманада – душанба, Каттакўрғонда – шанба кунлари бозор кунлари ҳисобланган³. Хива хонлиги шаҳарлари мисолида ҳам бу ҳолат яққол кўзга ташланади. XIX аср бошларида Н. Муравьев қуйидагиларни қайд этган эди: “Хива хонлигида бир нечта жойда ҳар кунда савдони амалга ошириш таъқиқлангандир; хон ўз мулкининг турли ерларида умумий савдо учун алоҳида кунларни таъсис этганки, уларга Урганчнинг фаол аҳли ўз молларининг бир қисмини сотиш учун олиб келадилар”⁴. XIX аср ўрталарида Хива учун бозор кунлари этиб – душанба ва жума, Урганч учун – чоршанба ва якшанба, Гурлан учун – сешанба ва пайшанба, Ғазовот учун – душанба ва пайшанба, Кат учун – чоршанба ва шанба, Ҳазорасп учун – душанба ва жума, Хонқа учун – сешанба ва шанба, Хўжайли учун – душанба ва жума, Шоҳобод учун – сешанба ва жума бозор кунлари этиб белгиланган эди⁵.

Алоҳида бозор кунлари тайинланишидан Қўқон хонлиги шаҳарлари ҳам мустасно эмас эди. 1813-1814 йилларда Қўқонда бўлган Ф. Назаров “... шаҳар ўртасида учта тош (ғиштин) бозор қурилган бўлиб, ҳафтада икки марта уларда савдо амалга оширилади”⁶, – деб қайд этиб ўтади. Қўқонда ҳафтасига икки кун бозор кунлари

¹ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 196; Хорошхин А. Самарканд (Листки из памятной книжки). С. 195; Ханьков Н. Самарканд. Рассказ очевидца. С. 203.

² Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 213.

³ Ўша асар. 196-197-б.

⁴ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 90; Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁵ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁶ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 51.

этиб тайинлаганлигини А.Кун ҳам тасдиқлайди¹. Алоҳида бозор кунлари Тошкент, Марғилон, Андижон, Наманганда ҳам мавжуд бўлиб, улар одатда ҳафтада икки кунни ташкил этар эди².

Бозор кунларининг бу тарзда шаклланиши катта ва кичик шаҳарлар, қишлоқлар ва қўшни дашт аҳлининг ўзаро савдо-иқтисодий алоқаларининг самараси бўлиб, уларнинг ривожига ўз хиссасини қўшган. Маълум бозор кунларида қўшни шаҳарлар, қишлоқлар ва дашт аҳлининг савдо билан машғул қисми – турли тоифадаги савдогарлар, йирик савдогарларнинг ишончли вакиллари ва бошқалар турли шаҳарлар бозорларига ўз моллари билан ташриф буюрганлар ҳамда олди-сотдини амалга оширганлар. Баъзи чакқон савдогарлар эса молларини юклаб, бир шаҳардан иккинчисига йўл олганлар.

Шаҳарларда шаклланган бозор кунлари улардаги савдо-сотик ишлари бошқа кунлари амалга оширилмаганлигини билдирмайди. Бозорлар ҳафтанинг бошқа кунларида ҳам фаолият кўрсатганлар ва бундай кунларда асосан майда-чуйда нарсалар, озиқ-овқат ва баққоллик моллари билан олди-берди амалга оширилган. Буни бозор кунларидан ташқари “ҳар куни майда-чуйдалар” савдоси амалга оширилган Наманган, Қарши, Самарқанд, Хўжайли каби шаҳарлар бозорлари мисолида кузатиш мумкин³.

Маълум бозор кунларининг асосий савдо-сотик қилиш вақти сифатида шаклланиши Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари учун умумий ҳол бўлсада, баъзан айрим шаҳарларда бу ҳолдан тубдан фарқ қилувчи хусусий ҳолатлар ҳам мавжуд эди. Бунга кўрилаётган даврнинг йирик савдо маркази бўлган Бухоро мисол бўла олади. Шаҳарнинг турли-туман бозорлари ҳафтанинг ҳамма кунларида ҳам бирдай фаолият кўрсатган⁴. XIX аср муаллифи Е.К. Мейендорфнинг “ҳар куни соат 11 ларда молларни” бозордаги дўконларга олиб келиниши ва “соат 3 ларда олиб кетилиши” ҳақидаги маълумоти ҳам Бухоро бозорларининг ҳар куни фаолият кўрсатганидан далолат беради⁵. А. Вамбери ҳам бу ҳолатни

¹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. С. 428.

² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 49; Михайлов М. Наманган (Очерк) // Туркестанский сборник. Т. 16. С. 206.

³ Михайлов М. Наманган. С. 72; Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 105, 109; Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁴ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 92-93.

⁵ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 101.

тасдиқловчи қуйидаги сўзларни қайд этади: “катта бўҳчаларни кўтарган ҳаммоллар бозорга шошадилар. Булар майда савдогарларнинг моллари бўлиб, улар ўз дўконларидаги барча молларини кечқурун уйларига олиб кетадилар”¹. Шаҳарнинг Чорсу ва Регистон бозорлари ҳам бундан мустасно бўлмай, уларда ҳам ўзига хос савдо тури шаклланган эди. XVIII асрнинг 70-йилларида Ф. Ефремов Бухородаги “Чорсу деб номланган бозорда савдо эрталабдан то тушгача”, тушдан сўнг эса савдо Регистон бозорида бўлишини қайд этиб ўтади². Бунинг руҳоний Будрин ҳам тасдиқлаб, “Бухорода асосий масжид ёнида жойлашган Регистон деб аталадиган бозор бўлиб, унда савдо кечқурун амалга оширилади”³, – деб ёзган эди. Шоҳидларнинг ёзишича, шаҳарнинг бош майдони ҳисобланган Регистон майдони “анча катта бўлишига қарамай одамлар, туялар, от ва озиқ-овқатнинг ҳамма турлари билан шунчалик тўлиб кетганки, ҳаракат учун фақатгина иккита тор йўлка қолган эди”⁴. Шаҳардаги “бозор-и регистон” ва “бозор-и чорсу” ҳар куни фаолият кўрсатишини Мир Иззатилла ҳам тасдиқлаб ўтади⁵.

Одатда, бозорлардаги савдо-сотик жараёнлари фақат кундуз кунлари амалга оширилган. Шариат қонунларига кўра кечқурун савдо қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланмаган. Бунда айрим нуқтаи назарлар инобатга олинган бўлиб, улар биринчидан кечқурун савдони амалга ошира олмайдиган савдогарлар билан кечқурун савдо қилувчилар ўртасида рақобатни келтириб чиқармасликни, иккинчидан эса сотиладиган мол турли хил тўсиқларсиз ўлчанадиган ва кўздан кечириладиган шарт-шароитларни талаб қилган⁶. Оқибатда, кечқурунги савдо мақсадга мувофиқ деб топилмаган. Лекин баъзи ҳолларда шаҳарлар бозорларида савдо тунда ҳам амалга оширилган. Одатда, бундай хусусий ҳоллар айрим ҳукмдорлар ҳукми билан амалга оширилган. Бунинг ёрқин мисоли сифатида XVIII аср муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг Убайдуллахоннинг қуйидаги буйруғи ҳақидаги хабари диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, “Дунё бўйсунадиган ... (олий) фармон қуйидагиларни

¹ Вамбери А. Очерки Средней Азии.: Дополнение к Путешествию по Средней Азии. М., 1868. С. 167.

² Ефремов Ф. Российского унтер-офицера. С. 120.

³ Русские в Бухаре в 1820 году. С. 26.

⁴ Записки о Бухарском ханстве. С. 57.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 201.

⁶ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. С. 6.

маълум қилди: “шаҳарнинг барча ҳунармандлари ва усталари мажбурий тарзда ўз дўконларини безатсинлар, кун ва тунни бир хил ҳисобласинлар ва (узлуксиз) савдони амадга оширсинлар”¹.

Тунги савдо баъзи байрамлар, ҳайит кунлари ва рўза пайтида ҳам амалга оширилган. “Тарихи жадидаи Тошкент” асарининг муаллифи Муҳаммад Солиҳ XIX асрда Тошкент ҳақида ёзар экан, “Бозорнинг дўкон расталари Чорсудаги қандолатпазлик дўконигача давом этади. Рамазон ойида, бу ерда кечаси ҳам бозор бўлади, халқ савдо-сотик, ҳар хил ўйин-кулгу қилади”², – деб қайд этади.

Бозорлар ва улардаги олди-сотди жарёнларининг айрим шаҳарлар ва манзиллар учунгина хос бўлган шакллари ҳам ривожланган бўлиб, бу одатда у ердаги аҳолининг турмуш тарзи, иқтисодиёти ва қўшни ҳудудлар билан ҳўжалик алоқаларининг ўзига хослиги билан белгиланган. Улардан бири – Шўрахон бозори ҳақида ёзар экан, А.Вамбери “Бозорга ўз дўстларимни қидириб бордим. Бунда одамларнинг шовқинли тўдаси орасидан ўтишимга тўғри келди. Сотувчилар ҳам, олувчилар ҳам – ҳамма отда эди. От устида ўтириб, қўлидаги қимиз тўлдирилган қўй мешидан уни ичмоқчи бўлган кимса оғзига моҳирона қимиз қуяётган аёлларни кўриш кулгили эди”³, – деб қайд этади. Ўзига хос бозор турлари ва уларда шаклланган савдо усулларини бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, XIX аср ўрталарида 150 та дўкондан иборат Чимбой шаҳар бозоридаги олди-сотди жараёнларида яқин-атрофдаги аҳоли фаол иштирок этган. Шу билан бирга, шаҳар ўртасидан Кегли канали оқиб ўтган бўлиб, “Бозор кунлари бўлган чоршанба ва душанбада пахта, балиқ ва қизил мол билан Хўжайли, Урганч ва бошқа ерлардан келган қайиқларда ҳам савдо амалга оширилган”⁴.

Кўп ҳолларда сотилаётган мол турига қараб номланган бозорлар билан бир қаторда, жойлашган ери ва улар яқинидаги иншоотлар номи билан аталган бозорлар ҳам мавжуд эди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода жойлашган қуйидаги бозорларни келтириш мумкин: Бозори Ҳаммоми Кўҳак,

¹ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 25.

² Қаранг: Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. Т.: Фан, 1983. 40-б.; Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. 59-б.

³ Вамбери А. Очерки Средней Азии. С. 127.

⁴ Кун А. Культура оазиса низовьев Аму-Дарьи. С. 229.

Масжиди Мулла Амир бозори, Масжиди Мағоқ яқинидаги Сафидфурушлар бозори, Дарвозан ноу бозори ва бошқалар¹.

Одатда, бозорлар айрим шахслар, хусусан, ҳукмрон сулола вакиллари, амалдорлар, юқори табақа бошқа вакилларининг мулки ҳисобланган. Хусусан, XVI аср ўрталарида Бухородаги Регистон бозори “Мир Яҳё бозори” номи² билан машҳур бўлиб, бу ном бозор ушбу шахс мулки бўлиши эҳтимолига ишора қилади. Бозорларнинг мулк тури эканлигини Хива хонлиги мисолида яққол кузатиш мумкин. XIX аср бошларида “хонликнинг кўп ерларида таъсис этилган шахсий бозорлар” эслатиб ўтилади. Бу маълумотни қолдирган муаллиф, шунингдек, “аҳоли кўп ерларда... чайлаларга ўхшаш дўконлар қуриб, уларнинг ижараси учун ер эгаси савдогарлардан озгина ҳақ олсада, уларнинг маълум қисмини хонга солиқ тарзида тўлаши керак”³, – деб ёзади.

Шаҳар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида бозорларнинг ўрни бекиёс эди. Улар аҳолининг бандлигини таъминлайдиган марказлар вазифасини ҳам ўтар эди. Бозорларда турли ёрдамчи ишлар билан машғул аҳолини – фаррошлар, қоровуллар, ҳаммоллар ва бошқаларни учратиш мумкин эди. Улар одатда бозорларда, шаҳарнинг турли ерларида ўз хизматларини таклиф қилганлар. Бу ҳақида Е.К. Мейендорф, Бухородан икки чақирим нарида, арзимаган пул эвазига бирор иш учун ёллашларини кутиб турган одамларни ва бозорга савдогарлар молини элитувчи ҳаммолларни эслатиб ўтади⁴.

Бозорлар ижтимоий ҳаёт маркази ҳисобланган. Бу ерда ҳукмдорларнинг фармонлари ўқиб эшиттирилар, айрим ҳукмлар ижро этилар эди. Кўпинча шариат ва жамият қонунларини бузган шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари ҳам ҳамманинг кўз ўнгида бозорларда ижро этиларди. XVI аср ўрталарида Антони Женкинсон Бухоро ҳақида қуйидагиларни қайд этади: “агар сув ёки от сутидан (қимиз) бошқа нарса ичган кишини кўрсалар, ... уни қаттиқ қамчинлаб урган ҳолда бозорлардан олиб ўтадилар”⁵. Бу ҳол хонликларнинг бошқа шаҳарлари мисолида ҳам тасдиқланади. 1813-1814 йилларда Қўқонда бўлган Ф. Назаров бозорда юрганида,

¹ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 7, 15, 31, 42. С. 95, 107, 111, 118.

² Ўша асар. Хуж. № 23. 106-б.

³ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 32, 91.

⁴ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 101, 118.

⁵ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 182.

“ўлдирилган кишининг қариндошлари қотилни олиб келдилар ва унга ўлим (жазоси берилишини) тиладилар, шу ернинг ўзидаёқ унинг калласини олдилар”¹, - деб гувоҳлик беради. Бухоро хонлиги мисолида Е.К. Мейендорф “Регистон ҳамма келадиган жой бўлганлиги сабабли”, бу ерда ҳукмлар ижро этилиши, жинойтчилар жазоланиши ҳақида хабар беради². Бу ҳолдан Хива бозорлари ҳам мустасно эмас эди. Шаҳарда бу вазифани Ҳазорасп дарвозаси яқинидаги бозор ва Қул бозори жойлашган ер бажарган³.

Бозорлар маданият марказлари ҳам эдилар. Бу ерда шоирларнинг шеърлари ўқиб эшиттирилар эди. Шаҳарлардаги бозорларда китоб савдоси кенг йўлга қўйилган бўлиб, улар ҳам ўзларининг махсус бозорларига эга эди. Тошкентдаги “Сахҳофлар бозори”, Бухородаги “Қоғоз бозори” шулар жумласидандир⁴. Бухородаги “Қоғоз бозори” ҳақида ёзар экан, П.И. Демезон, унинг Регистондаги катта ҳовуз ёнида жойлашганини қайд этиб: “Бозори қоғоз (Қоғоз бозори) шаҳарда қоғоз, (қамишдан ясалган) қаламлар ва баъзан эски китобларни топиш мумкин бўлган ягона жой” сифатида таърифлайди⁵. Мир Иззатилла ҳам Бухородаги Чорсу бозорининг тўрт томонидан бири беркитилган бўлиб, унда китоб савдоси билан шуғулланувчилар ўтиришини қайд этиб ўтади⁶. А.Вамбери эса Бухородаги китоб бозорини эслатиб, унинг “22 дўкондан иборат эканлигини қайд этади⁷. Китоб савдоси билан машғул дўконлар Қўқон бозорларида ҳам мавжуд эди⁸.

Шаҳарларда табибларнинг дўконлари ҳам мавжуд бўлиб, унда доривор ўсимликлардан тайёрланган дорилар ва зираворлар билан ҳам савдо қилинган, шу ернинг ўзида баъзи касаллар қабул қилинган⁹.

Бозорларда турли томошалар ҳам кўрсатилган. Буни тасдиқловчи мисол сифатида Шаҳрисабз Чорсусида XIX асрда бўлиб ўтган

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 52.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 101.

³ Костенко Л. Город Хива в 1873 г. С. 325.

⁴ Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. Т., 1992. 13-б.; Записки о Бухарском ханстве. С. 57.

⁵ Записки о Бухарском ханстве. С. 57.

⁶ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 201.

⁷ Вамбери А. Очерки Средней Азии. С. 150.

⁸ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. С. 4.

⁹ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 90.

томоша ҳақидаги маълумот диққатга сазовордир. Унга кўра, Чорсуда кундузи савдо амалга оширилиб, кечкурун эса бу ерда томошалар ташкил қилинган, баччалар ўйинга тушган ва ҳ.к. Шаҳар бозори Чорсудаги кечкурунги томошалар жуда жонли эди. Бозор майдони ва Оксарой яқинида эса, арқон тортилиб, дорбозлар ўз маҳоратларини намоиш этганлар¹.

Шундай қилиб, кўрилаяётган давр мобайнида шаҳарлар ҳаётида бозорларнинг ўрни катта бўлиб, улар турли марказларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётига самарали таъсир кўрсатган. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги шаҳарларида бозорларнинг бир қанча турлари шаклланган бўлиб, уларга хос бир қанча умумий ва хусусий ҳолатлар таркиб топган. Улар, ўз навбатида шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан узвий боғланиб кетган эди.

Хунармандчилик ва савдонинг қишлоқ хўжалиги билан қўшиб олиб борилиши

XVI-XIX асрнинг ўрталарида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг савдо-иқтисодий марказлари бўлмиш шаҳарлар аҳолиси хунармандчилик ва савдодан иборат машғулот турларидан ташқари деҳқончилик, боғдорчилик ва айрим чорва молларини етиштириш билан ҳам шуғулланган. Бу жиҳатдан шаҳарлар турлича тараққиёт поғоналарида турар эдилар. Хусусан, айрим шаҳарларда хунармандчилик ва савдо шаҳар ҳаётининг асосий иқтисодий соҳалари эканлиги кўзга ташланса, айримлари эса бу ердаги аҳолининг деҳқончилик ва чорвачилик билан кенг шуғулланганлиги билан характерланади. Тарихий маълумотлар таҳлили бу борада шаҳарлар ҳаётига хос бир қатор умумий ва хусусий томонларини аниқлаш имконини беради.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ҳудудларида жойлашган кўпдан-кўп катта ва кичик шаҳарлар хўжалигида иқтисоднинг бошқа соҳалари каби деҳқончилик ҳам катта ўрин тутар ва шаҳарлар қишлоқ хўжалигидан тўла ажралиб кетмаган эди. Тарихий манбалар далолат беришича, шаҳарлар аҳолиси кўп ҳолларда бу марказлар атрофида деҳқончилик қилиш учун далалар ва боғларга эга эдилар. Улар бундай далаларга кундалик турмушда зарур бўлган буғдой, пахта, гуруч, беда, полиз экинлари, мевалар, кунжут ва седана ҳамда

¹ Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. С. 38.

турли хунармандчилик соҳаларида кенг ишлатиладиган хомашё турларини экиб, етиштирар эдилар. Одатда, бундай дала ва боғларнинг атрофини тут дарахти билан ўраб қўярдилар. Бу ерларда деҳқончилик қилган шаҳарликлар кўпинча асосий машғулотлари – тўқувчилик, терини ошлаш, пахса уриш, кулолчилик, озиқ-овқат ишлаб чиқариш в.х.к. билан кенг шуғулланганлар¹.

Бухоро хонлигининг йирик савдо-иқтисодий марказларидан бўлмиш Самарқандда боғлар жуда кўп эди. XIX асрнинг биринчи ярмида Самарқанд ва Бухорони кўрган, улар ўртасидаги фарқнинг бутун манзарасини ҳис эта олган Н. Хаников, Самарқандда Бухорога нисбатан “боғлар анча кўп”², – деб қайд этган эди. Шаҳар ичидаги ва унинг атрофидаги боғларда турли хунармандчилик соҳалари учун хом-ашё вазифасини ўтовчи кўплаб дарахтлар ўстирилар эди. Масалан, дурадгорлар ўз маҳсулотларини яратишда бу боғларда етиштирилган теракдан кенг фойдаланар, анча қимматбаҳо маҳсулотлар яратиш учун эса ёнғоқ, чинор, қайрағоч ва тут дарахтига эҳтиёж катта эди. Самарқандга оид маълумотлар тасдиқлашича, кўп ҳолларда хунармандлар аҳолининг шаҳар атрофидаги боғларидан дарахтларни кесиб, сотиб олар эдилар. Бу ҳолатни бошқа шаҳарлар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Хунармандчилик ва савдо кенг ривожланган шаҳарлар атрофида пилла етиштириш ишида жуда керак бўлган тут дарахтлари ўстиришга катта зарурат туғилган. Шу боисдан тут кўчатларини ўстиришга алоҳида эътибор билан қараганлар. XIX асрда Самарқандда турли дарахт кўчатлари, хусусан, тут дарахти кўчатлари билан савдо қилувчи бозорнинг бўлганлиги бу ўринда характерлидир.

Деҳқончилик ва боғдорчилик билан аҳолиси кенг шуғулланган Бухоро хонлиги шаҳарларидан яна бири Қарши эди. XIX асрда шаҳарда бўлган Н. Маев “Қарши атрофлари бутунлай ишлов берилган, боғлар, узумзор ва полизлар билан ўраб олинган”³, – деб ёзган эди. Шаҳарда бўлган Н. Петровский эса у ҳақида ёзар экан, Қарши Тошкентни эслатишини кўрсатиб, шаҳар ўртасида “боғлар ва полизлар” борлигини қайд этган эди⁴.

¹ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 132.

² Ханьков Н. Самарканд. Рассказ очевидца // Туркестанский сборник. Т. 7. С. 201.

³ Маев Н. От Шахрисабза до Бухары // Туркестанские ведомости. 1875. № 5-6.

⁴ Петровский Н. Моя поездка в Бухару. С. 227.

Бухоро хонлиги шаҳарлари аҳолисининг деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланганликларини этнографик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Хусусан, О.А. Сухареванинг Шаҳрисабз мисолида кўрсатишича, шаҳарнинг Хўжагузар ва Эшонгузарида истиқомат қилган хўжалар асосан “хунармандчилик (хусусан, тўқувчилик) ёки деҳқончилик билан шуғулланганлар. Улар шаҳар атрофидаги қишлоқларда жойлашган ўз ерларига шахсан ишлов берганлар”¹.

Шу билан бирга Бухоро хонлигининг айрим шаҳарларида аҳоли боғдорчилик ва деҳқончилик билан шуғулланганини тасдиқловчи маълумотлар тарихий манбаларда деярли кўзга ташланмайди. Буни Бухоро шаҳри мисолида кузатиш мумкин. Шарқнинг йирик хунармандчилик ва савдо маркази бўлмиш бу шаҳар аҳлининг асосий машғулоти жуда юқори даражада тараққий этган турли-туман хунармандчилик соҳалари ва ички, ташқи ҳамда транзит савдодаги фаолиятдан иборат эди. Шаҳар аҳолиси деҳқончилик, боғдорчилик билан бошқа марказларга нисбатан жуда кам шуғулланган. Буни шаҳарда бўлган кўплаб шохидлар таъкидлаб ўтган эдилар. Хусусан, XIX асрнинг биринчи ярмида шаҳарда бўлган инглиз офицери А.Бёрнс, бу марказда “деярли бирорта ҳам боғ йўқ”², – деб ёзган эди.

Шаҳар аҳолисининг асосий машғулоти турлари – хунармандчилик ва савдо билан бир қаторда, деҳқончилик ва боғдорчилик, қишлоқ хўжалигининг айрим тармоқлари, шунингдек, чорвачилик билан кенг шуғулланганликларини Хива шаҳарлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. XIX асрга оид тарихий асарлар муаллифлари Хива шаҳарларини “боғлар ва далалар билан ўралган” марказлар тарзида тавсиф этган эдилар.

Хива хонлиги шаҳарлари аҳлининг асосий машғулоти билан бир қаторда деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланганликлари хонлик пойтахтига оид маълумотлар билан тасдиқланади. Хусусан, XVII асрда Абулғозихон қуйидагиларни қайд этган эди: “Баҳор кўйи кўзилар. Хевакда ўт бўлмас. Ранг чиқар. Хевак туркмени қумга кетар. Сарт экин эсмоқ учун кендли кендина кетар”³. XVIII асрнинг 40-йилларида Хивада бўлган рус геодезисти Н. Муравин ҳам шаҳарлар атрофида мавжуд бўлган шаҳарликларнинг боғлари ҳақида хабар

¹ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. С. 135.

² Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Ч. 2. С. 426.

³ Абулғозий. Шажарайи турк. 172-б.

бериб ўтади¹. Унинг бу маълумотини XIX аср бошларида Н. Муравьев ҳам тасдиқлаб, “шаҳарга етмасдан 5 чакирим берида боғлар бошланади”², – деб қайд этган эди.

Пойтахт шаҳар бўлмиш Хива аҳолисининг деҳқончилик, боғдорчилик билан кенг шуғулланганликларини бу марказда бўлган бошқа шохидларнинг сўзлари ҳам тасдиқлайди. XIX асрда ёзиб қолдирилган бундай маълумотлардан бирига кўра “Шаҳарнинг деярли бутун ғарбий қисми кишлок характериға эға: у боғлар, далалар ва у ерда жойлашган айрим уйларни ўз ичига олган” эди³.

Хиванинг марказий қисмида эса боғлар кам эди. Бу шаҳарни кўрган гувоҳлардан бири Л. Костенконинг ёзишича, пойтахтда иқлим дим бўлиб, бу “шаҳарда (ёки аниқроғи, шаҳарнинг марказий ва шарқий қисмида) боғларнинг йўқлиги” оқибати деб тушунтиради. Бу жиҳатдан Хива бошқа шаҳарларға ўхшашини қайд этиб ўтади бу муаллиф⁴.

Шаҳар аҳолиси деҳқончилик билан бир қаторда, чорвачилик билан ҳам шуғулланган. 1753 йилда Хивада бўлган Д. Рукавкин: “Чорва учун аҳоли кишлоклар ёки шаҳар атрофидаги уйларға эғадирлар”⁵, – деб қайд этади.

Хива хонлиги шаҳарларининг аҳолиси асосий машғулотларидан ташқари деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида А. Кун ҳам ёзган. Бу муаллиф “чегара кўрғонлари” - Кат ва Шовот мисолида “уларда аҳоли урушлар хавфи кучайган ва ўзаро низолар авж олган вақтда яшайди, тинчлик даврида эса уларнинг аҳолиси шаҳар атрофида жойлашган далаларидаги уйларига кўчадилар, деб бизға тушунтирадилар”⁶, – деб қайд этади. Шу билан бирға, бу муаллиф “Уларнинг кўплари бутун йил давомида ўз далаларида яшайдилар, бошқалари эса қишда кўрғонларига қайтадилар”⁷, – деб илова қилади.

Хива хонлигининг бошқа шаҳарлари аҳолиси ҳам боғдорчилик билан кенг шуғулланган. Бунини кўпгина тарихий маълумотлар ҳам

¹ Приложения к показаниям Муравина // Журнал описаниям киргиз-кайсакам, каракалпакам, аралцам и хивинцам. С. 75.

² Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 35.

³ Костенко Л. Город Хива. С. 323.

⁴ Ўша асар. 321-б.

⁵ Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина с приобщением разных известий о Хиве, с отдаленных времен до ныне // Туркестанский сборник. Т. 386. С. 389.

⁶ Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 245.

⁷ Ўша асар. 246-б.

тасдиқлайди. Н. Муравьевнинг қайд этишича, “Хива хонлигининг ҳамма шаҳарлари боғлар билан ўралган эди”¹. Бу мамлакатда бўлган савдогар Абросимов XIX асрнинг биринчи ярмида қуйидагиларни таъкидлаб ўтган эди: “Бу ерда баланд ва катта уйлар кам; бунинг устига-устак шаҳарни чиройли боғлар ва ҳар бир уй олдидаги дарахтлар беркитиб туради”².

Боғлар билан ўралган Хоразм шаҳарларидан бири Гурлан эди. XIX аср муаллифининг ибораси билан айтганда, у “боғларнинг қалин сояси” остида ястаниб ётар эди³. Хонликнинг бошқа бир шаҳари Хонқа ҳам боғлар билан ўралган бўлиб, гўзал манзара ҳосил қилар эди⁴. Хиванинг йирик савдо-иқтисодий маркази бўлмиш Урганчнинг ҳам “атрофи боғлар билан ўралган” эди⁵.

Шаҳарлар атрофидаги боғларда турли-туман меваги дарахтлар ўстирилган. 1834 йилда Тошҳовузда бўлган армени тилмоч Турпаев “Тошҳовуз ажойиб боғлар билан ўралгандир. Мен улардан бирида бўлдим ва 1000 яқин турли-туман меваги дарахтларни кўрдим”⁶, – деб ёзади.

Хива хонлиги шаҳарлари атрофи кўп ҳолларда ишлов берилган далалардан иборат эди. Хонликда бўлган Г.И. Данилевский “ҳамма шаҳарларнинг атрофи ишлов берилган далалардан иборат”⁷, – деб қайд этади. Н. Муравьев эса “Ҳатто Германияда ҳам мен Хивадагидек ерга тиришқоқлик билан ишлов берилганлигини кўрмадим”⁸, – деб таъкидлаган эди. Дала ва боғларга ишлов бериш оғир меҳнатни талаб қилар ва шаҳарликларнинг ўзига тўқ қисми айрим ҳолларда аҳолининг ёлланиб ишлашга мажбур қисми вакиллариининг меҳнатидан фойдаланар эди.

Турли марказлар атрофидаги ерларда ҳарбийлар ҳам меҳнат қилганлар. Улар ҳарбий ҳаракатлар тўхтаган тинчлик пайтида ўз ерларида деҳқончилик билан шуғулланганлар⁹.

¹ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 31.

² Рассказ торговца Абросимова о его поездке в Хиву // Материалы для статистики Туркестанского края. Спб., 1873. Вып. II. С. 17.

³ Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 240.

⁴ Соболев Л. Обзор доступов к Хивинскому ханству. С. 162.

⁵ Ўша ерда.

⁶ Дневник переводчика армянина Турпаева, посланного в 1834 г. С. 134.

⁷ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 102.

⁸ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. С. 88.

⁹ Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 68.

Шаҳар аҳолиси атрофдаги далаларида турли қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирганлар. Хусусан, хонлик хунармандлари томонидан кенг ишлатилган пахта, кунжут, зиғир, қизил ранг берувчи рўян экилиб, улардан катта ҳосил олинган¹.

Дехқончилик ва боғдорчилик билан Қўқон хонлиги шаҳарлари аҳолиси ҳам кенг машғул бўлган. Бу ерда шаҳарлар аҳолисининг деҳқончиликдан ажралиб кетмаганлигини сибирлик казаклар Милюшин ва Батаришкинлар ҳам қайд этиб, қуйидагиларни ёзган эдилар: “Бутун йўл давомида биз қирғизлар ва шаҳарлар аҳолиси томонидан ишланадиган экин майдонларини кўрдик... Ғалла, арпа, тарик ва буғдойнинг бошқа турлари ва сабзавотлар етиштирилади. Деҳқончилик Қўқонда суғориш билан муваффақиятли олиб борилади. Шаҳарлар аҳолиси яна пиллачилик, узум ва турли мевали дарахтлар етиштириш билан шуғулланадилар”².

Шаҳарликларнинг ёрдамчи машғулотлар билан шуғулланганлиги, уларнинг деҳқончиликдан узил-кесил ажралиб кетмаганлигини Тошкент мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бу шаҳар аҳолиси ҳам Хива, Марғилон, Қўқон шаҳарлари аҳли сингари асосий машғулотлари – хунармандчилик ва савдодан ташқари деҳқончилик ва боғдорчилик билан кенг шуғулланганлар. Тошкентга хос асосий хусусиятлардан бири шу эдики, шаҳар аҳлининг кўпчилик қисми бу марказ атрофидаги ерларда деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланиш имконини берадиган ер участкаларига эга эди. Бундай ер участкалари жойлашган ҳудудлар, одатда, “мавзелар” деб аталган. Аҳоли шаҳарлардан кўчиб чиқиб бу ерларда яшаган вақт – ёзда улар гавжум бўлган. Асрлар давомида шаклланган бундай мавзеларнинг XX аср бошларидаги катта рўйхатини келтирган Н.Г.Маллицкий улар жумласида Окқўрғон, Дархонариқ, Ялонғоч, Айрилиш, Октепа, Юнусобод, Қорасарой, Ўнқўрғон, Ачавот, Бешқайрағоч, Қорасув, Қурбақаобод ва бошқаларнинг номларини келтиради. Шу муаллифнинг кўрсатишича, шаҳарнинг Шайхонтоҳур қисмига 31 та, Себзор қисмига 65 та, Кўкча қисмига 45 та, Бешёғоч қисмига эса 36 та мавзе қараган³. Гарчи, бу маълумотлар анча кейинги даврга тааллуқли бўлсада, умуман асрлар давомида шаклланиб келган шаҳар

¹ Очерки Хивинского ханства // Русский инвалид. 1873. № 77.

² Показания сибирских казаков Милюшина и Батарышкина. С. 25.

³ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалла и маузе. С. 114-121.

иктисодий ҳаётининг кенг қўлами ва аҳоли машғулотларининг турли-туманлигидан далолат беради.

Дехқончилик баъзи ҳолларда шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулоти тури бўлган ҳоллар ҳам кузатилади. Хусусан, Тошкентнинг Тахтапул, Себзор, Чувалачи, Қорасарой деб номланган жойлари аҳолисининг кўпчилигини, 1868 йил маълумотларига кўра, деҳқонлар ташкил этган эди¹.

Тошкент атрофи ҳам қалин “боғлар билан ўралган эди”². Уларда “етиштирилган, терилган ва қурилган мевалар анчагина катта савдо молларини ташкил этган”³. Улар билан нафақат шаҳар бозорларида савдо қилиниб қолмай, бу моллар катта ҳажмларда дашт, бошқа шаҳарлар ва ўзга юртларга, хусусан, Россияга олиб кетилган.

Қўқон хонлигининг бошқа шаҳарлари аҳолиси ҳам савдо ва ҳунармандчилик турлари билан бир қаторда, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик билан кенг шуғулланганлар. Буни нафақат шаҳарлар атрофида, балки турли марказлар ичида жойлашган кўпдан-кўп боғларнинг мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. XIX асрда Наманган ҳақида қуйидагилар қайд этилган эди: “Наманганда ҳам боғлар тез-тез учраб туради ва улар шундай катта майдонларни эгаллайдики, лойдан қурилган уйлар бир-биридан анча узоқликда жойлашишига тўғри келади”⁴.

Шаҳарлар аҳолисининг асосий ҳунармандчилик турларини деҳқончилик билан қўшиб олиб борганликларини XIX асрнинг бошқа муаллифи ҳам Наманган шаҳри мисолида тасдиқлайди. Унинг ёзишича, шаҳар “аҳолиси деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланганлар. Шаҳарлар аҳолиси буларни савдо ва бўз ҳамда шойи газламалар тўқиш билан бирга қўшиб олиб борганлар”⁵.

Бу марказ атрофида Косон, Чортоқ каби кичикроқ шаҳарлар жойлашган эди. Косонда 400 уй, Чортоқда 500 уй бор эди. “Уларнинг аҳолиси деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланадилар. Шаҳарлар аҳолиси бу машғулоти билан савдо ва бўз, ипак газламалар ишлаб чиқаришни биргаликда олиб борганлар”⁶, – деб ёзади Н. Аристов.

¹ Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. 27-б.

² Хорошхин А.П. Очерки Ташкента. С. 79.

³ Тетевревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. С. 38.

⁴ Михайлов М. Наманган. С. 205.

⁵ Наманганский округ Кокандского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 году)

// Туркестанские ведомости. 1871. № 29.

⁶ Аристов Н. Наманганский округ. С. 139.

Наманган ва унинг атрофларида рўян ҳам етиштирилган¹.

Дехқончилик, боғдорчилик ва, шунингдек, пилла етиштириш билан Қўқон хонлигининг бошқа шаҳарлари аҳолиси ҳам машғул эди. Улар жумласига хонлик пойтахти ҳам кирар эди. Қўқон шаҳри ҳақида ёзар экан, 1830 йилда бу ерда бўлган хорунжий Потанин, шаҳар ва унинг атрофларида мевали боғлар борлигини қайд этган ҳолда, “Аҳоли боғдорчилик ва савдодан ташқари пилла курти боқиш, пахта ва буғдой етиштириш билан шуғулланадилар. Шу боисдан Қўқон атрофи буғдой экилган далалар билан ўралган эди, чорва кам, чунки ўтлоқларнинг катта қисмига экин экилар эди”², – деб ёзган эди. XIX аср бошларида атрофи турли мевали дарахтларга тўла қишлоқлар билан ўралган Андижон шаҳрининг аҳолиси ҳам ипак курти етиштириш, ип газламалар тўқиш ва ғалла етиштириш билан кенг шуғулланганлар³.

Қўқон хонлигида тамаки ҳам етиштирилган. Хонлик шаҳарлари бозорларида энг яхши ҳисобланган Бухоро тамакисидан ташқари “Наманган ва Тошкент атрофларида етиштирилган тамакини ҳам сотар эдилар”⁴.

Хонликда етиштирилган пахта, зиғир ва бошқа ўсимликлардан тўқимачиликда ва турли ҳунармандчилик соҳаларида кенг фойдаланилган.⁵

Шундай қилиб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари аҳолиси ҳунармандчилик ва савдодан ташқари, улар билан боғлиқ равишда ривожланган турли машғулотлар – деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Кўриб чиқилган маълумотлар таҳлили шаҳарлар аҳолиси қишлоқ хўжалиги машғулотларидан узил-кесил алоқани узмаганлигини кўрсатади. Деҳқончилик ва боғдорчилик турли шаҳарларда хилма-хил ривожланиб, уларнинг айримлари хўжалигида умуман ўрин тутмаганлигини кўрсатади. Бу эса ўз навбатида шаҳарларнинг айнан шу соҳада умумий хусусиятлар ва ўзига хос жиҳатларга эга бўлганлигини кўрсатади.

¹ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве. С. 121.

² Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. С. 282.

³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. 50-б.

⁴ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве. С. 121.

⁵ Ўша ерда.

Ш БОБ. АҲОЛИНИНГ ИЖТИМОИЙ ТАРКИБИ ВА ШАҲАР МАДАНИЯТИ

Шаҳарликлар ижтимоий таркибининг асосий хусусиятлари

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари олдинги даврларда бўлганидек, нафақат сиёсий, иқтисодий, балки жамиятнинг турли ижтимоий қатламлари вакиллари – олий ҳукмдор – хон, ҳукмрон сулола намояндалари, турли тоифадаги амалдорлар, ҳарбийлар, ер эгалари ва руҳонийлар, ҳунармандлар ва савдо аҳли, шаҳар камбағаллари, қуллар ва бошқалар истиқомат қилган ва фаолият кўрсатган марказлар эди. Улар ўрта аср жамиятида тутган ўрни, моддий имкониятлари, фаолият турларига кўра шаҳар аҳолисининг турли ижтимоий қатламларни ташкил этганлар.

Сўнгги ўрта асрлар мобайнида ҳунармандчиликнинг экстенсив ривож, савдонинг тараққий этиб бориши, шаҳарларнинг бошқа марказлар, кўшни дашт ва узоқ мамлакатлар билан ўзаро алоқаларининг кенгайиб бориши натижасида жамиятнинг турли қатламлари, хусусан, юқори табақа вакилларининг шаҳар ҳаётидаги иштироки ўсиб борди. Бухороликларнинг савдо фаолияти ҳақида ёзган XIX аср муаллифи А.Гребенкин “Савдо билан бошқа шахслар орқали муллалар, мударрислар, оқсоқоллар, бир сўз билан айтганда, маълум ҳажмдаги эркин пулга эга ҳамма шуғулланади”¹, – деб ёзганида ҳақ эди. Дарҳақиқат, савдо билан шуғулланувчи ва кўплаб савдо-иқтисодий иншоотларига эга шахслар орасида жамиятнинг турли қатламлари вакиллари учратиш мумкин эди. Улар орасида ҳукмрон сулола вакиллари алоҳида ажралиб турарди. Йирик ер эгалари, турли кўчмас мулк ва пул захираларининг соҳиблари сифатида кўпинча ўзларининг жамғармаларини савдо соҳасига сафарбар қилар эдилар. Шаҳарларда ишлаб чиқарилган моллар ортилган карвонлар улар томонидан хорижий давлатларга тез-тез жўнатилиб турилган. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Имомқулихон томонидан Хўжа Наврўз бошчилигида Москвага савдо мақсадида жўнатилган элчилик¹ карвонига онд маълумотлар хизмат қилиши мумкин. Уларга кўра, 300 кишидан иборат бу карвон Самарада маҳаллий ҳокимият вакиллари томонидан тўхтатилган. Хўжа Наврўз

¹ Гребенкин А.Д. Таджики. С. 26.

1614 йилда подшо Михаил Федоровичга: "... Қозонга келганимизда менинг ҳукмдорим Бухоро подшоси молидан ва бор ҳамма нарсадан солиқ ва пул олинди"¹, – деб арз қилади.

Ҳукмрон доира вакилларининг халқаро савдодаги иштирокини қуйидаги ҳужжат орқали ҳам кузатиш мумкин. Бухоро элчиси Муҳаммад Алининг подшо Федор Ивановичга 1585 йилнинг 11 ноябрида битилган ушбу мурожаатномасида подшо учун совғалар билан бир қаторда "бизнинг ҳукмдоримиз Абдулла сенинг давлатингга мен билан моллар – 2000 турли рангдаги зандана, ... 100 кенг зандана, ... , 150 ип қийиқ, 40 пуд бўёқ юборди"², – деб қайд этилади.

Ярославлга келган бухоролик савдогар Хўжа Ота-қулининг подшо Михаил Федоровичга ўзи билан олиб келган Бухоро ҳукмдорининг молларини солиқлардан озод қилишни сўраб 1634 йил 9 мартда ёзган сўровномасида эса қуйидагилар баён этилган эди: "Ҳукмдор, мен билан Ярославлга подшонинг моллари: 2626 гулдор зандана, шунингдек, 2000 чиройли турли рангдаги зандана, 1530 рангдор семенди занданаси, 737 лос шойи ансир, 325 олача, 664 Балхнинг об бўзи, 30 азам занданаси, 200 ўрам бўз, 70 чит келтирилди"³. Бундай мисоллар кўрилаётган давр манбаларида кўплаб учрайди. Жумладан, Хива ҳукмдори Ҳожимхон томонидан Рус подшосига юборилган совғалар билан бир қаторда, 1585 йилда у томонидан сотиш учун жўнатилган моллар, хусусан, "турли рангдаги 200 дока, 200 малла, 200 қизил зандана, 2000 турли рангдаги зандана, 10 кал бўёқ"⁴ эслатиб ўтилади.

XVI-XIX асрнинг ўрталарида ҳам, олдинги даврларда бўлгани каби, кўплаб давлат амалдорларининг шаҳарлар савдо-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашуви кўзга ташланади XIX асрнинг 20-йилларида Бухорода бўлган шохидлардан бири бу ерда савдо фаолияти билан "айниқса давлат амалдорлари" кенг шуғулланганликларини кўрсатиб ўтади. Кўп ҳолларда уларнинг бу фаолияти шаҳарлар ва давлатлар чегарасидан чиқар эди. Бундай амалдорлардан бири қушбеги эди. Хонлиkning бош вазири бўлган бу шахс, ички савдодаги иштирокидан ташқари, халқаро савдода ҳам фаол қатнашган. Унинг раҳнамолигида айрим савдогарлар узок мамлакатларга йўл олган

¹ МИУТТ. С. 407.

² Ўша асар. 93-б.

³ Ўша асар. 143-б.

⁴ Ўша асар. 99-б.

карвонларга бошлиқ этиб тайинланганлар. Бунинг эвазига эса улар қушбегининг айрим топшириқларини бажаришлари лозим эди. XIX асрнинг биринчи ярмига оид манбада Бухородан охирги карвонни олиб келган Раҳимбой исмли карвонбоши ҳақида хабар берилади. Асар муаллифининг сўзларига кўра, у бу йил Россияда қолишга мажбур бўлган. Қўшбегига тегишли шол рўмолларнинг нархи Нижний Новгородда пастлиги боис, уларни сотиш учун у Москвага жўнаган. “Уларни фойдасига сотмасдан олдин Бухорога қайтишдан Раҳимбой кўрқар эди”¹, - деб қайд этади ушбу муаллиф. Шунингдек, у “карвон эгаси” Ниёз Муҳаммад ҳақида ёзиб: “Қалбсиз, худбин ва қахрли бу қария (у 65 ёшдан катта) ҳамма томонидан таъқиб қилинар эди. Ўз ўрнини у қўшбегининг қўллаб-қувватлаши орқали эгаллаган бўлиб, Ниёз Муҳаммад билан курашмоқчи бўлганнинг оғзи биринчи министр олдидаги кўркув сабабли ёпилиб қолар эди”², - деб таъкидлаган.

Савдо, айниқса, ташқи савдо билан хонликдаги кўплаб бошқа амалдорлар ҳам фаол шуғулланганлар. Шундай шахслардан бири, XIX асрнинг 30-йилларига оид маълумотларга кўра, қирқ ёшлар атрофидаги “қўшбегининг синглисига уйланиб, қариндош бўлганлигидан мағрурланиб кетган” “Гадигарбек” – Ёдгорбек эди. Унинг савдодаги, хусусан, ташқи савдодаги фаолияти ҳақида шу давр муаллифи қуйидагиларни қайд қилади: “Гадигарбек савдо билан шуғулланар, молларини Россия ва Туркистоннинг турли бурчакларига етказувчи приказчикларига эга эди”³.

Ҳукмрон сулола вакиллари савдо билан шуғулланиш жараёнида, кўп ҳолларда йирик савдогарларнинг молиявий кўмагига таянар эдилар. Бой савдогарларнинг бу турдаги кўмаги мамлакатда кузатилган иқтисодий турғунлик ва инқироз йилларида айниқса фаоллашар эди. Шундай ҳоллардан бири ҳақида XVI аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорий хабар бериб, қуйидагиларни қайд этади: “Ҳусайн Алоуддин Бухоронинг эътиборли савдогарларидандир. Савдо-сотик ишлари бўйича султонлар билан ҳам муомалалар қилган”. Бу маълумотнинг диққатга сазовор томони шундаки, унинг “минг танга маблағи хонлик билан олди-сотди ишларида” Убайдуллахон томонида қолиб кетган эди⁴.

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 27.

² Ўша асар. 41-б.

³ Ўша асар. 41-б.

⁴ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири ахбоб. 86-б.

Ҳукмрон сулола ва юқори табақа вакиллариининг шаҳар иқтисодидаги ўрни уларнинг савдодаги фаолияти билангина чегараланмас эди. Улар катта даромад келтирувчи манбалар – ички ва ташқи савдодан солиқлар – закот ва бож ундириш ҳуқуқини ижарага олар, йирик ҳудудларни эгаллаган ер участкалари билан биргаликда кўплаб савдо-хунармандчилик иншоотлари, карвонсаройлар, бозорлар ва бошқаларга эгалик қилар эдилар. Шу муносабат билан П.И. Демезон ва И.В. Виткевичлар томонидан қолдирилган Бухоро карвон-саройларига оид қуйидаги маълумот диққатга сазовордир. Уларнинг кўрсатишича, XIX асрнинг 30-йилларида шаҳардаги бошқа карвонсаройлар билан бир қаторда Амирга тегишли – “Янги Амир саройи” ва “Эски Амир саройи” мавжуд бўлган. Уларнинг дастлабкиси, “Девонбеги ҳовузи ёнида жойлашган бўлиб, у ердан фақат қоракўл териларини топиш мумкин бўлган, Амирнинг Эски саройи эса Бухоро савдогарларининг пахта сақлайдиган омборхонаси вазифасини ўтаган, холос”¹.

Амалдорлар, кўплаб юқори табақа вакиллари ва аслзодалар шаҳарлардаги бошқа савдо-иқтисодий иншоотларига эгалик қилганлар. Бу ўринда Хожа Муҳаммад Ислоҳ Жўйборий томонидан Бухородаги кўйлак сотувчилар тимида жойлашган дўконнинг сотиб олиниши муносабати билан XVI асрда тузилган ҳужжат диққатга сазовордир. Унда XVI аср бошларидаги машҳур тарихий шахслар – Бухоро ҳукмдори Боқи тархон ва Убайдуллахоннинг яқин амирларидан бири Латиф Мирекнинг номи келтирилади. Ҳужжатда, хусусан, “Латиф Мирек карвонсаройи” ва “Амир Абд-ал-Али Тархон ўғли амир Боқи тархон ўлимида кейин қолган дўкон-хона”² эслатиб ўтилади.

Кейинги юз йилликлар мобайнида ҳам кўплаб амалдор ва аслзода шахслар йирик савдо-иқтисодий иншоотларига эгалик қилганлар. Хусусан, XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро карвонсаройлари ичида амирга яқин шахслар – Ражаббек девонбеги ва у ердаги “алоҳида хонада кўп вақтини ўтказувчи” қўшбеги карвонсаройлари эслатиб ўтилади. Бундан ташқари, бу шахслар шаҳар савдо-иқтисодий ҳаётининг бошқа жабҳаларида ҳам фаол иштирок этганлар. Жумладан, қўшбеги Бухоро яқинидаги Қағатомда жойлашган божхонага ижарадорлик асосида эгалик қилган.

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 57, 101.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 244. С. 247.

Гувоҳлардан бирининг кўрсатишича, “Бу ерда кўшбегининг солиқ йиғиладиган уйи – божхона бордир. Бу ерда, Қағатомнинг ўзида, кўшбегининг ўзи... солиқ йиғиш ҳуқуқини ижарага олган, айтишларича, хонга 80 минг бухоро червони тўлайди”¹. Бундай ҳолатни Хива хонлиги шаҳарлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, дарёлар яқинида жойлашган шаҳарлардаги кечувлардан ўтган савдо карвонлари ва кемалардан турли солиқларни ундириш ҳуқуқи ҳам хусусий шахсларга “ижарага берилган” эди².

Шаҳар аҳолисининг ажралмас қисмини – руҳонийлар ташкил этар эди. Улар жамиятнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Айрим ҳукмдорлар уларга пир сифатида караганлар ва уларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилганлар. XVI аср муаллифининг қайд этишича, шайбоний ҳукмдорлардан бири – Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон “дарвишлар мухлиси бўлиб, уларга зўр эътиқод қўйган эди. Сидк билан ирода қайдида етук устод шайх Жалолга мурид ҳам эди”³. Шундай шахслардан яна бири, XVI аср бошларида Зайниддин Восифийнинг кўрсатишича, Шамсиддин Муҳаммад Хуросоний бўлиб, Наврўз Аҳмадхон томонидан унга Тошкент вилоятидаги “феруза, темир ва бошқалар қазиб олинаётган конлардан ташқари” барча конлар суюрғол этиб берилган эди. Шунингдек, бу сайидга вилоятдаги барча ишланмаган ерлар ҳам тақдим этилган эди⁴.

Нафақат юқори табақа вакиллари орасида, балки шаҳар аҳлининг бошқа ижтимоий қатламлари орасида ҳам руҳонийларнинг муридлари кўп эди. Улардан бири, XVIII аср муаррихининг ёзишича, Сўфи Дехқон бўлиб, унинг мурид ва издошлари шаҳарларда кўп эди. Улар ичида Бухоро ҳунармандларининг катта қисми ҳам бўлиб, шайх кўпинча “шаҳар ва бозорни ўз муридлари ва издошлари ҳамроҳлигида” айланиб ўтар эди⁵.

Улар шаҳарлардаги катта кўчмас мулк эгалари ҳам эдилар. Бунини XVI-XVIII аср Бухоро хонлигида мавқеи ниҳоятда кучли бўлган Жўйбор шайхлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Нуфузи жуда юқори бўлган бу шайхларнинг кўплаб кўчмас мулк турлари – ер майдонлари, ҳовли-жойлар, карвон-саройлар, бозорлар, тимлар,

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 94.

² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 125.

³ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 40-б.

⁴ Болдырев А.Н. Мемуары Зайн ад-дина Васифи. С. 268.

⁵ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 300.

тоқлар, савдо расталари, дўконлар, тегирмонлар ва ҳ.к. сотиб олиб эгаллик қилганликларини XVI-XVII асрга оид ҳужжатларда такрор ва такрор кузатиш мумкин. Жумладан, йирик Жўйбор шайхларидан бири бўлган Хожа Исом 1544-1563 йиллар мобайнида камбағаллашиб қолган мулк эгаларидан жами 104 та дўкон ва хунаrmандчилик устахонасини сотиб олган. Унинг вориси – Хожа Саъд даврида ҳам Жўйбор шайхларининг савдо-иқтисодий сиёсатидаги бу йўналиш давом эттирилди. Шу билан бирга Жўйбор шайхлари янги савдо-иқтисодий иншоотлари қурилиши билан ҳам шуғулланганлар. Улар томонидан кўплаб дўконлар, савдо расталари, усти ёпиқ бозорлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар барпо этилган¹.

Бухорода Жўйбор шайхлари билан биргаликда руҳонийларнинг бошқа вакиллари ҳам айрим кўчмас мулк турларига эгаллик қилганлар. XVI асрга оид ҳужжатларнинг бирида “муфтийларнинг энг аълоси Мавлоно Мухаммад Амин дўкони” каби таърифлар ҳам учрайди².

Халқаро савдода ҳам руҳонийларнинг йирик вакиллари фаол иштирок этганлар. Улар узок ўлкаларга катта карвонларни ҳам жўнатар эдилар. Хусусан, Жўйбор шайхи Хожа Саъднинг савдо карвонлари ҳатто Москвага ҳам қатнаган. 1620-1621 йилларда Бухоро хонлигида бўлган Иван Хохловнинг ватанига қайтишида унга “Абиз” (Ҳафиз) исмли Жўйбор шайхларидан Ҳасан хожанинг элчиси ҳамроҳ бўлганлиги эслатиб ўтилади³.

Руҳонийларининг айрим вакиллари халқаро савдода бевосита иштирок этиб, савдо карвонларини бошқа юртларга бошлаб борганлар. Жумладан, 1633 йилда Имомқулихон томонидан Камолиддин Хожа Отақулига берилган ёрликда қуйидагилар қайд этилган эди: “... икки муқаддас шаҳар хожиси Камолиддин Хожа Отақули халиф уйи мартабасига тенг уйнинг қулларидан биридир... у Ҳинд ва Ироқ ва Тара ва Қозонь ва Москва ва бошқа мамлакатларнинг қимматбаҳо моллари ва газмолларини ҳаракат қилиб топиб келган”⁴. Савдода руҳонийларнинг иштироки ҳақида А.Бёрнс ҳам гувоҳлик беради. Карвондаги чой савдоси билан машғул савдогарлардан бири билан яхши муносабатлар ўрнатишга муваффақ

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. С. 63.

² Ўша асар. Ҳуж. №. 95. 149-б.

³ Статейный список посольства Ивана Хохлова // Сборник князя Хилкова. Спб., 1879. С. 402.

⁴ МИУГГ. С. 139.

бўлган инглиз офицери: “У хўжа эди... шу билан бирга у савдогар ва рухоний эди”¹, – деб қайд этади.

Рухонийлар кўп ҳолларда узоқ юртларга карвонлар билан бирга борар эканлар, уларнинг турли юртлардан эсон-омон ўтиб олишларига баҳоли қудрат ҳисса қўшганлар. Шундай ҳолатлардан бири ҳақида Антони Женкинсон хабар беради. Унинг ёзишича, уларнинг карвонига нисбатан тажовузорлик ҳаракатлари вужудга келганида карвондаги рухоний “татар Ази” ёрдамга келиб, йўлтўсарлар билан музокаралар олиб борган². А. Вамбери эса, улар карвонидаги рухоний намоз пайтида олдинга чиқиб, имомлик қилгани ва карвон аъзолари намоз ўқиганлигини эслатиб ўтади³.

Юқори табақа вакилларининг ижтимоий табақаланиши уларнинг шаҳарларда жойлашишида ҳам ўз аксини топган. Олий табақа вакиллари ва ҳукмрон доирага мансуб шахсларнинг уйлари, одатда, шаҳарларнинг марказий қисмида жойлашар эди. Баъзан юқори табақа ва ҳукмрон доира вакилларининг айрим ерларда яшаши шаҳарларнинг бу қисмидаги жой номида ҳам ўз аксини топар эди. Тошкентдаги Девонбеги, Қози кўча, Хўжа кўча, Раис кўча, Бой кўча, Хожи маҳалла ва бошқалар шулар жумласидандир⁴.

Аҳолининг катта қисмини савдогарлар ташкил этар эди. Уларнинг шаҳар ҳаёти ва иқтисодиётидаги ўрни бекиёс эди. Улар нафақат йирик шаҳарлар, балки бироз кичикроқ марказларда ҳам аҳолининг катта қисмини ташкил этар эди.

Савдогарлар жамиятдаги мавқеи, моддий имкониятларига кўра бир неча гуруҳларга бўлинар эдилар. Бу ҳолат савдо аҳли орасида ҳам ўзига хос ички ижтимоий табақаланишни намоён этувчи кўрсаткич эди. Шаҳар савдо аҳлини бир неча тоифага бўлиш мумкин. Биринчи тоифани тужжорлар ташкил этиб, улар асосан карвон савдоси билан шуғулланганлар⁵. Алишер Навоий бу савдогарлар ўз ҳунарлари орқасида турли мамлакатлар ва шаҳарлар ҳақида тушунчага эга бўлиб, улар ҳақида сўзлаб бера олишларини алоҳида таъкидлаб ўтган эди⁶.

¹ Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч.2. С. 79.

² Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. С. 173.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 88.

⁴ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля и маузе. С. 112-121.

⁵ Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана. С.

⁶ Навоий Алишер. Махбуб ул-кулуб. Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. 31-б.

Шаҳар савдо аҳли орасида улгуржи савдо билан шуғулланувчи бой савдогарлар ҳам бўлиб, уларни “савдогарлар” деб атаганлар. Бу тоифадаги савдогарлар, одатда, катта шаҳарларда яшаганлар. Масалан, XIX аср муаллифининг кўрсатишича, Хива хонлигининг Янги Урганч шаҳрида “хонликнинг Россия, Эрон ва Бухоро билан улгуржи савдо олиб борувчи бой савдогарлари” яшаган¹. Бой савдогарлар чакана савдо билан шуғулланмаганлар. Улар шаҳар карвон-саройларида молларини сақлаганлар ва уларни катта қисмларда сотганлар².

Йирик савдогарлар айрим ҳолларда ҳукмрон табақа вакилларига қарз бериб, уларни пул билан таъминлаб турганлар. Бу ҳолат, айниқса, мамлакатда ўзаро қарама-қаршилик авж олган йилларда яққол кўзга ташланади. Урушлар ва ҳокимият учун курашлар қизиган пайтларда айрим ҳукмдорлар марказий ҳокимиятни тиклашдан манфаатдор бўлган савдо аҳлининг молиявий ёрдамига таянган. Шундай ҳоллардан бири ҳақида XVII аср муаллифи Малехо хабар беради. Унинг ёзишича, “ҳазина бўшаб қолган эди ва Субҳонқулихон ўз қўшинини таъминлаш учун савдогарлардан қарз олишга мажбур” бўлган³. XVIII аср муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг қуйидаги гувоҳлиги ҳам ҳукмрон сулола вакиллари томонидан бой шахслар ва савдогарлардан қарзга пул олинганлигини кўрсатувчи далилдир: “Осмонўпар саройнинг молия амалдорлари шаҳарнинг бой кишилари ва савдо аҳлидан хазинанинг керакли ва кераксиз сарф-ҳаражатлари учун қарзга кўп пул” олганликларини эслатиб ўтади, у⁴. Бу ва шунга ўхшаш ҳолатлар Хива ва Қўқон хонликларида ҳам тез-тез содир бўлиб турар эди. Бундай ҳолат кўпинча айрим савдогарлар томонидан турли эҳтиёт чоралари қўлланишига олиб келар эди. Савдогарлар ўз бойликларининг ҳажмини сир тутар эдилар. Ф. Беневени, XVIII асрнинг 20-йилларида Бухоро хонлигида сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги тартибсизлик авж олган бир пайтда бўлиб, қуйидагиларни қайд этган эди: “Бу ерда бирор жойдан келган савдогар ўз молини дарров сота олмайди. Чунки бу ерда уни сотиб олувчи бой киши йўқ. Фақатгина олиб сотарлар уни қарзга оладилар ва фақат сотганларидан сўнггина қарзни тўлайдилар. Пулдор одам

¹ Костенко Л. Город Хива в 1873 г. С. 333; Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

² Гребенкин А.Д. Таджики. С. 26.

³ Қаранг: Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 177.

⁴ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 156.

топилсада, кўрқувдан... ўзини билдирмайди”¹. Рус элчиси томонидан кўрсатиб ўтилган бу ҳолат кейинги асрда ҳам давом этди. XIX асрнинг иккинчи ярмида шундай ёзилган эди: “Ўрта Осиёда катта капиталлар ва бой савдогарлар йўқ. Савдо кўп ҳолларда қарзга амалга оширилади. Мол йирик савдогарлардан кичик партияларда қарзга олинади”², – деб ёзилган эди. Йирик савдогарларнинг ўз сармояларини яширишга мажбур этган сабаблар ҳақида XIX аср муаллифи Л. Костенко, жумладан, қуйидагиларни қайд этган эди: “Хонга пул керак бўлиб қолса, у сармояси бор деб гумон қилинган бирор-бир савдогар ёки амалдорнинг олдига боради. Баъзан эса савдогарлардан солиқ тўплаш буюрилади. Уруш олдидан эса турли тақаллуфлар четга сурилиб, бой кишиларга ўз ҳисобларидан маълум сонли лашкарни қуроллантириш ва жанг майдонига юбориш буюрилади. Шу боисдан, – деб давом этади бу муаллиф, – озгина бўлсада сармоя тўплашга улгурган шахснинг ўз маблағини яшириши, камбағал бўлиб кўринишга уриниши тушунарлидир”³. Албатта, ушбу фикрни мутлақо тўғри фикр сифатида қабул қилмаслик лозим. Бу муаллиф ўзга юртлик киши сифатида “бой савдогарлар” тушунчаси остида Россияда мавжуд бошқа тоифадаги савдогарларни назарда тутган. Шубҳасиз, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида Шарқ тижорат дунёсида шаклланган анъана ва тажрибага эга йирик савдогарлар мавжуд эди. Улар ўз сармоялари билан ички ва ташқи савдода фаол иштирок этганлар. XIX асрнинг биринчи ярмида уларнинг улгуржи савдодаги роли анча ўсди. Ўзларининг кўплаб ёрдамчилари орқали улар бошқа шаҳарлар ва қишлоқлардан пахта, қоракўл терилари, ипак ва бошқаларни етиштирувчилардан бевосита сотиб олганлар. XIX асрнинг 30-йилларига оид манба муллифининг гувоҳлик беришича, савдо аҳлининг бу тоифаси маълум бозор кунларида қишлоқма-қишлоқ юриб, турли-туман хомашё хилларини сотиб олганлар. Бу мол улар томонидан шаҳарлардаги махсус жойларга тўпланган. Шу ерда ушбу хом-ашёнинг кейинги олди-сотдиси амалга оширилган. Бундай ерлардан бири Бухородаги “Пахта” карвонсаройи бўлиб, бу ҳақида И.В. Виткевич шундай ёзади: “Пахта сарой – пахта олиб келиб қўйиладиган жой... Қишлоқлардан бу молни қишлоқликларнинг ўзлари эмас, бозор кунлари

¹ Посланик Петра I на Востоке. С. 71.

² Костенко Л. Среднеазиатская торговля // Туркестанские ведомости. № 5. 1871.

³ Ўша ерда.

кишлоқларга борган олиб-сотарлар сотиб оладилар ва бу ерга тўкадилар”¹.

Шаҳарларда савдо ишлари билан бу ерларга келиб қолган ўзга юртликлар – ҳиндлар, афғонлар, руслар, татарлар ва бошқаларни учратиш мумкин эди. Бухоро ҳақида ёзган руҳоний Будрин “Ҳаммаси деярли савдогар бўлган ўз аҳолисидан ташқари бу ерда қўшни давлатлардан келган савдогарлар жуда кўпдир. Бозорларда, расталарда ва кўчаларда доимо, айниқса эрталаблари жуда тикилинч бўлади”², – деб қайд этган эди. 1840 йилда инглизлар Аббот ва Шекспирларни Ҳиротдан Хивага кузатиб келган афғон Мирзо Абду Самад Мамед Алиев, бозорда турли нарсаларни сотаётган “Юртдошларимни, ҳиротликларни кўрдим”³, – деб гувоҳлик беради. Хорижлик йирик савдогарлар хонликлар шаҳарларида ўз иш бошқарувчиларига эга эдилар. Шундай шахслардан бири ҳақида сибирлик казаклар Милюшин ва Батаришкинлар хабар берадилар. Уларнинг маълумотига кўра, Тошкентда рус савдогари Зубовнинг иш бошқарувчиси Семен Ключарев бўлиб, у бу ерда “Семенбой” номи остида машҳур ва ҳурмат қозонган” эди⁴.

Айрим йирик савдогарларнинг бошқа шаҳарларда ҳам уй-жойлари бўлган. Шундайлардан бири ҳақида Мир Иззатулла хабар беради. У Бухорога келгач, мен “тошкентлик савдогар Қорабош бойниқиди тўхтадим, – деб ёзар экан, – унинг укаси Шоҳ Муҳаммад бей билан Қашғарда танишган эдим”⁵, – деб қайд этади.

Шаҳарларда истиқомат қилган савдо аҳлининг катта қисмини маълум бир турдаги маҳсулот ва хомашё хилини сотишга ихтисослашган шахслар ташкил этган. Одатда бундай шахслар исмига “фуруш” қўшимчаси қўшиб айтилар эди. Жумладан, XVI асрга оид Бухоро ҳужжатларида савдо билан шуғулланган шахслар – Мир Белфуруш, Хўжа Пир Абришумфуруш, Мавлоно Қурбон Кафшфуруш, Мавлоно Султон Али Қоғазфуруш, Ҳусайн Чўбфуруш,

¹ Записки о Бухарском ханстве. С. 101.

² Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 22.

³ Галкин М.Н. Показания Афганцев и Туркмен, сопровождавших в 1840 г. английских путешественников Аббота и Шекспира из Герата в Хиву и оттуда на Каспийское море. С. 103.

⁴ Показания сибирских казаков Милюшина и Батарышкина. С. 28.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 198.

Муҳаммадқули Сафидфуруш ва бошқаларнинг номлари эслатиб ўтилади¹.

Савдо муносабатларининг ривожланиб бориши оқибатида савдогарлар орасида айрим турдаги молларнинг улгуржи савдоси билан шуғулланишни ўзига касб қилиб олган шахслар ҳам пайдо бўлганлар. Улар жумласига Бухоро ва Қўқон хонлиги шаҳарларида XIX асрда матолар ва тўқув хомашёлари билан шуғулланувчи – камиссиёнлар, металл буюмлар билан улгуржи савдони амалга оширувчи – фузулотфурушлар, пойафзал ва кулолчилик маҳсулотларининг улгуржи савдосини амалга оширувчи – вофурушларни киритиш мумкин².

Шаҳар савдо аҳлининг ажралмас қисмларидан бири тархонлар бўлиб, улар турли давлат солиқларидан озод этилган ва бир қанча имтиёзларга эга шахслар эди. Тархон ёрлигини олий ҳукмдор томонидан берилиши савдогарга турли имтиёзлардан фойдаланиш ҳуқуқини берар эди. Р.Г.Мукминованинг кўрсатишича, бундай савдогарлар шаҳарларда унчалик кўп бўлмас эди³.

XIX аср маълумотларига кўра, шаҳарларда ўз дўконига эга мустақил савдо қилган – дўкандорлар, анча бойроқ савдогарларнинг дўконини ижарага олиб фаолият кўрсатган – дўконнишинлар, кундалик эҳтиёжни қондиришга қаратилган молларни сотувчилар – баққоллар, нарсаларни қўлда кўтариб юриб сотувчи – кўтармачилар ҳам мавжуд эди⁴.

XIX асрнинг биринчи ярмида хонликлар савдо аҳлининг бир қисмини маълум бозор кунларида шаҳар атрофларидаги қишлоқлар ва майда шаҳарларни айланиб юрадиган шахслар ташкил қилган. Улар қишлоқ бозорларида айрим маҳсулотлар ва хомашё хилларини нақд пулга ёки мол айирбошлаш йўли билан сотиб олар эдилар. Бу маҳсулотларни улар шаҳар бозорларида сотар эдилар. Маълум ҳажмдаги сармоя тўплаганларидан сўнг эса улар бирор-бир дўконни сотиб олар ёки ижарага олар эдилар. Энди улар янги мақом – “жаллолсатторош”га эга бўлиб, шаҳардаги бой савдогарларнинг

¹ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 3, 5, 10, 30, 65, 75. С. 92, 94, 98, 111, 131, 139.

² Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 126.

³ Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения. С. 115.

⁴ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана. С. 126.

молларини насияга олиб-сотар эдилар¹. Хива хонлигида “жарчилар” деб аталган савдогарлар ҳам мавжуд бўлиб, одатда, бозор кунларидан ташқари шаҳарлар ва қишлоқларда ип, игна, арзон бўёқлар, тароклар ва ҳ.к. кўтариб юриб, улар билан савдо қилганлар². Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳам бундай савдогарлар мавжуд бўлиб, улар “сотуқчи” деб аталган ва ўзларининг майда-чуйда молларини хуржун ҳамда эшакларга ортиб, қишлоқма-қишлоқ олиб юрганлар³.

Шаҳар савдо аҳли ичида даллолларнинг ўрни ўзгача эди. “Осиё бозорида даллол анча муҳим роль ўйнайди. Ҳар бир бозорда улар жуда кўп эди”, – деб ёзган эди XIX аср муаллифи⁴. Рухоний Будрин эса “Турли нарсалар ва молларни сотиб олишда доимо даллоллар воситачилик қиладилар... Бухорода улар жуда кўпдир ва ҳар қандай нарсани, нафақат қимматбаҳо, балки майда нарсаларни ҳам уларсиз сотиб олиб бўлмайди”⁵, – деб ёзган эди.

Даллолларнинг шаҳар бозорларида амалга ошириладиган савдо жараёнларидаги роли бекиёс эди. Айниқса, улар шаҳарларда амалга оширилган чакана савдода фаол иштирок этганлар. Хусусан, уларни чорва моллари олди-сотдисиди доимо учратиш мумкин эди. Самарқандга оид маълумотларнинг тасдиқлашича, XIX асрда улар пилла олди-сотдисиди ҳам фаол қатнашганлар. Даллоллар харидор ва сотувчини сотилаётган мол нарҳиди ўзаро келиштиришга ҳаракат қилганлар ва бу иш учун маълум миқдорда ҳақ олганлар⁶.

Шаҳар бозорларида амалга оширилган нафақат чакана савдо, балки улгуржи савдода ҳам даллоллар фаол қатнашиб, харидорни сотувчи билан боғловчилик ролини ўйнаганлар⁷. Буни Тошкентга оид қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Унга кўра шаҳардаги “ҳар бир карвонсаройда ўзининг имтиёзли даллоли бўлиб, у карвонбоши билан яқин бўлган ҳолда у ерда яшовчи ҳар бир савдогар олдига кира олар эди”⁸.

¹ Гребенкин А.Д. Таджики. С. 25.

² Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Док. № 76. С. 139; Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. С. 91.

³ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. С. 30.

⁴ Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. С. 122.

⁵ Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 27.

⁶ Гребенкин А.Д. Таджики. С. 27.

⁷ Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. С. 22.

⁸ Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве. С. 520.

Савдо аҳли жумласига саррофлар ҳам кирар эди. Уларнинг шаҳар ҳаётидаги роли жуда катта эди. Чунки турли мамлакатлардан савдогарлар келиб тўхтайдиган савдо-иқтисодий марказлар бўлган шаҳарларда турли пул бирликларини учратиш мумкин эди. Айнан мана шу пул бирликларини алмаштириб бериш билан саррофлар шуғулланганлар. Саррофларнинг моддий жиҳатдан кучли бўлганлиги ва шаҳар ҳаётида муҳим ўрин тутганликларини Бухорога оид маълумотлар орқали яққол кузатиш мумкин. Сўнгги ўрта асрлар Шарқининг энг йирик ва тараққий этган савдо маркази бўлган Бухорода саррофлар жуда кўп бўлиб, улар шаҳар иқтисодида муҳим ўрин тутганлар. Хусусан, XVI асрга оид хужжатлардан аён бўладики, шаҳарда Саррофлар карвон-саройи, Саррофлар кўприги – Пули Саррофон, Саррофлар масжиди кўчаси ва Саррофлар ҳаммоми мавжуд бўлиб, улар тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, шаҳарнинг Тоқи Заргарондан узоқ бўлмаган қисмида жамланган эди. Бу ерда Саррофларнинг квартали ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг ўзлари бу ерда яшаганлар¹.

Саррофларнинг кейинги даврда ҳам шаҳарлар ҳаётида муҳим ўрин тутганлигини бошқа маълумотлардан кузатиш мумкин. П.И. Демезоннинг кўрсатишича, Бухорода XIX асрнинг биринчи ярмида “Чорсуи Саррофон” мавжуд бўлган². Бошқа муаллиф И.В.Виткевичнинг кўрсатишича эса, бу ерда савдо ҳам амалга оширилган. XIX асрнинг биринчи ярмидаги маълумотларга кўра, бу ерда пул алмаштириб бериш билан шуғулланган ва асосан судхўрлик қилган ҳиндлар ўтирар эдилар³. Саррофлар бошқа шаҳарларда ҳам бўлганлар. Хусусан, Тошкентда XIX асрда А.Хорошхиннинг кўрсатишича, саррофларнинг 4 дўкони бўлган⁴.

Шаҳар аҳолисининг катта қисмини асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлган ҳунармандлар ташкил қилар эди. Улар шаҳар ҳаётида муҳим ўрин тутганлар. Ҳунармандлар томонидан турли-туман маҳсулотлар – кундалик турмушда ишлатиладиган икир-чикирлардан тортиб инжиқ харидорларнинг талабларини қондирадиган қимматбаҳо маҳсулотлар ва узоқ юртларга олиб кетиладиган молларгача ишлаб чиқарилар эди.

¹ Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов. С. 119-120.

² Записки о Бухарском ханстве. С. 58.

³ Ўша асар, 98-99-б.

⁴ Хорошхин А.И. Очерки Ташкента. С. 94.

Хунармандларнинг нафақат ишлаб чиқаришда, балки жамият ҳаётидаги ўрни ҳам беқиёс эди. Уларнинг фаолиятига доимо эҳтиёж катта бўлган. Хунармандлар ҳатто ҳарбий ҳаракатлар вақтида турли ҳукмдорларнинг юришларида ҳам қатнашганлар. 1858 йилда Бухородаги асирликдан қайтган Иван Марченков “бу йилги юришларга... Бухородан нонвойлар, қассоблар ва бошқалар ҳам жалб этилди. Улар қўшин билан юриб, унга турли-туман маҳсулотларни етказиб бердилар”¹, – деб гувоҳлик берган эди.

Шаҳарларнинг маданий ҳаётида ҳам хунармандлар фаол иштирок этганлар. Хусусан, улар турли ҳарбий ғалабалар, ҳукмдорларнинг тахтга ўтказиш муносабати билан ташкил этилган тантаналарда иштирок этиб, ўз маҳоратларини намоиш қилганлар. Мир Муҳаммад Амин Бухорий Убайдуллахоннинг Бухоро тахтига ўтириши муносабати билан ташкил этилган байрамда “Хунармандларнинг ҳаммаси ўзининг маҳорати ва дидига кўра турли маҳсулотлар ва янги нарсалар яратиб, олий даргоҳга олиб келдилар”², – деб кўрсатиб ўтади.

Хунармандлар ичидаги мулкӣ табақаланиш ҳақида сўз борар экан, улар орасидан бир қанча гуруҳларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Қайд этиб ўтиш лозимки, шаҳарларда яшаган хунармандларнинг асосий қисмини майда ишлаб чиқарувчилар ташкил этган. Кўпинча, улар турли маҳсулотларни ўз уйларида ишлаб чиқарар эдилар. Бунга айниқса тўқимачилик соҳасида яққол кузатиш мумкин. XIX асрнинг 40-йилларида Хива ҳақида ёзган М. Иванин “Хиваликларнинг ҳар бири ўз уйида, якка ҳолда пахта, ипак ва бошқаларни фақат ўзи учун ва майда сотув учун” ишлаганликларини кўрсатиб ўтади³. Бунга қўшимча равишда, Урганчининг “...деярли ҳар бир уйида хунармандчилик устахонасини ёки қандайдир заводни топиш мумкин”⁴, – деб ёзган эди А. Кун. 1830 йилда Кўқон ҳақида ёзган хорунжий Потанин эса “Ипак ва ип газламаларни бу ерда уйларда тайёрлайдилар”⁵, – деб қайд этган эди. Бундай ҳолатни Тошкент мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бу марказ ва унинг вилоятида “деярли ҳар бир уйда ип ва ярим ипак газламалар

¹ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 46.

² Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 195.

³ Иванин М. Хива и река Амударья. С. 60.

⁴ Кун А. Культура низовьев Аму-Дарьи. С. 250.

⁵ Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. С. 282.

ишлаб чиқаришни кўриш мумкин”¹, – деб ёзган эди А.Н. Тетеревников. Бундай ҳунармандлар, одатда, ўз маҳсулотларини олиб-сотарларга сотар эдилар. Шу билан бирга шаҳарларда мулкий жиҳатдан анча бақувват тўқувчи-ҳунармандлар ҳам бор бўлиб, улар ўз устахоналарига эга эдилар. Баъзи ҳолларда бундай айрим устахона эгалари уларни кам таъминланган ҳунармандларга ижарага берар эдилар ҳам. Ҳунармандлар ўртасидаги мулкий табақаланиш яна шунда кўринадики, айрим ўзига тўқроқ ҳунармандлар анча камбағалроқ ҳунармандлардан улар ясаган молларни сотиб олиб, уни шаҳар бозорларидаги ўз дўконларида сотганлар. Бу ҳолда улар ишлаб чиқаришдан анча узилиб қолар ва, асосан, олиб-сотарлар вазифасини ўтар эдилар. Улар жумласига Самарқандда эгарларни ялписига сотиб олиб, уларни ўз дўконларида сотган ҳунармандларни киритиш мумкин².

Ўз маҳсулотларини яратишда ҳунармандлар, асосан, оила аъзоларининг меҳнатидан кенг фойдаланганлар.

Ҳунармандларнинг марказий фигураларидан бири устод ва шогирд эди. Устодлар – ўз ҳунарини моҳир эгаллаган усталар бўлиб, улар ўз устахоналарига эга шахслар сифатида тадқиқ этилаётган давр манбаларида эслатиб ўтилади. Улардан бири Устод Махмуд Хеймадўзнинг ўғли Ҳасан Али XVI аср ҳужжатларидан бирида Жўйбор шайхи Хожа Муҳаммад Исломга ўзига тегишли дўконни сотган шахс сифатида гавдаланади³. Юқори савияли ва ўз ҳунарининг сир-асрорларини тўлалигича эгаллаган усталар уларни шогирдларига ўргатганлар. Маълум миқдордаги ҳақ эвазига устод шогирдига ўз ҳунарини ўргатган. Бу турдаги келишувлар, одатда, қозихонада тасдиқланган ҳужжатларда ўз аксини топган. Шундай ҳужжатлардан бири 1589 йилда Самарқандда Устод Жон Али ўғли Устод Кўчак ва унга шогирд тушаётган Қурбон ўғли Турсун Муҳаммад ўртасида тузилган бўлиб, унга кўра шогирд устодга уч минг мис динори беришини ва “пулнинг минг динорига номи зикр этилган устодни ижарага олдимки, у кўрсатилган давр мобайнида мени олача тўқиш санъатига ўргатсинки, бу соҳа усталари ўзининг ижобий баҳосини берсинлар”⁴, – деб хабар қилар экан, пулнинг қолган қисмининг устод шогирдининг кийим-кечаги ва ейиш-ичишига ишлатиши лозимлиги

¹ Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. С. 38.

² Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов. С. 151.

³ Иванов И.И. Хозяйство джукйбарских шейхов. Док. № 52. С. 124.

⁴ Казийские документы XVI в. Док. № 34. С. 56.

таъкидланади. Қайд этиб ўтиш лозимки, шогирдлар турли усталарнинг қўлларига тушишлари мумкин эди. Баъзи нопок усталар ўз шогирдларининг ҳунар сирларини ўрганиш ва маҳоратни эгаллаш даврини сунъий равишда чўзиб, улар меҳнатидан фойдаланиб келганлар.

Шогирдлар турли муддат давомида усталар қўлида ҳунар ўрганишлари мумкин эди. Ҳунар ўргатишдан олдин устод шогирдига дин ва урф-одатлардан сабоқ бериши лозим эди. Шогирдликка турли ёшда берганлар. Жумладан, тўқувчилик ҳунарига ўргатиш учун ўғил болаларни, тўқувчилар рисоласида ёзилишича, етти ёшдан ўн етти ёшгача берганлар¹. Шогирд ҳунар ўрганиш даври тугаганидан сўнг устодининг фотиҳасини олиши, кейин “арвоҳ пир” расмини, яъни ҳунар соҳасидаги дўстларини меҳмон қилиб, ўз ҳунарларининг марҳум пир ва усталарини эслаши, устодларига совғалар қилиши, сўнгра “белни боғлаш” каби урф-одатларни бажариши лозим эди². Бу ҳунармандлар рисоласида кўзда тутилган бўлиб, улар доимо ҳаётда ўз тасдиғини топмас эди. Шогирд мустақил ҳунарманд сифатида иш бошлаши учун бу соҳанинг йирик усталари олдида имтиҳондан ўтиши лозим эди. Агар у имтиҳондан ўта олмаса, унинг устози шогирд олиш ҳуқуқидан маҳрум этилар эди³.

Фотиҳа олган шогирдлар анча вақтгача халфа бўлиб, усталар қўлида маълум миқдордаги маош эвазига ишлаб келганлар. Е.М. Пещереванинг XIX аср охири – XX аср бошларига оид тадқиқотлари халфалар, одатда, келгинди шогирдлардан иборат бўлишини кўрсатиб, улар “коргар” деб аталганлигини қайд этиб ўтади⁴. Қўқон хонлигида халфалар “нимкорлар” деб аталиб, улар ҳунармандларга турли шартлар асосида ёлланганлар. Кўпинча, бу ёлланиш ҳафтабай, бозордан-бозоргача ёки ойбай тарзда амалга оширилган⁵.

Устодлар ўз ҳунарларини биринчи навбатда оила аъзолари – фарзандлари ва укаларига ўргатишга ҳаракат қилганлар. Ҳунар

¹ Гаврилов М.Ф. О ремесленных цехах в Средней Азии и их статусах – рисоля // Известия Средазкомстариса. Т., 1928. Вып. 3. С. 227.

² Ўша ерда.

³ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла Самарканда и Бухары. С. 161.

⁴ Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX-начале XX в. // Краткие сообщения Института этнографии им. Минского-Маклая. М., 1960. Т. XXXIII. – С. 45.

⁵ Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. С. 27.

турлари шу тариқа авлоддан-авлодга ўтиб турган. Буни XVI асрга оид Бухоро ҳужжатларидан кузатиш мумкин. Уларда “Муҳаммад Дарзининг ўғли Маст Али Дарзи”, “Хўжа Сайид Аҳмад қассоб ва унинг набираси Мир Дўст қассоб”¹ кабиларнинг номларини келтирилиши улар эгаллаган ҳунар турлари авлоддан-авлодга ўтиб келганлигини кўрсатади.

Ҳунаrmандлар ўз мутахассисликлари ва ишлаб чиқаришнинг характерига кўра маълум бирлашмалар – цехларга уюшганлар. Бундай уюшмаларнинг ўз бошлиқлари бўлган. Улар, одатда, маълум ҳунаrmандчилик соҳаси вакилларини бирлаштирган бўлиб, унга нафақат шаҳар, балки унинг атрофларидаги бу соҳа ҳунаrmандлари ҳам бўйсунганлар. Бу шахслар оқсоқоллар деб аталиб, улар ёши улуғ, мохир уста – ҳунаrmандлардан тайинланар эди. Оқсоқоллар зиммасига юклатилган вазифалар хилма-хил эди. Улар цех ичидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ масалалар, хусусан, бирор маҳсулотни ишлаб чиқаришга талаб ошганида, уни цех аъзолари орасида тўғри тақсимланишига, шунингдек, турли буюртмаларни ўз вақтида бажарилишига алоҳида эътибор қаратганлар. Маҳсулотларнинг сифатини ҳам текшириб бориш уларнинг вазифалари доирасига кирар эди. Баъзан оқсоқоллар савдогарлар ва ҳунаrmандлар ўртсидаги даллол вазифасини ҳам ўтаганлар². Оқсоқолларга турли кишилар ҳам илтимос билан мурожаат қилганлар. Бундай ҳоллардан бири – XVI аср бошларида Самарқандда бир неча кун давомида шам сотиб олиш мумкин бўлмаганлиги учун уни юборишни сўраб шамчилар оқсоқолига юборилган хат ҳақида Зайниддин Восифий хабар беради³.

Оқсоқоллар, Бухоро хонлигига оид маълумотлардан кузатилишича, XVI асрда вилоят ҳокими томонидан тайинланган. Улардан бири – Шохрухиядаги тикувчилар оқсоқолини тайинлаш хусусидаги буйруқ ҳақидаги Зайниддин Восифийнинг хабари диққатга сазовордир⁴. Бу ўринда шуни қайд этмоқ лозимки, афтидан, оқсоқоллар уларни яхши билган ҳунаrmандлар томонидан сайланган ва буни вилоят ёки шаҳар ҳокими тасдиқлаган бўлса керак. Е.М. Пещереванинг ёзишича, бир қатор ҳунаrmандчилик

¹ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 7, 22. С. 95, 105.

² Гаврилов М.Ф. О ремесленных цехах в Средней Азии и их статусах – рисоля // Изв. Средазкомстариса. Т., 1928. Вып. 3. С. 229.

³ Болдырев А.Н. Мемуары Зайн-ад-дина Васифи. С. 230.

⁴ Ўша асар. 251-б.

уюшмаларининг оқсоқоллари Бухоронинг қозикалонидан олий ҳукмдорнинг махсус шаҳодатномасини олганидан сўнггина расмий шахс мақомини олганлар¹.

Аҳолининг катта қисмини ҳарбийлар ташкил қилар эдилар. Улар кўп ҳолларда шаҳар ҳаётининг турли соҳаларида фаолият кўрсатишни ҳам давом эттирганлар. Масалан, Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳарбий хизматга кириш ихтиёрий бўлиб, уни танлаганлар, шохидлардан бирининг кўрсатишича, тинчлик даврларида қўшни шаҳар ва кишлоқлардаги уйларида яшаганлар, турли ишлар ҳамда ҳунармандчилик билан шуғулланганлар².

Хонликлардаги ҳарбийлар сони турлича эди. 1669 йилда Хивада бўлган Иван Федотьев, бу ерда 15000 ҳарбийлар борлигини кўрсатиб ўтади³. XVII асрнинг 20-йилларида Иван Хохлов эса, “Бухоро ерида ҳарбийлар 10000, Урганчда эса 12000 атрофида тўпланади”⁴, дейдилар”, – деб ёзган эди. Қўқон хонлигида XIX аср бошларида бўлган Ф. Назаров, аҳолининг бир қисмини доимий аскарлар ташкил этиб, уларнинг сони Наманганда 1500 кишидан иборат бўлганлиги, Андижон қалъасида эса “10000 аскар хотини” билан яшаганлигига эътибор қаратади⁵.

XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотларга кўра, “Бухоро хони маош тўланадиган тўрт мингга яқин гвардияга эга эди. Уларнинг баъзилари маошини пул билан, бошқалари эса озиқ-овқатлар билан олар эдилар”⁶. Бухородаги асирликдан қайтган Иван Марченковнинг (1858) кўрсатишича, “Бухорода сарбозларнинг ҳаммаси бир жойда – Ўғлон дарвозасидан ташқаридаги уйларда оилалари билан” яшаган эдилар⁷.

Ҳарбийларнинг ва ҳарбий иш билан боғлиқ аҳолининг турли тоифалари мавжуд эди. Буни биргина Қўқонга оид қуйидаги маълумотлардан ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, бу ерда найздорлар, мерганлар, қилич билан қуролланган – ботирлар бор эди. Бу аскарлар “ойига бир тилла маош олган; ҳарбий юришлар даврида эса уларга яна от ва қурол ҳам берганлар. Қўқон ҳарбийлари

¹ Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии. С. 41.

² Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. С. 277.

³ МИУТТ. С. 335.

⁴ Сборник князя Хилкова. С. 424.

⁵ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 50.

⁶ Краткое описание Бухарии и Хивы. Ч. I. С. 4.

⁷ Галкин М.Н. Показания русских пленных. С. 46.

орасида ҳам ички табақаланиш мавжуд бўлиб, унга кўра аскарлар бошлиқлари – понсад боши (беш юз), юз боши, панжа боши (эллик) ва даҳ боши (ўнлик) деб аталиб, улар аниқ бир маошга эга эмас эдилар¹.

Хива ва Бухоро хонликлари шаҳарларида ҳарбийлар – сипоҳлар деб аталар эди. Хусусан, Хива хонлигида А.Вамберининг кўрсатишича, сипоҳлар хон ва унга яқин амалдорлар бошчилигида 12 тоифага бўлинар эди. Сипоҳларнинг қуйи табақасини юзбоши ва ўнбоши ташкил этар эди².

Шаҳарларда ҳарбийларнинг турли ном билан аталувчи бошқа тоифалари ҳам мавжуд эди. Буни биргина Тошкент мисолида яққол кузатиш мумкин. XIX аср бошларига оид маълумотларга кўра, шаҳар аҳолисининг бир қисмини “қора қозонлар” ташкил этиб, XIX аср бошида уларнинг “сони 6 мингдан ошмас эди”³.

Ҳукмдорларнинг юришларида шаҳар ва қишлоқ аҳли фаол иштирок этган. Бундай халқ лашкари “қора черик” деб аталар эди. Одатда, бу лашкар доимий қўшинни мустаҳкамлаш мақсадида ҳарбий ҳаракатлар авж олган даврда, асосан, бирор-бир ёрдамчи ишни бажариш учун чақирилар эди. Буни XIX аср муаллифининг қуйидги маълумотидан ҳам кузатиш мумкин. Унга кўра, Мухаммад Ниёз мироб ва Хонқа шахрининг ҳокими Олланазар бой “қора черик кучи ва сипоҳлар қўмондонлигида Хонқада саркуб қуришлари керак эди”⁴.

XIX аср Бухоро хонлигида ҳам қора черик атамаси учрайди. Қўқон хонлигида эса у “қил қуйрук” деб аталар эди⁵.

Ҳарбийлар сафига шаҳар аҳолисининг кам таъминланган қисми ўз хоҳиши билан ёзиларди. Бу шахслар ва уларнинг оилалари солиқлар тўлашдан озод этиларди. Хивада оддий аскарларга ҳар бир юришдан кейин 5 тилла, амалдорларга эса хизматларига қараб 10, 20, 50, 100 ва ундан ортиқ тилла берилган⁶. Қўқон хонлигида эса ҳарбийлар пул билан доимий маош олмасаларда, хазинадан йилига иккитадан тўн, ун, жўхори, от ва унинг емишини олганлар.

¹ Показания сибирских казаков Милушина и Батарьшкина. С. 30.

² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – С. 165-166; Фирдавс ул-икбал // МИТГ. С. 377. Примеч. 2.

³ Поездка Поспелова и Буриашева в Ташкент в 1800 г. С. 36.

⁴ Фирдавс ул-икбал // МИТГ. С. 387.

⁵ Ўша ерда. Изох 1.

⁶ Иванин М. Хива и река Аму-Дарья. С. 67.

Шаҳарлар аҳолисининг катта қисмини камбағаллар, фақирлар ва моддий жиҳатдан умуман таъминланмаган кишилар ташкил қилар эди. Шундай аҳоли ҳақида ёзган Ҳофиз Таниш Бухорий “(Абдуллахон) олдин мўътабар мазорларни зиёрат қилишга интилни ва камбағаллар ҳамда муҳтожларга кўп садақа берди”¹, – деб қайд этади.

Аҳолининг қуйи табақа вакиллари турлича аталган. Хусусан, Бухорода, Н.Ханиковнинг кўрсатишича, XIX асрнинг биринчи ярмида, “200 мисқол кумуш ёки 20 мисқол олтинга” эга киши фақир деб, ҳеч нарсаси йўқ киши эса “мискин” деб аталган². Шаҳарларда ҳеч нимаси йўқ садақа билан кун кўрган кишилар – гадейлар ҳам бўлиб, Абулғози “гадойлик, сақолик” билан шуғулланган кимсаларни ўз асарида эслатиб ўтади³.

Турли марказлар аҳолисининг қуйи қатламлари вакиллари жумласига қулларни ҳам киритиш мумкин. Қулларнинг жамият ҳаётида ўз ўрни бор эди. Улар меҳнатидан дунёвий ва диний ҳукмдорлар хўжаликларида кенг фойдаланилган. Жумладан, Жўйбор шайхларидан Ҳожа Саъднинг “қалмоқ, ўрус ва ҳиндистонлик мингта қули бор эди”⁴. 1589 йилда Самарқандда тузилган бир ҳужжат матнидан эса Муллабоқи исмли кишининг қизи Оғадўст исмли аёл ўзига тегшли 39 ёшлар атрофидаги ҳинд қулини сотганлиги аён бўлади⁵.

Қуллар шаҳар ҳаётида ўзига хос ўрин тутган. Шаҳар хўжалигида оғир ишларни бажаришда уларнинг меҳнатидан кенг фойдаланилган. Жумладан, Хива хонлигида “асосан улар билан ерларнинг катта қисмига ишлов беришади”⁶, – деб қайд этган эди Н. Муравьев. Поручик Д. Гладышевнинг кўрсатишича, XVIII асрнинг 40-йилларида Хивада 3 мингга яқин “рус, қалмиқ ва бошқа миллат вакиллари тутқунликда сақланиб, уларни “баҳорда Хива атрофидаги канални тозалашга олиб чиқар эдилар”⁷. Бундай шахслардан бири, инглиз савдогари Гоккнинг кўрсатишича, А. Бекович-Черкасский билан

¹ Ҳофиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шахи. Ҷ. 2. С. 232.

² Хаников Н. Описание Бухарского ханства. С. 115.

³ Абулғозий. Шажарайи турк. 130-б.

⁴ Абулаббос. Матлаб-ут толибин. № 61 қўлёзма. 22-а-бет // Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 25-б.

⁵ Казийские документы XVI века. С. 43.

⁶ Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву. – С. 91.

⁷ Показания поручика Д. Гладышева. С. 181.

Хивага келган ва асир этилган, оқибатда хиваликлар томонидан қорақалпоқларга сотилган эди. Келиб чиқиши дворян бўлган бу шахс – “Гагарин ўғли Иван Михайлов” князь “Федор Гагариннинг жияни эди”¹. Тарихчининг ёзишича, Хива хонлигига бостириб кирган Эрон шоҳи Нодир хонликдан ҳаммаси бўлиб 12 минг, пойтахт шаҳарнинг ўзидан 4 минг қулни озод этиб, уларнинг ҳаммасини Хуросонга олиб кетган ва “Абиверддан 4 фарсах наридаги Хивабодда” жойлаштирган². Ушбу муаллифнинг хабар беришича, Эрон ҳукмдори “Шу билан бирга қалмиқ ва рус қулларининг айримларини ўзи билан олиб” кетган³. 1840 йилга оид маълумотларга кўра Хивада уч мингга яқин руслар, ўттиз мингга яқин форслар ва кўплаб курдлардан иборат қуллар бор эди⁴.

Хивадан сўнг шаҳар жамиятида қуллар кўп бўлган мамлакат Бухоро эди. Хонлик пойтахтида қул савдоси амалга ошириладиган бозор ва “Пойостона” карвонсаройи мавжуд эди. А. Вамбери Бухоро хонлигида қул савдосида биринчиликни “Қоракўл, ундан кейин эса Қарши эгаллайди”⁵, – деб кўрсатган эди.

Қўқон хонлигида Бухоро ва Хивадан фарқли ўлароқ қуллар нисбатан камроқ эди. Қул савдоси ҳақида ёзар экан, А. Вамбери, “Дикқатга сазовор томони шундаки, Самарқанддан шарқда бу жирканч савдо яна ва яна кучсизланиб боради. Қўқон хонлигида бу иш билан шуғулланувчи бирорта ҳам савдогар йўқ, қулларнинг катта қисми Бухоро мулкларидан сотиб олинади”⁶, – деб қайд этган эди. Шунга қарамасдан, Қўқон шаҳарларида ҳам қул савдоси мавжуд эди. “Биз Қўқонда бўлганимизда шаҳарда қуллар билан савдо мавжуд эди. Ёш қул 30 тилла ва ёш чўри 40 тилла турар эди”, – деб ёзади А. Хорошхин⁷. XIX аср ўрталарига оид маълумотга кўра, Тошкентда 167 қул бўлиб, уларнинг 98 нафари эркаклар, 57 нафари аёллар ва 17 нафари болалар эди. Улар қозоқ, қалмиқ ва эронликлардан иборат эди⁸.

¹ Запись показаний английского купца Гока о его поездке в Каракалпакию через Казахские степи // Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник материалов и документов). Алма-ата: Изд. АН Каз. ССР, 1961. С. 209.

² Фирдавс ул-икбал // МИГТ. Т. II. С. 353.

³ Ўша асар. 467-б.

⁴ Хива, или географическое и статистическое описание. С. 103.

⁵ Вамбери А. Очерки Средней Азии. С. 199.

⁶ Ўша асар. 199-б.

⁷ Хорошхин А. И. Очерки Кокана. С. 43.

⁸ Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. С. 27.

Қулларнинг шаҳарларда яшаганлиги айрим ҳолларда улардаги баъзи жой номларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Тошкентда Қулқўча мавжуд бўлган¹.

Шаҳарлар иқтисодий тараққиётини таъминлашда ўрта аср жамиятининг турли вакиллари баҳоли қудрат иштирок этганлар. Бу борада шаҳар ҳаётининг ривожига ўз фаолияти билан бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатган аёлларнинг ўрни ва роли катта эди.

Тарихий манбаларда жуда камдан-кам ҳолатларда, аёллар ҳақида учрайдиган баъзи фактик материалларга суянган ҳолда, уларнинг шаҳар ҳаётида тутган ўрни хусусида айрим фикрларни билдириш мумкин.

Ҳужжатли манбаларда мавжуд баъзи маълумотлардан аён бўладики, ўрта аср жамияти ҳаётида аёллар ўзига хос ҳуқуқ ва мавқега эга эдилар. Бу ҳол айниқса зодагон ва бой аёллар тимсолида яққол намоён бўлди. Шаҳар аёлларининг бу катлами ўрта аср жамиятининг айрим бошқа вакиллари каби йирик кўчмас мулк эгалари эдилар. Улар катта ер майдонлари, савдо-хунармандчилик иншоотлари – дўконлар, савдо расталари ва бошқа мулк турларининг эгалари сифатида шаҳар иқтисодий ҳаётида мавқели ўринлардан бирини эгаллаган эдилар. Бунга Бухоро хонлигида Жўйбор шайхлари томонидан XVI асрнинг 50-70-йилларида кўчмас мулк турларининг сотиб олиниши муносабати билан тузилган расмий ҳужжатлар орқали амин бўлиш мумкин. Улардан аён бўладики, бир қисм зодагон аёллар ўзларига тегишли ерлар, уй-жойлар, дўконлар ва бошқа мулк турларини айрим сиёсий ва иқтисодий сабабларга кўра Жўйбор шайхларига сотишга мажбур бўлганлар. Улар жумласига Жўйбор шайхи Муҳаммад Исломга Бухородаги Масжиди мулла Амир кўчасида жойлашган бозордаги бир дўконини сотган Хожихотунни, шу шаҳардаги Тўқумдўзлар бозоридаги дўконини сотган Зухра исмли аёлни, Масжиди мулла Амир кўчасида жойлашган бозордаги икки дўконини сотган Мамон-султон номли аёлни, Масжиди Ҳофизини Моҳанин кўчасида жойлашган бир дўконини сотган Султонбека исмли аёлни киритиш мумкин².

Ҳужжатлардан аён бўладики, ўрта аср шаҳарларидаги кўпгина бой аёллар маълум турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишга

¹ Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля и маузе. С. 119.

² Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 15, 16, 18, 23. С. 101, 102, 103, 107.

ихтисослашган мулк тури – дўконлар эгаси бўлган. Улардан бири – Нусратбека XVI аср иккинчи ярмида Бухородаги Масжиди мулла Амир кўчасида жойлашган бозордаги тахта дўконининг эгаси бўлган. Шу даврнинг бошқа бир вакили – Бичахотун эса Бухородаги Сафидфурушлар бозорида жойлашган икки оқ мато дўкони эгаси сифатида ҳужжатларда намоён бўлади. Уларнинг замондоши Тўтиёбека исмли аёл эса Бухородаги кўйлак бозорида икки дўкон эгаси бўлган. Бошқа – қоракўллик бир гуруҳ шахслар томонидан кўчмас мулк турларининг олди-сотдиси муносабати билан тузилган ҳужжат матнидан маълум бўлишича, улар сотиб олган мулкнинг ғарбий чегараси Мавлоно Сарвининг Кибак исмли қизига тегишли кўй калла-почаларини пишириб сотувчи дўкон билан чегарадош эди. Шу даврга оид манбаларда кўрсатилишича, XVI асрнинг бошқа бир вакиласи Оғажон деган бир аёл эса дурадгорлик дўконининг эгаси бўлган¹.

Мулк эгалари бўлган аёллар, одатда, шаҳарлардаги ишлаб чиқариш жараёнида шахсан иштирок этмасаларда, савдо-ҳунармандчилик муассасалари бўлмиш дўконларда ҳунармандлар ва ўз ишининг моҳир усталари меҳнатидан кенг фойдаланар эдилар. Дўконлардаги ишлаб чиқариш жараёни ва савдо-сотик ишлари усталар ва ишончли иш бошқарувчилар томонидан назорат қилинган ва амалга оширилган. Бу ҳолни XIX аср маълумотлари асосида кузатиш мумкин. Шу аср муаллифлари В. Наливкин ва М. Наливкиналар Фарғона ўтроқ аҳолиси аёллари турмушини тадқиқ этар эканлар, “Биз бир бой аёлни биламиз. У бева қолганидан сўнг ўзи ишонган уддабурон хизматкорларидан бирига турмушга чиқиб, унинг кўлига ўзининг бутун савдо ва бошқа ишларини топшириб қўйди”², – деб ёзадилар.

Шаҳарлар иқтисодий ҳаётида ўрта аср жамиятининг бошқа катламларига мансуб аёлларнинг роли катта эди. Айниқса, бу борада турли ҳунармандчилик соҳаларида меҳнат қилган аёллар фаолияти диққатга сазовордир. Одатда, ўрта аср ҳунарманд-усталари ўзларининг ва оила аъзоларининг меҳнатларига суянган ҳолда маҳсулот яратганлар. Бундай ишлаб чиқариш жараёнида оиладаги аёл меҳнатининг ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Бу ҳолат яратилган

¹ Ўша асар. Ҳуж. № 28, 30, 31, 46, 308, 109, 111, 112, 121, 287-б.

² Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. С. 110.

махсулотда аёл меҳнати кўп талаб қилинган соҳаларда яққол намоён бўлади. Жумладан, маҳсулотнинг кўркемлиги ва нафислигини ошириш мақсадида аёллар уларга ишлов беришда қатнашганлар. Турли кийим-бошларга кашта тикиб, безак беришда улар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Е.К. Мейендорф Бухоро ҳақида ёзар экан, кашта тикувчи аёллар томонидан “ҳаттоки чарм ёқалар, камарлар, астарлар ва бошқа нарсалар” безатилганлигини эслатиб ўтади¹.

Ўрта асрларда ишлаб чиқарилган мато турларининг кўплари аёл меҳнатининг самараси эди. Аёллар, асосан, ип ва ипакдан турли-туман газламалар тўқиш жараёнида иштирок этар эдилар. XVIII асрнинг иккинчи ярмига оид манбалардан бирида “Бухородаги ип матоларни тўқишда ҳамма аёллар иштирок этишади”², – деб кўрсатиб ўтилади. 1812 йилда Қўқон хонлигига келган Мир Иззатулла ўз ёдномаларида бухоролик ҳарбийлар кийими ҳақида ёзар экан, “уларнинг баъзилари кашта тикилган матодан ёки Бухоро аёллари томонидан тўқилган ярим ипак мато – адрасдан” тикилганлигини алоҳида қайд этади³. Заҳириддин Муҳаммад Бобур таърифича, ҳамма ўлкалар ва мамлактларга элитилган “Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмал”да ҳам аёлларнинг меҳнати сингган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Мустақил равишда аёллар шуғулланган ҳунармандчилик соҳаларидан яна бири – кийим-бош тикиш соҳаси эди. Шаҳарлардаги кийим-бош билан савдо қилувчи кўпгина бозорларда аёллар меҳнати билан яратилган маҳсулот турлари – яктак, кўйлак, нимча, тўн, дўппи, белбоғ ва бошқа кийимлар билан кенг савдо амалга оширилган. Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида яратилган бу молларга кўпинча юқори дид билан кашталар тикилган. Шунингдек, улар юксак бадий санъат намуналари бўлган ва ўрта аср жамиятида талаб катта бўлган сўзана ва гулкўрпа кабиларни тикканлар, шолча ва гиламлар тўқишда моҳир ҳунар эгалари бўлганлар.

Аёллар тўқимачилик ишлаб чиқариши учун зарур бўлган хомашёни етиштириш ва қайта ишлаш билан ҳам шуғулланганлар. Жумладан, улар ипак қурти боқишда асосий куч эдилар. Улар эрларни ва фарзандлари томонидан етказиб берилган тут барглари билан ипак

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 117.

² Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 206.

³ Ўша ерда.

қурти бокиб, тўқимачиликнинг ипак матолар тўқиш соҳаси учун зарурий хомашёни етказиб берганлар. Асосан, аёллар меҳнати билан хонликлар қишлоқ ва шаҳарларида етиштирилган ипак хомашё сифатида – Ҳиндистон, Эрон, Қобул ва бошқа мамлакатларга кўп миқдорда олиб кетилган.

Шаҳар аёллари қишлоқ аёллари каби пахта тозалаш ва ундан ип йиғириб, калава тайёрлаш билан ҳам кенг шуғулланганлар. Аёллар томонидан йиғирилган ип калавалари билан шаҳар бозорларида кенг савдо амалга оширилган. Масалан, XIX асрнинг 60-йилларида “Хива хонларининг архиви”га оид ҳужжатларнинг бирида келтирилишича, бозорларда ип калава сотувчи – “ипчилар” бўлган.¹ Баъзи муаллифларнинг шохидлигига кўра, аёлларнинг иқтисодий ҳаётдаги ўрни уларнинг ҳунармандчиликнинг бошқа соҳаларидаги фаолияти билан ҳам белгиланади. Бундай соҳалар жумласида шохидлар терини ошлаш, унга ранг бериш, пўстин тикиш ва бошқаларни кўрсатиб ўтадилар.

Иқтисодий ҳаётнинг муҳим жабҳаларидан бири – савдо бўлиб, унда ҳам шаҳар аёлларининг бевосита ёки билвосита иштироки яққол кўзга ташланади. XVI-XIX аср ўрталарида хонликлар шаҳарларига ташриф буюрган айрим шохидларнинг гувоҳлигига кўра, шаҳар бозорларида умуман аёлларни ва хусусан, савдо-сотик ишларида бевосита иштирок этган аёлларни учратиш қийин эди. Лекин, шунга қарамасдан, айрим шаҳар бозорларида иқтисодий жиҳатдан ночорлиги туфайли ўзи ёки яқинлари яратган маҳсулотлар – қийиқ, дўппи, яқтак кабиларни сотиб юришга мажбур бўлган паранжи ёпинган аёлларни баъзи муаллифлар эслатиб ўтадилар. Одатда, уларнинг ёши ўтган қария аёллар эканликлари шохидлар томонидан алоҳида таъкидлаб ўтилади². 1813-1814 йилларда Тошкентга келган Ф. Назаров, “Мен аёлларни фақат бозорларда, ёпинчиқ остида кўрдим”³, – деб эслатиб ўтади. В. Наливкин ва М. Наливкиналар Фарғона водийси аёллари ҳақида ёзар эканлар, улардан бири – эски паранжига ўралган “кичкинагина букри кампир” ҳақида тўхталиб, у бозорнинг бир бурчагида “қизил дастурхон ёпилган саватдаги нонларни сотиш учун тиззасига қўйиб ўтирганини”, эски паранжига

¹ Иванов П.П. Архив хивинских ханов. С. 32.

² Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганской долины. С. 110.

³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях. С. 34.

ўралган бошқа аёллар эса қўлларида ип калава, рўмол ва қийиқларни сотиш учун кўтариб юрганликлари ҳақида гувоҳлик берадилар¹.

Ўрта аср шаҳар аёлларининг иқтисодий ҳаётдаги мавқеи ҳақида фикр юритилар экан, уларни маълум даражадаги хат-саводга, баъзилари эса ўз даврига нисбатан муносиб маълумотга эга аёллар эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ даркор. Улар ўз ҳаётлари давомида фаол ижтимоий-иқтисодий фаолият кўрсатиб, шаҳар тараққиётига катта ҳисса қўшганлар. Бу ҳол, асосан, зодагон аёллар қатламига хос эди. Бундай аёллардан бири Муҳаммад Шайбонийхоннинг келини Меҳр Султон-хоним бўлиб, у бой-зодагон ва маърифатли бир аёл сифатида ўзига тегишли мулкнинг катта қисмини маълум сиёсий, иқтисодий сабабларга кўра масжид ва мадрасалар фойдасига вақф этганлиги Р.Г.Мукминова томонидан атрофлича тадқиқ этилган². XVI аср охирига оид ҳужжатлар тўплами – “Мажмуа-йи васоик”да келтирилган бир ҳужжатда ҳам шундай аёллардан бири – Биби Оға Жон ҳақида сўз боради. Самарқандлик бу аёл Устод Латифнинг қизи бўлиб, у ўзига тегишли омборхона, бир хона ва эллик газ мулк ерини Самарқанддаги масжидларнинг бири фойдасига вақф этганлиги ушбу ҳужжатда ўз аксини топган³.

Шаҳарлик аёллар маълум ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгаси ҳам эдилар. Ижтимоий ҳаётда уларнинг ўзига хос ўрни мавжуд эди. Улар қозихоналарда турли ҳуқуқий масалалар бўйича ва олди-сотдини расмийлаштириш жараёнларида иштирок этганлар. XVI аср ўрталарига оид ҳужжатлардан бирида таъкидланишича, Жўйбор шайхларидан Муҳаммад Исломга Бухорода жойлашган ўнта уй, уч даҳлиз ва айвондан иборат тимчани сотган Бибихоннинг қозихонадаги олди-сотди жараёнида иштирок этиши бунинг ёрқин далилидир⁴. Баъзан ўз ишончли вакиллари орқали олди-сотди ишларини қозихоналарда расмийлаштирган аёллар ўз ака-укаларининг ҳам ишончли вакили сифатида турли ҳуқуқий жараёнларда қатнашганлар. Масалан, XVI асрда Қутлуғсултон исмли бир аёл укаси Арабнинг уйи сотилиши муносабати билан унинг ишончли вакили сифатида қозихонадаги ҳуқуқий жараёнда иштирок этган⁵.

¹ Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщины туземной Ферганы. С. 107.

² Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов. С. 94, 95, 97.

³ Казийские документы XVI в. С. 43.

⁴ Иванов И.И. Хозяйство джуйбарских шейхов. Док. № 26. С. 108.

⁵ Ўша асар. Хуж № 64. 130-б.

Тарихий манбаларда аёлларнинг баъзи ҳуқуқий масалалар бўйича ҳукмдорларга мурожаат қилганликлари ҳақидаги маълумотлар ҳам мавжуддир. Хусусан, Зайниддин Восифийнинг кўрсатишича, 1524 йилда Пскент яқинидаги Лағлағон деган жойда дам олаётган Келди Муҳаммадхон олдиға оҳангаронлик бир аёл ўз эри устидан шикоят қилиб келади. Томонларни эшитган ҳукмдор масалани аёл фойдасига ҳал қилади¹.

Ўрта аср жамияти маданий ҳаётида аёлларнинг ўрни ўзгача бўлган. Уларнинг маърифатли қисми баъзи ҳолларда хотин-қизларга хат-савод ўргатганлар, шеърлар битиш, назмнинг турли жанрларида асарлар яратиш борасида эркак шоирлардан қолишмас эдилар. XVI аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорий шундай аёллардан бири – хисорлик “Улож отли назмға таъби бор” бир жувон Мавлоно Қабулий Бухорий исмли шоир билан мушоирада иштирок этганлигини қайд этиб ўтади².

Аёллар ҳақида сўнгги ўрта аср манбаларида жуда кам учрайдиган баъзи маълумотлар асосида амин бўлиш мумкинки, шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида аёлларнинг мавқеи сезиларли даражада бўлиб, улар ўзларининг фаолияти билан жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига катта ҳисса қўшганлар.

Шундай қилиб, шаҳар жамияти турли ижтимоий қатламлари вакилларида иборат бўлиб, улар ўзларининг ижтимоий ҳолати, моддий таъминланганлиги ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан ажралиб турганлар. Шаҳар аҳолисининг турли ижтимоий қатламлари ўз фаолиятлари билан сўнгги ўрта аср шаҳарлари тараққиётига муҳим ҳисса қўшганлар.

Шаҳар маданий ҳаёти ва унда аҳолининг иштироқи

Шаҳарларнинг маданият марказлари сифатидаги аҳамияти сўнгги ўрта асрлар мобайнида ҳам даврга мос равишда ривожланиб борди. Тарихий воқеликнинг силсилали йиллари ва бу ерда жойлашган давлатларда кечган сиёсий қарама-қаршиликлар, ўзаро урушлар мобайнида, табиийки, маданий ривожланишнинг издан чиқиши кузатилади. Аксинча, марказлашган ҳокимиятнинг салоҳияти кучли бўлган, нисбатан ўрнатилган сиёсий барқарорлик йилларида эса

¹ Болдырев А.Н. Мемуары Зайи-ад-дина Васифи, как источник. С. 67.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 82-б.

маданият соҳалари юксалишда давом этган. Шу билан бирга, том маънодаги ижодкор, меҳнатсевар халқ яшаган бу заминда, давр ва тарихий воқеликнинг турли инжиқликларига қарамай маданий ривожланиш йўқ бўлиб кетмаганлиги, аксинча, унинг анъана ва тажрибалари сақланиб қолиб, давом эттирилгани ҳамда ижодий ривожлантирилгани кўзга ташланади.

Сўнгги ўрта асрлар мобайнида ҳам шаҳарлар маърифат, илм-фан марказлари сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолди. Уларда аҳолининг саводхонлигини ошириш мақсадида масжидлар ҳузурида ташкил этилган мактаблар, аҳолининг илмга ташна вакиллари учун очилган мадрасалар мавжуд бўлиб, улар илм-фан ўчоқлари вазифасини ўтаганлар. Шаҳарлардаги мадрасаларда нафақат ушбу марказ, балки қўшни кишлоқ ва шаҳарлар, бошқа хонликлар, дашт ва хорижий юртлар аҳлининг илмга ташна вакиллари кўплаб учратиш мумкин. XVI аср муаллифи, 1504 йилда Самарқандда содир бўлган қахратон қиш ва “очарчиликдан” азият чеккан “ўнта хуросонлик талаба” ҳақида маълумот беради¹. Шаҳарларга илм истаб жамиятнинг турли вакиллари келар эдилар. Улар орасида ҳукмдорлар, амалдорлар, олиму фузалолар ва бошқаларни учратиш мумкин эди. Турли илмлар, хусусан, Қуръон ўқишда моҳир бўлган Шайбонийхон Моваруннахрни қўлга киритгунига қадар Бухорода “икки йил қироат илмидан сабоқ олганлиги” ҳақидаги XVI аср тарихчисининг маълумоти бу ўринда характерлидир. Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон ҳам Шайбоний-хоннинг Бухородаги ўқишига тўхтаб, у “маълум вақт давомида Бухорода яшаб, Оллоҳнинг муқаддас каломини ўрганиш ва хотирасида сақлаш, илмий билимларни эгаллашга шошилган эди”², – деб ёзган эди.

Йирик илм-фан марказларидан бири Самарқанд эди. XVI асрда Ҳасанхожа Нисорий “Бу шаҳарда кўплаб олиму фозиллар ўтишган. Самарқанд ҳозир ҳам илмлар маконидир. У ернинг мавлонолари кўпинча ҳақиқий илмлар билан шуғулланишади”, – деб қайд этган эди³. Шаҳарнинг илм-маърифат маскани сифатидаги аҳамияти кейинги асрларда ҳам сақланиб қолди. Мир Муҳаммад Амин Бухорий XVIII аср бошларида Бухоро ҳукмдори Убайдуллахоннинг ушбу шаҳарда кутиб олинишига оид хабарида қуйидагиларни баён этади:

¹ Болдырев А.Н. Мемуары Зайи-ад-дина Васифий, как источник. С.226.

² Фазлаллах ибн Рухбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 28.

³ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 32-б.

“Хукмдор қаршисига “Олимлар ва толиблар ўз мадрасаларидан чиқдилар ва (ўз) асарларини тақдим этдилар; ширинсуҳан шоирлар жозибадор шеърларида олампаҳоқни мадҳ этдилар”¹, – деб қайд этган эди.

XVI-XIX аср ўрталарида Самарқандда мадрасалар сони ортиб борди. Хусусан, XVI асрда бу шаҳарда Шайбонийхон ва унинг келини Меҳр Султонхоним томонидан мадраса қурилган бўлиб, Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон Шайбонийхон мадрасасини “Олий ҳазрат томонидан шахсан қурилган мадрасайи Олия”², деб атайди.

Шаҳарнинг илм-фан ва маърифат маркази сифатидаги аҳамияти кейинги даврларда ҳам сақланиб қолганлиги бу муаззам шаҳарда мадраса ва масжидларнинг кўплаб қурилганлигида намоён бўлади. Жумладан, шаҳарда XVII аср бошларида Самарқанд қозиси Соқий томонидан қурилган мадраса (1612)³, Ялангтўшбий томонидан қурилган Шердор (1631) ва Тиллақори (1642), Сайид Аҳмадхожа (1637), Нодир Девонбеги мадрасасини (1630) киритиш мумкин. Амир Ҳайдар томонидан қурилган Олий мадраса ҳам шулар жумласидан бўлиб, у 1812 йилда бунёд этилган эди⁴. XIX асрда шаҳарда мавжуд бўлган мадрасалар жумласига – Шоҳизинда, Тиллақори, Шердор ва Улуғбек мадрасаларидан ташқари, Сафид, Шайбонийхон, Орифжонбой, Турба, Хўжа Зумрад, Турдали, Розиксўфи, Махсум Хоразм мадрасалари ва бошқалар кирган⁵. XIX аср бошларида ҳам Мир Иззатулланинг кўрсатишича, Самарқанднинг асосий мадрасалари вазифасини Шердор ва Тиллақори мадрасалари ўтаган⁶.

Аҳолининг диний-маърифий қиёфасини белгилаш ва шакллантиришда муҳим роль ўйнаган кўпдан-кўп масжидлар, хусусан, Жавзоия, Дари Занжир, Амир Темурнинг Жомеъ масжиди ва бошқалар бу шаҳарда мавжуд эди.

Илм-фан ва маърифат маркази сифатида Бухоро ҳам машҳур эди. XIX аср муаллифи ҳаққоний равишда, доимо Бухоро илм тарқатувчи марказ “ҳисобланган ва ҳисобланади”, деб қайд этган эди⁷. XVII аср муаллифи Маҳмуд ибн Валининг қуйидаги сўзлари бунинг ёрқин

¹ Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 56.

² Фазлаллах ибн Рузбеҳан. Михман наме-йи Бухара. С. 151.

³ Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. С. 133.

⁴ Абу Тохирхожа. Самария. 28-б.

⁵ Хорошхин А. Самарқанд. С. 208.

⁶ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 195.

⁷ Саттар-хан Абдуль-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 171.

тасдиғидир: “Олимларнинг кўп сонлилиги ва илмларнинг кўплигидан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар”¹.

Бухорода илм-фан, маърифат тарқатувчи марказлар сифатида мадрасаларнинг аҳамиятини тушунган, тарихда ўз номини мухташам бинолар қуриш билан қолдиришга ҳаракат қилган айрим ҳукмдор, амалдор, рухоний, савдогар ва бошқа шахслар томонидан кўплаб мадраса, масжид, хонақолар қурилган эди. Хусусан, шаҳарда 1535-1536 йилларда Мир Араб мадрасаси барпо этилганди. 1540-1541 йилларда эса, Масжиди Калон бунёд қилинган бўлиб, у бу типда қурилган “энг катта ва энг эски” бино эди². 1578-1579 йилларда эса шаҳардаги эгаллаган майдон жиҳатидан энг катта Қулбобо Қўкалдош мадрасаси қурилган. Унинг қурилишига Абдулла-хон томонидан Самарқанддаги “бузилиш ва вайроналикка юз тутган иморатларни” тузатиш буюрилган, “уни тузатиш ва қуришда тиришқоқлик”³ кўрсатган амир – “Садр ул-арком жаноб Қулбобо Қўкалдош” масъул этиб тайинланган эди. Қўкалдош мадрасасидан сўнг шаҳарда яхши сақланган “Қўш мадраса” бунёд этилган. Улардан бири Абдуллахоннинг онаси томонидан 1566-1567 йилларда қурдирилган бўлиб, у “Модари-хон” мадрасаси деб аталган, иккинчиси эса 1589-1590 йилларда бунёд этилган бўлиб, у “Абдуллахон мадрасаси” номи остида машхур бўлган⁴.

Шаҳарда мадраса ва масжидлар қурилиши XVII асрда ҳам давом эттирилди. Хусусан, икки қаватли Мағоки кўрпа масжиди (1636-1637), заргарлар бозори яқинида жойлашганлиги учун “Заргарлар мадрасаси” деб ҳам аталувчи Абдулазиз хон мадрасаси (1651-1652), шу ҳукмдор даврида яна – Ҳиёбон (1654-1655), Бозори Гўсфанд (1669-1670) ва Жўйбори калон (1670-1671) мадрасалари қурилган эди.

XVII асрда ҳам мадраса ва масжидлар қурилишида Бухоро хонлигининг айрим амалдорлари ўз хиссаларини қўшганлар. Шундай шахслардан бири – XVII асрнинг биринчи ярмидаги йирик амалдор ва вазир Нодир девонбеги бўлиб, унинг маблағига бутун архитектура ансамбли – хонақо, ҳовуз ва мадраса қурилган эди. У томонидан бундан илгарироқ Регистондаги Арк деворлари остида Пояндабий оталиқ масжиди (1617) барпо этилган эди. 1669 йилда эса

¹ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 22.

² Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. С. 55.

³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2-жилд. 241-б.

⁴ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. С. 60-62.

Телпакфурушлар гумбазидан Регистонга олиб борувчи йўлда, Бозори-ноу деган жойда Абдулазизхонинг амалдори Мухаммадёр Оталиқ томонидан ҳонақо қурилган эди¹.

XVIII асрда эса Бухорода Болаҳовуз масжиди (1712), Шайх Жалол ҳонақоси (1753-1754), Халифа Худойдод масжиди (1777), Раҳмонқули мадрасаси (1794-1795), Домулло Эрназар Элчи мадрасаси (1794-1795), Домла Турсунжон мадрасаси (1796-1795) бунёд этилган эди. Улардан бири Домла Эрназар Элчи мадрасасининг қурилиши ҳақида 1823 йилда қуйидагилар қайд этилган эди. Унда ёзилишича, бу мадраса 1779 йилда Россияда бўлган Бухоро элчиси Эрназар Мақсутов томонидан Екатерина II берган пул эвазига барпо этилган эди. "Лекин мадрасанинг ташқи кўриниши унча яхши бўлмаганлиги элчи (Эрназар Мақсутов – Г.А.) унга берилган ҳамма пулни ишлатмаган"² лигини кўрсатади, - деб таъкидланган эди.

XIX асрда ҳам шаҳарда мадраса ва масжидлар қурилиши давом эттирилди. 1807 йилда шаҳарда тўртта бурчагига гумбаз ўрнатилгани учун "Чор минор" номи остида маълум мадраса Халифа Ниёзкул томонидан қурдирилган эди.

Бухоро мадрасаларининг сонини XIX аср муаллифлари турлича кўрсатадилар. Хусусан, Мир Иззатулланинг кўрсатишича, Бухорода 80 та мадраса бўлиб, уларнинг каттаси "Хўжа Баҳовиддин" дарвозаси яқинидаги Кўкалдош мадрасаси эди³. Н. Ханиковнинг кўрсатишига кўра эса, Бухорода амир рўйхатида кўрсатилган 103 та мадраса бўлиб, улардан 60 таси энг катта мадраса ҳисобланар эди. Уларнинг энг машҳурлари – Кўкалдош, Мирза Улуғбек, Заргарлар, Турсунжон, Ҳиёбон, Гаукушон мадрасалари ва бошқалар эди⁴. Шу асрнинг бошқа бир муаллифи А. Бёрнс эса шаҳарда 366 та "катта ва кичик" мадрасалар бор деб кўрсатар экан, улар бозорлар, ҳаммомлар, атрофдаги ерлардан келадиган даромадлар ҳисобига кун кўришини қайд этган. Шунингдек, мадрасалар толиблари орасида "Эрондан ташқари ҳамма мамлакатлар кишиларини учратиш мумкин. Улар етти ёки саккиз йиллик ўқув курсини тугатиб, ўз ватанларига билим захираси ва машҳурлик билан қайтадилар"⁵, – деб қайд этган эди у.

¹ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. С. 86-88.

² Краткое описание Бухарии и Хивы. Ч. I. С. 2.

³ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 201.

⁴ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 85-86.

⁵ Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Ч. II. С. 431.

Шаҳарда XIX асрнинг биринчи ярмида, ундаги кўчалар сонига мос равишда 360 та масжид бўлиб, улардан 8 таси Жума масжидлари вазифасини ўтар эди. Булар – Масжиди Баланд, Масжиди Уста Раҳи, Масжиди Жўйбор, Масжиди Гаукушон, Масжиди Шах шана, Масжиди Халифа Ҳусайн, Масжиди Пойанда Оталиқ¹. Бухорода бўлган Рухоний Будрин эса, шаҳарда 300 та масжид бўлганини кўрсатиб, “уларнинг ҳаммаси пишиқ ғиштдан қурилган; ташқи томондан рангдор бўёқлар билан бўялган”, деб қайд этган эди.

Ҳар бир кўчада жойлашган масжид қошида мактаблар ҳам мавжуд эди. Бунда маҳаллий аҳоли фарзандлари савод чиқарганлар. “Кўпгина масжидлар қошида мактаблар ташкил этилган бўлиб, уларда ҳамма ёшдаги кишилар ўқиш ва ёзишни ўрганадилар”², – деб ёзган эди шоҳидлардан бири.

Мактаблар шаҳар жамияти ҳаётида муҳим ўрин тутган. Уларда таълим олувчилар ўқиш ва ёзиш, Қуръон асосларидан сабоқ олганлар. Н.Ханиковнинг кўрсатишича, Бухорода мактаблар ҳар бир кўчада бўлган. Унда ўқувчилар Алифбо, Қуръон, Чоркитоб ва бошқа диний китоблар билан бирга, Хўжа Ҳофиз, Мирза Бедил асарлари, “бешта турк китоби” – Китоби Фузулий, Лисон ут-тайр, Девони Амири Навоий, Ҳувайдо, Қиссаи Девонаи Машрабни ўқиганлар. Мактабларда 7 ёшдан 12 ёшгача таълим олганлар³. Уларда ўғил ва қиз болалар алоҳида ўқитилган.

Мактаблар эгаси мактабдор деб аталган. Бу ўринда Муҳаммад Солиҳнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султон Қундузни қўлга киритгач, бу ерда ҳар маҳалла қошида бир мактаб очишга ҳаракат қилган, ким мактабдор бўлса, унга “лутфу иноят бисёр” кўрсатган⁴. Бу мисол айрим ҳукмдорларнинг аҳолининг маънавий қиёфаси ва маърифатли бўлишлари ҳақида қайғурганлигини кўрсатади.

Мактаб, мадрасалар ва масжидлар қурилишида рухонийлар вакиллариининг ҳам ўз ўрни бор эди. Улардан бири – Жўйбор шайхларидан Хожа Саъд қурдирган иморатлар ҳақида “Матлаб ут-толибин” асарида қуйидагилар қайд этилган эди: “олий мадрасалар, баланд кўтарилган масжидлар, жаннат боғлари рашк қиладиган қасрлар, кавсар боғларини эслатадиган сардобалар, карвонсаройлар

¹ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 84.

² Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца). С. 24.

³ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 210.

⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. 259-260-б.

ва хаммомлардан ҳаммаси бўлиб олам сафҳасида етмишта сангин иморатлар бино қилдилар. Шу жумладан, Бухоро ... вилоятида гулдастадек гўзал мадраса, унинг шимолида олий даражада Жомеъ масжиди бино қилдилар... Корхона масжиди, Ҳиёбон бошидаги Ҳай масжиди, Жўйбор ҳонақоҳи, Колобод мадрасаси биноси”¹.

Мадраса, масжидлар Бухоро хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам мавжуд эди. Хусусан, бундай иншоотлар Абдуллахон II даврида кўплаб қурилган эди. Улар жумласига Вобкентдаги Ҳаким Мулла Мир масжиди ва мадрасасини, Қаршидаги мадрасаларни киритиш мумкин. XVII аср муаллифи Маҳмуд ибн Вали Қарши ҳақида қуйидагиларни қайд этган эди: “Ҳокон Абдуллахон ҳукмронлиги даврида унинг ободонлиги ва мўл-кўллиги шу даражага етдики, у ҳатто дунёнинг катта шаҳарлари билан ҳам рақобатлаша олади. Унда мадраса, ҳонақо, масжид ва хаммомлар бордир”². Шаҳардаги мадрасалардан бири Абдуллахон кўрсатмаси билан қурилганлигини XVII аср муаллифи Малехо ҳам тасдиқлайди³. Ушбу марказда мадраса ва масжидлар қурилиши кейинги даврларда ҳам давом этди. Жумладан, XIX аср бошларида Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида шаҳарда “сут сотиш билан шуғулланувчи аёл Гулининг маблагига бир мадраса бунёд этилган эди”⁴. Шаҳар ва унинг атрофида мадраса ва масжидлар қурилишида рухонийлар ҳам фаол иштирок этганлар. Жўйбор шайхларидан Хожа Саъд курдирган бинолар жумласида “Матлаб ут-толибин” асарининг муаллифи: “Шунингдек, Насаф вилоятида бир қанча ҳарам сарой, бир қанча масжид бино қилдилар”⁵, - деб қайд этиб ўтади.

Шаҳарларда илм олишни мақсад қилиб қўйган шахслар мадрасаларда таълим олар эдилар. Мадрасаларда нафақат маҳаллий аҳоли, балки қўшни шаҳар ва қишлоқлар, дашт ва хорижий мамлакатлар вакиллари ҳам учратиш мумкин эди. Бир шаҳарнинг ўзида ҳам баъзи мадрасаларнинг илмга ташна айрим талабалари бир мадрасадан иккинчисига, бир шаҳардан иккинчисига кўчиб юра олардилар. “Ўрта Осиёнинг ҳамма мадрасаларида, Бухоро ва Хива

¹ Абулаббос. Матлаб ут-толибин. № 61 – қўлёзма, 22 а-бет // Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 25-б.

² Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. С. 80.

³ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 138.

⁴ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 112

⁵ Абулаббос. Матлаб ут-толибин. № 61-қўлёзма, 22-а – бет // Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 25-б.

бундан мустасно эмас, бир хил фанлар бир хил дастур асосида ўқитилган”¹, - деб қайд этади Қўқон хонлиги ҳақида ёзган муаллифлардан бири.

Мадрасалардаги ўқиш муддати чекланмаган эди. Аксарият ҳолатларда у талабаларнинг меҳнатсеварлиги ва қобилиятига боғлиқ эди. Мадрасани битириш форс ва араб тилларини ўрганишни тугатганликни, мантиқ ва шариат асосларини, шунингдек, бошланғич геометрия ва 4 амал арифметик ҳаракатларни ўрганганликни ҳам билдирар эди. Талабалар учун турли фанлар – грамматика, ҳуқуқшунослик, илоҳиётдан сабоқ берилган.

Бу ўқув даргоҳларида таълимнинг ташкил этилиши ҳам алоҳида эътиборга лойиқ масалалардандир. Уларда дарслар ҳафтанинг тўрт кунни – шанба, якшанба, душанба ва сешанба кунлари ўтказилган. Бу даврда муаллим – мударрис мадрасада қолган, бошқа кунлари эса уйида яшаган. Талабаларга ҳам ўзига хос эркинликлар берилган бўлиб, уларнинг келиб-кетиши ҳам эркин эди².

Ҳукмрон табақа вакиллари мактаб ва мадрасаларга ҳомийлик қилишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, кўчмас мулк-дан келадиган даромадлар улар фойдасига вақф этилган бўлиб, бундан мадрасанинг мударрислари маош олганлар, унинг бир қисми мадрасаларни таъмирлаш ишига ва талабаларнинг эҳтиёжларига сарфланган. Буни Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг қуйидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди. Турли илмий масалалар бўйича мунозаралар ўтказилган Самарқанд “олимлари, эътиборли арбоблари”нинг мажлисида иштирок этган Муҳаммад Шайбонийхон “Самарқанд олимлари ва илм-фанни ўрганувчиларга ҳомийлик қилишга эътибор қаратди”³, – деб ёзади муаррих. Шу муаллифнинг қайд этишича, бунинг учун олий ҳукмдор Самарқанд вақфларини текшириш, “давр ҳодисалари оқибатида” инқирозга юз тута бошлаган мадраса ва ҳонақоларни тўғрилаш, “мударрис ва толибларнинг” моддий таъминланишини эса “улар лойиқ даражага кўтариш” лозимлиги ҳақида амр этган эди⁴. XIX асрнинг бошларига оид маълумотларга кўра, Бухорода асосий тушумларга қўшимча равишда амир томонидан закот солиғидан бир

¹ Саттар-хан Абдуль-Гафаров. Краткий очерк внутреннего построения Кокандского ханства. С. 171.

² Ўша ерда.

³ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 157.

⁴ Ўша асар. 158-б.

қисми диний мақсадлар, шу жумладан мадрасалар учун ажратилар эди¹.

Мадрасаларни вақфлар билан таъминлаш ишига жамиятнинг бошқа вакиллари ҳам катта ҳисса қўшганлар. Масалан, Тошкентдаги Шукурхон мадрасаси XIX асрнинг биринчи ярмида қурилган бўлиб, унга “8 дўкон ва 1 сарой” вақф этилган эди².

Хива хонлигида ҳам мадраса, масжид ва мактаблар кўп эди. Хонликда саводхонлар кўплиги, мактаблар хусусий шахслар томонидан таъминланиб турилишини қайд этган М. Иванин, бу ерда ерларнинг таноблар билан ўлчаниши ва улар орқали солиқлар ҳисоблангани, бу эса “хивалиқлар бошланғич геометриядан хабардор эканликларидан дарак беради”³, – деб ёзади.

Хива шаҳрида Араб Муҳаммадхон (1616), Хўжамберди бий (1688), Шерғозихон 1719-1726), Муҳаммад Амин инок (1765), Фозилбек (1799), Эшмуродбий (1810), Оллақулихон (1835), Шомон Иморат (1836), Арабхон саркор (1838), Гадоё Ниез ясавулбоши (1840), Ёқуб меҳтар (1840), Муса тўра (1841), Сайидбой (1842), Раҳимқули (1843), Раҳмонбердиқхон (1843), Муҳаммад Аминхон (1851) мадрасалари қурилган эди⁴. Муҳаммад Аминхон томонидан 1851 йилда қурилган тўртбурчакли, икки қаватли ғиштин мадрасанинг ўртасида “тоза ҳовли” бўлиб, унинг ўртасида қудук мавжуд эди. Мадрасада 4 мударрис ва 300 талаба бўлган⁵.

Хива хонлиги шаҳарларида ҳам мадрасалар қурилиши ишига жамиятнинг турли ижтимоий қатламлари вакиллари – ҳукмрон сулола намояндалари, амалдорлар, рухонийлар, савдогарлар ва бошқалар катта ҳисса қўшганлар. Улардан бири савдогар Саид Ниезбой бўлиб, у томонидан Хива аркининг шарқ томонидаги дарвоза олдида унинг номи билан аталган масжид қурилган эди⁶.

Мадраса ва масжидлар Хива хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам мавжуд эди. Жумладан, 1842 йилда Янги Урганч ҳақида ёзган Г.И. Данилевский, “Аҳоли унда 15 масжид ва 2 мадраса бор деб ҳисоблайди”⁷, – деб қайд этади¹. Гурланда 6 масжид ва 2 мактаб,

¹ Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 197.

² Хорошхин А.И. Очерки Ташкента. С. 87.

³ Иванин М. Хивам Аму-Дарья. С. 71.

⁴ Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы. С. 23-31; История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 278-279.

⁵ Костенко Л. Город Хива. С. 324.

⁶ Ўша ерда.

⁷ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

Шоҳободда иккита масжид ва шунча мактаб, Шовотда эса 4 масжид ва бир мадраса, Ҳазораспда эса бошқа шаҳарлардан фарқли ўлароқ масжидлар сони кўпроқ бўлиб, бу ерда мадраса ҳам бор эди². Г.И. Данилевскийнинг хабарига кўра, унда 10 масжид ва 1827 йилда қурилган Қутлуг иноқ мадрасаси мавжуд эди³. XIX асрнинг 70-йилларига оид маълумотлар эса, шаҳарда “8 масжид ва шунча мактаб” бўлганлигини кўрсатади⁴.

Қўқон шаҳарлари ҳам илм-маърифат марказлари эди. Хонликни атрофлича ўрганган А.Куннинг ёзишича, хонлик шаҳарларида мактаб, мадраса ва масжидлар сони кўп эди. Хусусан, Қўқонда – 300 масжид, 120 мактаб, 40 мадраса; Марғилонда – 300 масжид, 80 мактаб, 10 мадраса; Андижонда – 200 масжид, 60 мактаб, 6 мадраса, Наманганда 250 масжид, 100 мактаб, 5 мадраса бор эди⁵. Шу аср муаллифи А.П. Хорошхиннинг маълумотлари бундан биров фарқ қилади. Хусусан, у Қўқон ҳақида ёзар экан, бу марказда 15 та мадраса борлигини ва уларда 1500 нафар талаба таҳсил олганлигини кўрсатиб, мадрасалар ичида катталиги билан Мадалихон ва Жомий мадрасалари ажралиб туришини қайд этган эди⁶.

Хонлик пойтахти Қўқонда ҳам Бухорода бўлгани каби масжидлар сони кўп эди. XIX асрнинг 20-йилларида “Қўқонда 400 га яқин масжид бор деб тасдиқлайдилар”, – деб кўрсатилади⁷. А.П. Хорошхин эса Қўқонда 600 та масжид бўлиб, шаҳарнинг ҳар бир қисмига уларнинг 50 таси тўғри келишини қайд этган эди⁸.

Қўқон хонлигининг йирик маърифат марказларидан бири Наманган эди. Шаҳарда XIX асрнинг 60-йилларида Мавлавий номли карвонсарой яқинида шу номдаги масжид ва мадраса жойлашган бўлиб, улар карвонсаройдан тушадиган вақф даромади ҳисобига мавжуд эди. Шаҳар масжидларининг сони эса, шу аср муаллифининг кўрсатишича, 100 дан ошар эди⁹.

¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

² Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 240, 246, 252.

³ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

⁴ Кун А. Культура оазиса Аму-Дарьи. С. 258.

⁵ Кун А. Очерк Коканского ханства // ИРГО. – 1876. – Вып. IV – С. 64.

⁶ Хорошхин А.П. Очерки Кокана. С. 40.

⁷ О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. СПб., 1826. С. 229.

⁸ Хорошхин А.П. Очерки Кокана. С. 40.

⁹ Михайлов М. Наманган. С. 71.

Бу даврда Тошкент муллаларидан бирининг кўрсатишича, шаҳарда 17 мадраса бўлиб, уларнинг 6 таси асосий эди¹. Уларнинг ичида энг катталаридан бири сифатида XVI асрда қурилган Бароқхон мадрасасини кўрсатиш мумкин. Тошкент мадрасаларининг кўпчилиги XIX асрнинг биринчи ярмида қурилган эди. Хусусан, бу даврда Тошкентда Шукурхон, Эшонқули додхоҳ, Беклар беги, Дикзор каби мадрасалар қурилган.

Тошкентда масжидлар ҳам кўп эди. XIX аср муаллифига тошкентлик муллалардан бирининг берган хабарига кўра, бу марказда 300 та масжид бўлиб, уларнинг 260 таси шаҳарнинг ўзида, 40 таси эса шаҳар атрофида жойлашган эди². Шаҳарда мактаблар ҳам кўп эди. XIX асрнинг 30-йилларида. Тошкентда бўлган хорунжий Потанин “асосий масжидлар ҳузурида мактаблар бўлиб, уларда факат... татарча, форсча, туркча, қўқонча ўқиш ва ёзишга ўргатилади, Қуръон тушунтирилади”³, – деб қайд этган эди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида турли ҳукмдорларнинг саройлари, чорбоғлар, савдо иншоотлари, карвонсаройлар ва бошқаларни қуриш борасида катта қурилиш ишлари ҳам олиб борилди. Уларнинг қурилишида маҳаллий усталар бу ернинг табиати, иқлими, одамларининг дид ва талабларидан келиб чиққан ҳолда, қолаверса, бу соҳада таркиб топган анъаналардан кенг фойдаланганлар. Одатда пишиқ гиштдан катта мадрасалар, ҳукмдорлар саройи, мақбаралар, миноралар, даҳмалар, карвонсаройлар, ҳаммомлар ва бошқалар қурилар эди.

Биолар қурилишида ҳар бир хонлик ва шаҳарларда ўзига хос ранглардан фойдаланганлар. Хусусан, Хивада биолар қурилишида кўк ва оқ рангни кўпроқ ишлатганлар⁴. Бунинг ёрқин мисоли 1811 йилда Хивада қурилган Полвонота масжиди бўлиб, у “гиштдан қурилган ва яшил гумбаз билан қопланган”, ичи “ҳаво ранг кошинлар” билан безатилган эди⁵.

Шаҳарларда тиббиёт кенг ривожланган бўлиб, маҳаллий табибларнинг шаҳар ҳаётидаги ўрни ўзгача эди. Улар ўз ишининг мохир усталари сифатида шубҳасизки, табобат соҳасида бу қадим ўлкада шаклланган ва ривожланган бой анъаналар ҳамда маҳаллий

¹ Хорошхин А.П. Очерки Ташкента. С. 86.

² Ўша асар. 86-б.

³ Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина. С. 268.

⁴ Калмыков А. Хива. С. 59.

⁵ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. С. 103.

олимларнинг илмий асарларига кенг таянганлар. Бухоро ҳақида ёзган Д. Эверсман, бухороликларда “ҳақиқий табиб ҳар қандай касални томир уришидан билиши мумкин”¹, – деб ёзган эди. Ҳофиз Таниш Бухорий хабар беришича, шундай табиблардан бири “мўъжизалар кўрсатувчи, Исо нафасига эга ... мавлоно Абд ал-Ҳаким” марҳум мавлоно мулла султон Маҳмуд Табибнинг ўғли бўлиб, у Абдуллахонни даволаш учун келган эди. Муаррихнинг ёзишича, “У бир неча кун мобайнида... Овқат (қабул қилиш), суюқлик ичиш тартибини белгилади, дори тайёрлади ва ошқозонни ювди”². Шайбонийхоннинг Дашти Қипчоққа юриши вақтида “чечак, сарик касал ва кўкрак қафаси” касалликлари билан оғриган ва дармони қуриган Фазлуллоҳ ибн Рўзбехонни қонини чиқариб даволаганликлари ҳақидаги маълумоти ҳам табибларнинг маҳоратидан далолат беради³.

Бухорода табиблар кўп, дорилар эса ундан кўп, деб қайд этган Д. Эверсман, табиблар касални кўриб, қоғоз парчасига дорилар ёзиб беради ва “Бемор дўконга бориб” дориларнинг кераклигини сотиб олади, деб ёзади⁴.

Шаҳарларининг илм-фан ва маданият марказлари сифатида танилишида уларда табобат масканлари – шифохоналар қурилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу ўринда Бухоро Регистонидаги Арк деворлари остонасида бир қаватли, саккиз бурчакли Доруш-шифо қурилиши диққатга сазовордир. Бу иншоот Субҳонқули-хон буйруғи билан 1682 йилда қурилган эди. “Бухоро тахтига ўтириши билан (Субҳонқулихон) Бухоро Регистони ичида Замзамни эслатувчи ҳовуз қуришни буюрди. Ва бу ерда шифохона учун мўлжалланган бино Дор аш-шифо қурдирдики, унда касалларни турли дорилар ва овқат билан даволовчи моҳир табиблар бўлиши лозим эди”⁵, – деб хабар беради Муҳаммад Юсуф Мунший. Бу ўринда шу ҳукмдор турли касалликлар, уларни аниқлаш ва даволашга бағишланган “Ихйа ат-тиб Субҳани” асарининг муаллифи ҳам эканлигини кўрсатиб ўтмоқ лозим⁶. Доруш-шифонинг бу биноси мадраса вазифасини ҳам ўтаган. Унга доир вақф ҳужжатида кўра, бу мадраса

¹ Бухарские лекаря (Из путешествия в Бухарию Д. Эверсмана). С. 182.

² Ҳофиз-и Танъиш Бухари. Шарафнама-йи шахи. Ч. II. С. 171.

³ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман наме-йи Бухара. С. 86.

⁴ Бухарские лекаря (Из путешествия в Бухарию Д. Эверсмана). С. 179-180.

⁵ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история. С. 184.

⁶ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 365.

ёшларни табобат ва илоҳиёт илмларини ўргатишга ихтисослашган эди. Бу ерда беморларга хизмат ҳам кўрсатилган. Шунингдек, Доруш-шифода тиббий адабиётларга бой кутубхона ва дорихона мавжуд эди¹.

Шаҳарларда аҳолининг соғлом ва озода ҳаёт кечиришлари учун керакли шарт-шароитларни яратишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, турли марказларда соғлом ҳаёт кечиришда ҳаммомларнинг ўрни бўлакча эди. Шунингдек, ҳаммомлар нафақат тозаланиш, балки турли кишилар ўзаро мулоқот қиладиган, маданий ҳордиқ чиқариладиган жой ҳам эди.

Жуда кўп ҳаммомларга эга шаҳар Бухоро эди. Шаҳар ҳаммоларига оид бирмунча аниқ маълумотлар XIX асрнинг биринчи ярмига оиддир. Бундай маълумотлардан бирига кўра, “шаҳарда (иссиқ) ҳаммомлар жуда кўп” эди². Шаҳарда бўлган А.Бёрнс шаҳар ҳаммоларининг сонини 18 та деб кўрсатади³. Н. Хаников эса Бухоро ҳаммоларининг сонини 16 та деб, уларнинг номларини қуйидаги тарзда келтиради: ҳаммоми бозори Хўжа, ҳаммоми Ноу, ҳаммоми Мис Гирак, ҳаммоми Абдуллахўжа, ҳаммоми Шиша хона, ҳаммоми Жўйбар, ҳаммоми Тўқумдузи, ҳаммоми Гаукушон, ҳаммоми Бозори Ноу, ҳаммоми Саррофон, ҳаммоми Чашма Аюб, ҳаммоми Оби Оташ, ҳаммоми Пойостона, ҳаммоми Заргар ва бошқалар⁴.

Ҳаммомлар бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд бўлиб, XVI-XIX асрнинг ўрталарида уларнинг сони кўпайиб борган. Хусусан, “Тарих-и Саид Рақим” асари муаллифининг кўрсатишича, шундай ҳаммомлардан бири 1574 йилда Самарқандда Жувонмард Алихон томонидан қурилган эди⁵. Ҳаммомлар Абдуллахон II томонидан Қаршида ҳам бунёд этилган бўлиб, бу ҳақида XVII аср муаллифи Малехо шундай ёзган эди: “Боқибий, Абдуллахоннинг бўйруғи билан бу ерда мадраса, карвонсарой, ҳаммомлар ва гиштдан усти ёпик бозорлар қурди”⁶. XIX асрда Қаршида бўлган илмий экспедиция аъзолари унинг ҳаммомлари ҳақида ёзиб, ҳаммомнинг тузилиши ва

¹ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. С. 84.

² Путешествие Мир Иззет Уллы. С. 201.

³ Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч.2. С. 412.

⁴ Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. С. 89-90.

⁵ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 133.

⁶ Ўша асар. 178-б.

ундаги жараёнлар ҳақида “Бир сўз билан айтганда ҳаммаси барча Осиё ҳаммомларидагидек”¹, – деб кўрсатган эдилар.

Қўҳна Урганч харобаларида археологик изланишлар олиб борган тадқиқотчилар ҳаммомлардан бирини очишга муяссар бўлганлар. Бу ерда, археологларнинг кўрсатишича, “иссиқ сув учун ўчоққа суваб қўйилган катта кўза”, “совуқ сув учун” кичикроқ хум қўйилган. Хонанинг жанубий қисмида суфа жойлашган эди². Шундай ҳаммомлардан бири 1981-82 йилларда Тошкентда археологлар томонидан топилган эди. Бу ҳаммом XV-XVI асрларга оид бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, Бухородаги Саррофлар ҳаммомига ўхшаш тарзда қурилган. У кийиниш, икки ювиниш хонаси – миёнсарой, иссиқхона – гармобхона, совуқхона ва олтита сув иситгич ҳовузчалар, шунингдек, “доривор ўсимликлар сувга ивителиб бод, офтоб уриши, иссиқлик тошмаси (аллергия) каби хасталикларга қарши даволанишда фойдаланилган” ҳовузчалар ҳам мавжуд бўлган³.

Шаҳарларда илм-фан, адабиёт ва тарих соҳаларида битилган турли китоблар мавжуд бўлиб, улар ҳукмдорлар, амалдорларнинг шахсий кутубхоналарида сақланар эди. Шунингдек, уларда турли қўлёзмалар бадий жихатдан юксак маҳорат билан кўчирилар, миниатюралар билан безатилар эди. Шундай кутубхоналардан бири ҳақида Ҳасанхожа Нисорий хабар беради. Унинг ёзишича, Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхоннинг “бир китобхонаси бор эдиким, ўша пайтда ер юзида унга ўхшаш китобхона бўлганми, йўқми билмадик. Бу кутубхона котибларининг подшоси Амир Али Ҳусайний эдиким, настаълик ёзувини битишда тенги йўқ эди ва унинг “райхон хати” кўрувчининг кўзидан гўборни кеткизарди... Музаҳҳиб ва мусаввирлари олтин суви югуртириш ва расм солиш санъатини етуклик даражасига чиқариб, қил учи билан юз-кўзга чунонам безаку пардоз берардиларким, уларнинг бу чехра очувчилик ишида қил учича нуқсон бўлмасди. Қачонки, депсиниб турган от расмин солсалар, ўйлангки, сураткашлик эмас сеҳргарлик ҳунарини ишга солганлар”⁴. Кутубхонада, шу муаллифнинг кўрсатишича, котиблар раҳбари билан биргаликда, китобдор

¹ Путешествия в Среднюю Азию и Францию. Отчет, представленный в физико-математический факультет Казанского университета проф. Н. Сорокиным, Казань, 1881. С. 92.

² Вактурская Н.Н. Раскопки городища Урганч. С. 479.

³ Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. 49-б.

⁴ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 46-47-б.

лавозими ҳам бўлган. "...китобдорлари фозил сифат мавлоно Султон Мирак Мунший эди. У ҳам хат ва наққошлик илми ва амали ҳадисини чунонам олган эдиким, васфи ёзувга сиғмайди"¹, - деб қайд этади Ҳасанхожа Нисорий. Шундай шахслардан бири – "Мулла Муҳаммад Мурод китобдор" номини Мир Муҳаммад Амин Бухорий ҳам эслатиб ўтади².

Кутубхоналар нафақат саройларда, балки хусусий шахслар – турли амалдорлар, олимлар, уламолар ва бошқаларнинг уйларида ҳам мавжуд бўлган. Бу кутубхоналар ҳам моҳир хаттотлар томонидан кўчирилган китоблар билан муттасил тўлдирилиб турилган. Жумладан, Жўйбор шайхларининг кутубхонасида, муаррихнинг кўрсатишича, "тафсирлар, ҳадислар,... қиссалар, тарихлар ва девонлардан иборат минг жилд китоб" бор эди. Уларнинг орасида "Мулло Амр Али котибнинг хати билан ишланган, жилди, муқовалари зардан тикилган ва бир қанча зийнатланган китоблари" ҳам бор эди³.

Кутубхоналар турли мадрасалар қошида ҳам мавжуд бўлар, илм-маърифатдан воқиф этувчи китобларни бозорлардаги китоб дўконларидан ҳам сотиб олиш мумкин эди. Бундай дўконларни Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкент, Урганч бозорларида кўплаб учратиш мумкин эди. Хусусан, Тошкентда, А.Хорошхиннинг маҳаллий муллалардан бирининг маълумотига асосланиб хабар беришича, XIX асрда 11 та китоб дўкони бўлган⁴.

Шаҳарларда кўплаб шоирлар, қиссанавислар, воқеанавислар, муаррихлар ижод қилганлар. Улар ўз асарларини турк ва форс тилларида ёзиб, тил тараққиёти ва адабий ҳаёт ривожига муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Жумладан, XVI асрда ижод этган – Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солих, Мажлисий, Мушфиқий кабиларнинг номларини бу ўринда эслаб ўтиш жоиздир. Адабий жараёнларнинг ўсиб бориши натижасида шоир ва ёзувчиларнинг сони кейинги даврларда ҳам кўпайиб борган. XVII аср муаллифи – "Тазкират аш-шуаро" асарининг ижодкори Мутрибийнинг ёзишича, Самарқанддан – Афзалий, Ошиқий, Одамий, Бедили, Дўсти, Викори, Фатхий, Ҳуррабий; Бухородан –

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 46-47-б.

² Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 165.

³ Абулаббос. Матлаб ат-толибин. № 61 қўлёзма // Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. 53-б.

⁴ Хорошхин А.И. Очерки Ташкента. С. 92.

Асвади, Амнини, Боқи, Байрави Жамоли, Табиб Чокари, Дўсти Хижди, Лутфий, Нисорий, Фатхий, Хуррами; Тошкентдан – Жалили, Дарди, Мирак, Мухлиси, Садри, Забти, Лодий; Шахрисабздан – Ҳасрати, Шухрати; Қоракўлдан – Аҳди; Ғиждувондан – Фоний; Карманадан – Низомий; Миёнқолдан – Қотилий, Собитий, Завқий каби шоирлар етишиб чиқиб, уларнинг шеърлари машҳур эди¹.

Кейинги юз йилликлар Бухоро хонлигида – Турди Фароғий, Обид Хўжа, Мужрим Обид, Шавқий Каттакўрғоний, Хива хонлигида – Нурмуҳаммад Ғариб Андалиб, Паҳлавон Равнак Нишотий, Муҳаммад Юсуф Рожий, Бобоҳон Санойи, Ёқуб Девон Хоразмий, Муҳаммад Ризо Охунд, Қўқон хонлигида эса Бобораҳим Машраб, Хўжа Назар ўғли Ҳувайдо, Мулла Шермуҳаммад Акмал, Султонхон Тўра Адо, Махмур, Гулханий, Ҳозиқ, Маъдан кабиларнинг номларини машҳур қилди.

Шаҳарларда ижод билан шуғулланган шоирларнинг ижтимоий таркиби ҳам турлича эди. XVI аср муаллифи Ҳасанхожа Нисорийнинг кўрсатишича, бу даврда Моварауннахрда яшаб ижод этган Мавлоно Шўхий – кафшдўз, Муҳаммад Мазид – табиб, Мавлоно мир Али – котиб, Дарвиш Мақсуд – тиргар, Ҳаким Шахрисабзий – табиб, Мавлоно Комий – тўқувчи, Мавлоно Рухий – табиб, Мавлоно Касирий – нажжор, Ҳусайн Аловуддин – савдогар, Мавлоно Моилий Сиррож – эгар-жабдуқ ясовчи уста, Мавлоно Ҳайдар кулuch – кулчапаз (қизиғи шундаки, унинг хат-саводи ҳам йўқ эди), Мавлоно Толеъий – ўкчи, Ҳофиз Камол Турбатий – табиб эди². Бунини XVII аср муаллифи Малехонинг қуйидаги маълумотлари ҳам тасдиқлайди. У шеър ёзиш билан машғул бўлган бир қатор амирлар ва эшонларнинг – Тойиб, Дастур Раҳмий, Зойиб, Қутли ва ҳунармандлар – Муҳаммад Амин Зарроби, Ниёз Боқий Сиррож ва бозорларда ўз шеърларини ўқиб кун кечирадиган Абдулла Ҳокий, Убайдуллоҳ Унвоний, Хўжа Фақирий Қаландар кабилар, шунингдек, 20 га яқин олим-шоирлар, хусусан, тарихчилардан Мир Саид Шариф Рақим, Хожа Самандар Термизий, қози Абдулло Афариқентий, Мирза Али Бухорий, Мулла Раҳмат Девон Самарқандий ва хаттотлар – Муҳаммад Ниёз, Хўжа Муҳаммад, Мир Қосим ва бошқаларнинг номларини келтиради³.

¹ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). С. 377-378.

² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. 81, 85-87, 111, 114, 119, 148, 150, 152, 167, 182, 193-6.

³ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература. С. 175-176.

Шоирлар, ёзувчилар ва маърифатли кишилар иштирокида шаҳарларда тез-тез нафис мажлислар ўтказилиб турилган. Бундай мажлислар кўп ҳолларда айрим маърифатпарвар кишиларнинг уйларида ташкил этилган. Зайниддин Восифий шундай кишилардан бири – Мирак Шоҳий ҳақида хабар бериб, унинг уйида “Самарқанднинг кўплаб маърифатли кишилари тўпланишган”¹, – деб ёзади.

Шаҳарлар санъат соҳалари кенг ривожланган марказлар ҳам эди. Уларда турли ижодкорлар яшаганлар ва шаҳарларнинг маданий ҳаётида фаол иштирок этганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврининг машҳур мусиқачилари – Қул Муҳаммад Удий, Шайхи Найи, Ҳусайн Удий, бастакор “қўшиқчи Шодийнинг ўғли Ғулом Шодий”ларнинг номини келтиради. Султон Ҳусайн Мирза саройида яшаб, ижод қилган бу мусиқачиларни тақдир Шайбоний-хон билан учраштирган эди. Бобурнинг ёзишича, Ғулом Шодийнинг кўплаб яхши савтлари ва гўзал нақшлари бор эди. “У пайтда шунча нақш ва савт ёзган бошқа одам йўқ эди. Оқибатда Шайбонийхон уни Қозон хони Муҳаммад Аминхон ҳузурига жўнатди”², – деб қайд этади у. Бундай мусиқачиларни бошқа шаҳарларда ҳам кўплаб топиш мумкин эди.

Мусиқачилар ҳукмдорлар саройидаги базмлар ва тантаналар, амалдорлар ва айрим шахсларнинг турли йиғинларида иштирок этиб, ўз санъатларини намойиш қилганлар. Жумладан, Абдуллахон II нинг ўғли Абдулмўминнинг хатна қилдирилиши муносабати билан ташкил этилган байрамда, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг кўрсатишича, “Турли санъат вакиллари”, ихтирочилар ва суҳандонлар қатнашганлар³.

Самарқанддаги машҳур танбур чалувчидан шоирлар мажлисига келиб ўз созида мусиқа чалиб беришини илтимос қилиб, унга мактуб ёзилгани ҳақида Зайниддин Восифий хабар беради⁴. Бундай ҳолни Е.К. Мейендорфнинг қуйидаги маълумотидан ҳам кузатиш мумкин. “Ўзига тўқ Бухоро оиласидан бўлган ёш йигит билан танишдим ва ундан хурсандчилиги нимадан иборат деб сўраганимда у зиёфатлар бериши ва уларда мусиқа чалувчи қуллар иштирок этишини” қайд

¹ Болдырев А.Н. Мемуары Зайи-ад-дина Васифи, как источник. С. 228.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 190-6.

³ Хафиз-и Таниш Бухари. Шарафнама-йи шаҳи. Ҷ. 2. С. 186.

⁴ Болдырев А.Н. Мемуары Зайи-ад-дина Васифи, как источник. С. 230.

этади¹. Шундай ҳоллардан яна бири ҳақида Қўқонда бўлган хорунжий Потанин хабар беради. Унга кўра, хонликнинг йирик амалдорларидан Хўжа додхоҳнинг ўғлини хатна қилдирилиши муносабати билан ташкил этилган тантаналарда “мусиқа янграган, ўйинга тушилган, кураш, чопиш ва қуролдан мўлжалга отиш” бўйича мусобақалар бўлиб ўтган².

Тошкентдаги мусиқий ҳаёт ҳақида хорунжий Потанин, бу ердаги мусиқий асбоблар “турли катталиқдаги трубалар, дуторлар, ноғоралар ва ... кларнет ва флейтага ўхшаш асбоблардан иборат. Уларда ўйинга тушиш кенг тарқалган”³, – деб кўрсатган эди. XIX асрда “Хивалик дутор ва қобуз ижрочилари бутун Туркистонда машҳур эдилар”⁴, – деб қайд этилган эди.

Шаҳарларда шоирларнинг шеърлари, халқ дostonларини мусиқа жўрлигида куйлаш санъати кенг ривожланган эди. Қўшиқчилар ўз қўшиқларини куйлаганда шоирларнинг энг яхши шеърларини тараннум этишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақида Хивага оид куйидаги маълумот хабар беради. Унда “Уларда ҳеч қачон икки овоз бирга куйланмайди ва улар кўпроқ ўзларининг яхши шоирларининг шеърларидан тузилган қўшиқнинг сўзларига эътибор берадилар”⁵, – деб хабар берилган эди.

Кенг тарқалган қўшиқчилик санъатининг асосий турларидан бири – халқ дostonларини мусиқа жўрлигида ижро этиш – бахшилиқ ҳам кенг тарқалган эди. Бахшилар халқни қаҳрамонона ўтмиши билан танитишда, уларда мусиқага бўлган муҳаббатни шакллантиришда муҳим роль ўйнаганлар. Шу билан бирга, бахшилар ҳукмрон доира вакилларига кўп ҳолларда қарам эдилар. XIX асрга оид маълумотда Хивада “бой кишилар, одатда, ўзларининг бахшиларига эгадирлар. Улар ўз хўжайинларига қадимги қаҳрамонлар ҳақида тўқилган қўшиқларини соз жўрлигида ижро этганлар”⁶, – деб қайд қилинади.

Маданият марказлари бўлган шаҳарларда маҳаллий театрнинг бир кўриниши – қўғирчоқ театри ҳам ривожланган эди. Шундай театр томошаларининг Шаҳрисабзда гувоҳи бўлган Н.А.Маев: “Кунлардан бир куни бизларга марионеткалар театрини кўрсатишди... Айвон

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 145.

² Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина. С. 282.

³ Ўша асар. С. 268.

⁴ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения. С. 108.

⁵ Хива, или географическое и статистическое описание. С. 69.

⁶ Ўша асар. 43-б.

бурчакларида, йўлбарслар ва ҳ.к. тасвири чизилган парда осиб қўйилган... Томошани амир хизматида турувчи 75 ёшли чол кўрсатди”¹, – деб ёзган эди.

Шаҳарларнинг маданий ҳаётида маддоҳларнинг ҳам ўзгача ўрни бор эди. А. Вамберининг кўрсатишича, Бухородаги Лабиҳовузнинг Девонбеги мадрасаси олдидаги дарахтлар тагида “дарвишлар ва маддоҳлар (ҳикоячилар)” бу ерда тўпланганларга “шеър ва насрда машҳур жангчилар ва пайғамбарларнинг қаҳрамонона ғалабалари ҳақида” сўзлаб берганлар². Шундай шахслардан бири ҳақида Е.К. Мейендорф ҳам хабар беради. Унинг ёзишича, халқ севиб эшитадиган тарихлардан бири Искандар Зулқарнайн йилномаси бўлиб, уни “хоннинг буйруғи билан бир мулла кўплаб одамлар тўпланган майдонда ҳаммага эшиттириб, ўқимокда... Ўқиш тугаганидан сўнг улар муллага пул бердилар”³, – деб қайд этади.

Турли марказлар қурилиши ва маданий ҳаётида уларда ўтказилган ариқлар ва ҳовузлар катта роль ўйнаган. Улар шаҳарлар аҳолисини сув билан таъминлабгина қолмай, маданий хордиқ чиқариш жойлари вазифасини ҳам ўтаган. Бундай жойлардан бири Бухородаги Лабиҳовуз эди. А. Вамберининг кўрсатишича, у “анча тўғри квадрат шаклига эга бўлиб, унинг ўртасида чуқурлиги 100 фут ва 80 фут кенгликка эга, атрофларига тўртбурчак ғиштлар ётқизилган ҳовуз бор эди”. Ҳовуз атрофи “гўзал дарахтлар” билан бурканган бўлиб, бу ерда чойхоналар жойлашганди. Лабиҳовузнинг уч томонида “қалин соябонлар остида ширинликлар, сабзавотлар, иссик ва совуқ овқатлар сотилган”⁴.

Шаҳарликлар бўш вақтини турли спорт ўйинларида иштирок этиш билан ҳам ўтказганлар ва маданий хордиқ чиқарганлар. Шаҳарларда турли спорт ўйинлари кенг ривожланган эди. Улардан бири ҳақида XVI аср муаррихи қуйидаги маълумотни келтиради. Унинг ёзишича, рўзадан сўнг байрамни Бухородаги Чаҳорбоғда нишонлаган Шайбонийхон қўшинларининг “ҳамма улугвор султонлари” қовоққа найза отиш мусобақасини “хон” ҳузурида ўтказган эдилар⁵. Мир Муҳаммад Амин Бухорий ҳам спорт ўйинлари элементлари мавжуд бўлган томошалар ҳақида хабар беради.

¹ Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. С. 37.

² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 145.

³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. С. 151.

⁴ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 145.

⁵ Фазлаллах ибн Рузбехан. Михман-наме-йи Бухара. С. 114.

Убайдуллахон Самарқандда бўлганида “турли довюррак одамлар ва мушт билан беллашувчи курашчилар иккита эгри-бугри ханжар билан ҳукмдор олдида ўзаро курашдилар”¹, – деб қайд этади у. Спорт ўйинлари ўша давр мусаввирларининг ҳам назаридан четда қолмаган. Бу ўринда “Бобурнома”га ишланган миниатюраларнинг бирида чавгон ўйнаётган султонлар акс эттирилганлиги характерлидир.

Юқори табақа вакиллари турли қушлар билан овда қатнашишни хуш кўрганлар. 1840 йилги маълумотларига кўра, хиваликлар “бургут, жайрон ва турли қушларни тутиш” билан ҳам бўш вақтларини мароқли ўтказишга ҳаракат қилганлар².

Шаҳарликларнинг маданий ҳаётида шахмат ўйини ҳам катта ўрин тутган. XIX асрга оид рус муаллифларининг қуйидаги маълумоти бу ўринда диққатга сазовордир. Улар, хиваликларнинг шахмат ўйинида моҳир эканликлари ҳақида ёзар эканлар, ушбу ўйин бу ерда “деярли биздагидек ўйналади”³, – деб қайд этган эдилар.

Маданий хордиқ чиқариш мумкин бўлган жамоат жойлари хонликларнинг турли шаҳарларида мавжуд эди. Уларнинг бири ҳақида А. Вамбери хабар беради. Бу ўзига хос дам олиш жойи Қаршида жойлашган бўлиб, бу ҳақида XIX аср муаллифи: “Мен Қаршида омма учун очик дам олиш жойини кўриб ҳайратга тушдим. Бундай жойни Бухоро ва Самарқанддагина эмас, ҳатто Эронда ҳам учратмайсиз. Бу дарё соҳилидаги катта боғ бўлиб, у қаландархона деб аталади. Унда халқ тушдаги соат иккидан ярим кечадаги соат биргача юради. Бу ернинг турли жойларида самоварлар қайнайди, унинг атрофида айрим гуруҳлар тўпланади”⁴, – деб таъкидлаган эди. Европа ва Осиёнинг кўпгина шаҳарларини кўрган муаллифнинг бу баҳоси хонликлар шаҳарларидаги маданий ҳаётни тўғри англашга ёрдам беради. Шундай жамоат жойи вазифасини Тошкентда бир тепалик бажарган. 1830 йилда Хорунжий Потанин “Тошкент шаҳрининг ўртасида анча баланд бўлган тепалик бўлиб, аҳоли унда тез-тез хурсандчилик қилиш учун тўпланади. Мен ҳам унга шаҳарни яхшироқ кузатиш учун чиқдим. Шаҳар кўплаб мевали дарахтларга эга бўлиб, худди ўрмон ичида турганга ўхшайди”⁵, – деб қайд этган эди.

¹ Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулланаме. С. 56.

² Хива, или географическое и статистическое описание. С. 69.

³ Ўша ерда.

⁴ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. С. 190.

⁵ Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина. С. 285.

Йирик маданият марказлари бўлган шаҳарлар аҳолисининг ҳаётида турли байрамлар муҳим ўрин тутган. Уларнинг мавжудлиги ва нишонланиш тантаналарини кузатиш бу байрамларнинг шаҳарлар маданий ҳаётида тутган ўрнини тўғри англашга ёрдам беради. Бундай байрамлар жумласига ҳайитларни киритиш мумкин. Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг кўрсатишича, Балхга юриш билан кетаётган Бухоро кўшинлари “Қаршида қурбон ҳайитини нишонлаш учун тўхтаганлар”¹.

Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайитига аҳоли ҳам катта тайёргарлик кўрган. Мадрасаларда Рамазон ойида ва уч ёз ойида талабаларга таътил берилган. Шаҳарларда, А.Хорошхиннинг кўрсатишича, йилда учта байрам – “янги йил (серсол)”, “Рўза ҳайити ва Қурбон ҳайити” кенг ўтказилар эди. Шу муаллифнинг ёзишича, Янги йил ва Рўза ҳайити Тошкентда “Шайхонтохур боғида ва бошқа жамоат жойларида нишонланган. Қурбон-ҳайитни нишонлаш учун эса тошкентликлар Тошкентдан 12 чақирим нарида ... жойлашган Зангиота боғига борганлар”. Бундай байрамлар маҳаллий аҳоли томонидан “сайил” деб аталган².

Тошкентда ҳайит байрамларидан бирини кузатган хорунжий Потаниннинг кўрсатишича, шаҳар атрофларидаги тепаликларда “чодирлар ўрнатилган бўлиб, у ерда кўплаб томошабинлар бутун ҳафта давомида мусиқа, ўйин, кураш, чопиш ва туялар, эчкилар, қўйлар ва какликлар олишувини томоша этиб, хурсандчилик қилишган. Бу ҳайвонларнинг эгалари ғалаба учун совғалар, баъзан жуда катта совғалар олишган”³. Тошкент мисолида кузатилган бу ҳолат бошқа шаҳарларга оид маълумотлар билан ҳам тасдиқланади.

Шаҳарларда тозаликка алоҳида эътибор берилган. Шаҳар кўчаларини озода сақлашга ҳаракат қилганлар. Кўчалар супурилиб, сув сепилган. Шаҳар кўчаларидан ўтган ариқлар улардаги иқлимни яхшилаш, шаҳар озодагарчилигига хизмат қилган. Шаҳарларда озодагарчиликка эътибор берилганлигини айрим ишлаб чиқариш соҳаларининг шаҳар четларида жойлаштирилиши маданиятида ҳам кузатиш мумкин. Ишлаб чиқариш жараёни мобайнида турли ҳидлар билан шаҳар ҳавосини, шовқини билан аҳолининг тинчини бузувчи ва ишлаб чиқариш жараёни учун сув бўлиши талаб этилган

¹ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме. С. 49.

² Хорошхин А.И. Увеселения сартов // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А.И. Хорошхина. Спб., 1876. С. 127.

³ Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина. С. 287.

хунармандчилик соҳаларини шаҳарлар атрофида жойлаштиришга ҳаракат қилганлар. Бундай хунармандчилик соҳалари жумласига терини ошлаш, коғоз ишлаб чиқариш, буғдой ва бошқа донли ўсимликларни янчадиган тегирмонлар, қушхоналар ва бошқаларни киритиш мумкин. Шоҳидлардан бири келтирган ушбу маълумот бу ўринда характерлидир: “бутун Каттакўрғонга ҳаёт берувчи “Нурипой” дарёсидан ўтишимизга тўғри келди. Биздан чап томонда қушхона вазифасини ўтаган қон тўкилган ерни кўрдик¹.

Шундай қилиб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари турли маданият соҳалари, маданий турмуш тарзи ва шаҳар ички маданияти мавжуд бўлган йирик марказлар бўлиб, уларнинг тараққиётига шаҳар жамиятининг турли ижтимоий қатламлари вакиллари баҳоли қудрат ҳисса қўшиб келганлар. Шаҳарларнинг маданий ривожланишига хос бир қатор умумий хислатлар ва қонуниятлар ҳам бор бўлиб, улар тарихий воқеликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ эдилар. Хонликлар шаҳарлари маданияти улар билан узвий ва бевосита алоқадорликда экстенсив тараққиёт босқичини ўз бошидан кечирди. Шаҳарлар аҳолиси маданий ҳаётнинг турли соҳалари бўйича, илгариги даврларда бўлгани каби, Шарқнинг йирик маданият маркази сифатидаги шухратини сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар ва уни ҳар томонлама мустаҳкамладилар.

¹ Каразин Н. Рахмед-иник, бек заадинский. С. 208.

ХОТИМА

Ўзбекистон тарихининг муҳим босқичларидан бири – ўз ичига XVI-XIX асрнинг биринчи ярмини қамраб олган бўлиб, у Ватан тарихининг мураккаб ва силсилали даврларидан ҳисобланади. Бу даврнинг таҳликали йилларида жуда кўп воқеа ва ҳодисалар содир бўлди. Амир Темур томонидан асос солинган ва мустаҳкамланган давлат, давлатчилик анъаналари юксак даражада намоён бўлган, марказлашган бошқарув тизими XV аср охирларига келиб темурийзодалар орасида аҳилликнинг йўқлиги, сиёсий парокандаликнинг авж олиши натижасида инқирозга юз тутди. Юзага келган сиёсий вазиятдан ташқи кучлар фойдаланиб қолишга ҳаракат қилдилар ва бундай куч сифатида майдонга даштиқипчоқлик ҳукмдор Муҳаммад Шайбонийхон чиқди. Хон ва унинг сафдошлари Моварауннаҳрдаги Темурийлар ерларини босиб олиш билан бирга бу ерда муқим яшаб қолдилар ҳамда янги сулола – Шайбонийлар ҳукмронлигига асос солдилар. Қарийб юз йил мобайнида ҳукмронлик қилган бу сулола вакиллари ҳам ўрта аср жамиятининг моҳиятидан келиб чиқадиган воқелик – сиёсий ҳокимият учун ўзаро курашларнинг авж олиши оқибатида йўқлик томон юз тутдилар. Тарих сахнасига келган янги сулола – Аштархонийлар ҳам тарихий борлиқнинг барча қарама-қаршиликлари, тараққиётнинг доимо алмашилиб турувчи юксалиш ва инқирозли даврларини бошидан кечириб, қарийб юз эллик йиллик ҳукмронликдан сўнг ўз ўрнини янги ҳукмдорлар – Манғитларга бўшатиб бердилар.

XVIII аср бошларида Бухоро хонлигида юзага келган сиёсий вазият, турли уруғ вакиллари фаоллигининг ўсиши, маълум табиий, тарихий ва демографик сабабларнинг мавжудлиги боис Минг уруғи вакиллари бошчилигида Фарғона водийсининг Бухоро хонлигидан сиёсий жиҳатдан ажралиб чиқиш жараёни юз берди ва оқибатда янги давлат уюшмаси – Қўқон хонлигига асос солинди.

Алоҳида давлат уюшмаси тузиш жараёнидан Хоразм ҳам четда қолмади. Бу ерда ҳам ҳокимият тепасига XVI асрнинг биринчи ўн йиллигида Чингизийлардан бўлган Шайбонийларнинг бошқа уруғи вакиллари келдилар ва мустақил сиёсат юргиза бошладилар. Шу тариқа илмий адабиётларда Хива хонлиги деб аталган ва Марказий Осиё сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган давлатга асос солинди.

Шундай қилиб, марказлашган бошқарув тизими ва анъаналарига эга Темурийлар салтанати ҳудудий чегараланган, турли сулолалар

бошқарувига асосланган бир неча давлатларга бўлиниб кетди. Бу бўлиниш янги ташкил топган хонликларнинг ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан алоҳида тараққиёт йўлларида борганлигини кўрсатмайди. Аксинча, ягона ўтмиш ва тарихий тажриба ҳамда анъаналарга эга халқ тарихи бу даврда ҳам ягона ҳудуд учун мансуб бўлган умумий қонуниятлар ва айрим ҳолларда юзага келган баъзи хусусий қонунлар асосида шаклланди ва ривожланди.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон ҳудудида нотекис кечган барча сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларни ўзида акс эттирган марказлар шаҳарлар эди. Бу даврда катта-кичиклиги, сони ва географик жойлашуви, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ривожланиш даражаси турлича бўлган, маданий тараққиётнинг айрим жиҳатлари билан ҳам бир-биридан фарқланувчи кўплаб шаҳарлар мавжуд эди. Уларнинг ичида пойтахт шаҳарлар муҳим ўрин тутганлар. Давлатни маъмурий бошқариш марказлашган тарзда амалга ошириладиган, ҳукмрон сулоланинг бутун ички ва ташқи сиёсати фаол олиб бориладиган, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тартибга солинадиган марказлар сифатида машҳур пойтахт шаҳарлар Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари воқелигида муҳим роль ўйнадилар. Турли ҳукмдорлар томонидан уларнинг пойтахт сифатида асос қилиб олинishi бежиз эмас эди. Улар бунга қадар ҳам Ўзбекистон заминида кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий жараёнларда муҳим ўрин тутиб келган эдилар. Пойтахт шаҳарлар бошқа марказларга қараганда жадал суръатлар билан ривожланиб борди. Бу ўринда ушбу марказларнинг пойтахт шаҳарлар сифатида танланиши ва ривожланишида давлатнинг ролини алоҳида кўрсатиб ўтмоқ лозим. Турли ҳукмдорлар томонидан фаол олиб борилган ички ва ташқи сиёсат оқибатида бу шаҳарларнинг нуфузи ортиб борди. Уларда, жамиятнинг турли табақалари вакиллариининг саясий-ҳаракатлари натижасида, айниқса сиёсий барқарорлик йилларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт муайян даражада ривож топиб борди, турли жамоат иншоотлари – масжид, мадраса, хонақоҳлар, савдо иншоотлари – бозорлар, расталар, карвонсаройлар ва бошқалар бунёд этилди. Марказий ҳокимиятнинг салоҳияти сусайган ва жамиятдаги тартибсизликлар авж олган йилларда эса пойтахт шаҳарларнинг, бошқа марказлар сингари таназзулга юз тутиш жараёни ҳам юз берди.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида мавжуд қадимий шаҳарларнинг ривожланиши билан биргаликда янги шаҳарларнинг вужудга келиш ва тараққий этиш жараёни ҳам юз берди. Қайд этиб ўтиш лозимки, нафақат пойтахт, балки бошқа катта-кичик шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишида давлатнинг роли катта бўлди. Ҳокимият тепасида турган олий ҳукмдорлар Ўзбекистонда қадим даврлардан бери шаклланган давлатчилик анъаналарини давом эттириб, янги шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши учун керакли моддий асосларни яратиш ишига бошқош бўлдилар. Янги марказлар давлатнинг раҳнамолиги ва унда яшаган аҳоли ижтимоий-иқтисодий фаолияти ривожининг самараси сифатида тараққий этиб бордилар.

Турли хонликлар ҳудудидан ўрин олганлигига қарамай, ягона макон – Ўзбекистон заминида жойлашган шаҳарларни умумлаштириб турувчи бир қатор жихатлар мавжуд бўлиб, улар тақдирининг туташ ва муштарак эканлигидан далолат беради. Бу ҳолатни сўнгги ўрта аср шаҳарларининг ташқи кўриниши, ички тузилиши ва у билан боғлиқ айрим масалаларда кузатиш мумкин. Одатда, Ўзбекистон шаҳарлари ташқи хавф – кўчманчилар ва душман кайфиятидаги кўшнларининг тажовузкорона юришларидан ҳимояланиш, шунингдек, шаҳарлаги ички тартиб-интизомни сақлаш мақсадида уларни мудофаа деворлари билан ўраб олиш анъанасига эга бўлганлар. Буни Ўзбекистон ҳудудида қадимдан тараққий этган шаҳарсозлик маданиятининг бир аломати сифатида қабул қилса бўлади. Хонликлар шаҳарлари турли узунлик, баландлик, шаклга эга деворлар билан ўраб олинган эди. Деворларга ўрнатилган дарвозалардан бошланган йўллар эса шаҳарларни узоқ ва яқин ерлар билан боғлар эди. Шаҳарлар ички тузилиш бобида ҳам бир қатор умумий ҳолатларга эга эди. Жумладан, шаҳарларнинг турли қисмларга бўлиниши, шаҳар кварталларининг жойлашуви ҳамда шаҳар кўчалари ва уларнинг бу марказлар ҳаётида тутган ўрнига оид бир қатор умумий ҳолатлар хонликлар шаҳарлари учун хос эди.

Шаҳарлар йирик иқтисодиёт марказлари эдилар. Уларда нафақат шаҳар, балки қишлоқлар, ўзга шаҳар ва вилоятлар, кўшни дашт аҳлининг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган турли-туман маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунармандчилик соҳалари кенг ривожланган эди. Бу маҳсулотларнинг довруғи ўзга юртларда ҳам кенг тарқалган эди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида ривожланган ҳунармандчилик соҳаларини характерлайдиган бир қатор умумий ва хусусий ҳолатлар мавжуд эди. Етакчи ҳунар турлари – тўқимачилик, кийим-бош ва уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқариш, озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш қабиларнинг мавжудлиги ва муайян даражада ривож топганлиги барча шаҳарлар учун умумий ҳолат эди. Шу билан бирга айрим хонлик ва унинг шаҳарларида тарихий, табиий шарт-шароитларга мос равишда ривожланган ҳунар турлари мавжуд бўлиб, улар бу соҳадаги хусусий ҳолатларни белгилар эди.

XVI-XIX аср ўрталарида тарихий воқеликка ҳамоҳанг тарзда барқарор сиёсий вазият ва зарур шарт-шароитлар мавжуд бўлган даврларда шаҳар ҳунармандчилиги ривожланиб борди. Тарихнинг ўзаро низолар ва урушлар авж олган, иқтисодиёт таназзулга юз тутган босқичларида эса ҳунармандчилик соҳаларида турғунлик, айрим ҳолларда, ишлаб чиқариш суръатларининг сусайиб кетиши кузатилади.

Шу билан бирга қарийб уч юз эллик йил мобайнидаги тарихий тараққиёт давомида айрим ҳунармандчилик соҳалари турлари маҳсулотларига эҳтиёж сезиларли даражада пасайиб кетганлиги оқибатида, бу ҳунар турлари деярли йўқолиб кетди, баъзилари эса ривожланиб борди. Бунда жаҳон тараққиётининг айрим ютуқларидан четда қолган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида XVIII аср охирилари – XIX аср бошларида Россия ва бошқа давлатлардан тайёр фабрика маҳсулотлари - газламалар, темир буюмлар ва бошқаларнинг олиб келиниши маҳаллий ҳунармандчиликнинг айрим соҳалари тараққиётига тўсиқ бўлиб хизмат қилди. Бу даврда хонликлар шаҳарларидан Россия фабрикалари учун хомашё – пахта олиб кетиш фаоллашди. Бу эса, ўз навбатида ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг умумий ҳолатига таъсир қилди. Оқибатда, тўқимачилик соҳасининг шаҳарлар иқтисодидаги муҳим роли сақланиб қолсада, газмол ишлаб чиқаришнинг суръатлари пасайди ва кўплаб майда тўқувчи-ҳунармандлар хонавайрон бўлдилар.

Шаҳарларда иқтисодий ҳаёт асосларидан бири бўлган савдонинг турли шакллари тараққий топган эди. Уларда ички савдо кенг ривожланган бўлиб, унда шаҳарлар аҳолиси ва теваарак атрофлардаги қишлоқлар аҳли кундалик турмуш учун зарур моллар, хомашё турлари билан савдо-сотик қилганлар. Шу билан бирга йирик савдо марказлари бўлмиш айрим шаҳарларда ички савдо билан бир қаторда транзит ва ташқи савдо ҳам кенг тараққий этган эди. Уларнинг

ривожланиши оқибатида айрим шаҳарлар Шарқ тижорат дунёсининг йирик марказларига айландилар. Уларнинг иқтисодий имкониятлари кенгайиб бориб, бошқа марказларнинг тараққиётига самарали таъсир кўрсатди.

Савдонинг ривожланиши айрим хунармандчилик турларининг раванкига самарали таъсир кўрсатди. Оқибатида, айрим шаҳарларнинг маълум бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишга ихтисослашув жараёни тезлашди. Бу эса Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари иқтисодий алоқаларининг ривожланиб, мавжуд ягона иқтисодий макон доирасида шаҳарлараро ўзаро меҳнат тақсимоти раванқ топиб борганлигидан далолат беради.

Савдо билан боғлиқ муайян инфратузилма – бозорлар, карвонсаройлар ва бошқалар борасида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарларида бир қатор умумий ва хусусий ҳолатлар шаклланган эди. Уларнинг мавжудлиги бу шаҳарларнинг нафақат сиёсий, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам ягона қонуниятлар ва асрлар давомида таркиб топган анъаналар асосида ривожланганлиги, шу билан бирга ҳар бир шаҳарнинг тарихий ўрни, топографик ва табиий жойлашувига мос равишда, улар аҳолиси турмуш тарзининг ўзига хос томонларидан келиб чиққан ҳолда бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини кўрсатади.

Хунармандчилик ва савдо ўртасидаги ўзаро алоқадорлик савдо аҳли фаолиятининг янада ривожланишига, хунармандлар ва савдогарлар орасида ички ижтимоий табақаланишнинг кучайишига, савдо-сотик жараёнларига аҳолининг бошқа қатламлари вакиллариининг фаол тортилишига олиб келди. Бу ҳолат кўрилаётган давр мобайнида шаҳар жамиятининг мулкӣй табақаланишида ҳам маълум натижаларга олиб келиб, иқтисодий ривожланишнинг асосий омилларидан бирига айланди.

Шаҳарлар улар атрофлари ва қишлоқлардаги иқтисодий ҳаётнинг ривожланишига ижобий туртки берувчи марказлар ҳам эдилар. Савдо-иқтисодиёт марказлари атрофлари ва қишлоқларда етиштирилган турли-туман қишлоқ хўжалик маҳсулотлари шаҳар хунармандлари учун асосий хомашё ҳисобланар эди. Қишлоқ аҳли эса ўз навбатида шаҳарликлар етиштирган маҳсулотларнинг асосий истеъмолчилари эдилар. Бу ўзаро боғлиқлик бир томондан қишлоқ хўжалигининг самарадорлиги ошишига хизмат қилса, иккинчи томондан, кўплаб хунармандчилик турларининг, хусусан, қишлоқ

аҳли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган соҳаларнинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ривожланиши натижасида айрим шаҳарларнинг ҳудуд иқтисодий ҳаётини тартибга солувчи марказлар сифатидаги аҳамияти янада ортиб борди. XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг биринчи ярмида бундай шаҳарлар жумласига Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкент, Янги Урганч, Қарши каби шаҳарларни киритиш мумкин. Улар иқтисодий салоҳиятининг янада ошишига самарали таъсир кўрсатган асосий омиллардан бири уларнинг турли карвон йўллари устида жойлашганлиги эди.

Шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида улар аҳлининг асосий машғулотлар – ҳунармандчилик ва савдодан ташқари, айрим ҳолларда деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланиши ҳам муҳим роль ўйнади. Бу борада ҳам хонликлар шаҳарларида умумийлик ва хусусийлик ҳолатларининг кенг ривожланганлигини кузатиш мумкин. Айрим шаҳарларда савдо ва ҳунармандчиликнинг жуда юқори даражада тараққий этганлиги натижасида аҳолининг деҳқончилик ва боғдорчилик билан қисман шуғулланганлиги кўзга ташланса, бошқаларида бунинг аксини кузатиш мумкин эди. Тошкент мисолида кузатилганидек, айрим марказлар аҳолиси деҳқончилик ва боғдорчилик билан нафақат шаҳарлар, балки унинг атрофларидаги дала ҳовлиларида шуғулланганлар.

XVI-XIX асрнинг ўрталарида шаҳарлар ўзига хос бошқарув тизими шаклланган маъмурий марказлар бўлиб, улар олий ҳукмдор – хон томонидан тайин этилган турли мансабдор шахслар – ҳокимлар, беклар, XVI асрнинг айрим таҳликали йилларида эса доруғалар томонидан идора этилган. Уларга шаҳар маъмуриятининг турли мансабдор шахслари – қозилар, муфтийлар, шайхулисломлар, раислар ва бошқалар бўйсунганлар. Ўз фаолиятлари билан улар бу марказлар ҳаётини, ундаги тартиб-интизомни, шаҳарликларнинг туриш-турмушини бир маромда ушлаб туришга ҳаракат қилганлар.

Хонликлардаги шаҳарлар ҳаётининг ушбу соҳаси ҳам бир қатор умумийлик ва хусусийлик ҳолатларини келтириб чиқарган бўлиб, улар бунга қадар шаклланган давлатчилик анъаналарининг бу давлатлар томонидан давом эттирилганлиги ва ижодий ривожлантирилганлигидан далолат беради.

Шаҳарлар сўнгги ўрта асрлар жамиятининг турли ижтимоий қатламлари истиқомат қиладиган ва фаолият кўрсатадиган марказлар сифатида ҳам ривожланиб бордилар. Уларда ҳукмдорлар, хилма-хил мансаб эгалари, уламолар, ҳарбийлар, ҳунармандлар, савдо аҳли, олиму фозиллар, турли ижод кишилари, қуллар ва бошқалар яшар эдилар. Улар ўз фаолиятлари билан бу марказларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан раванқ топишига самарали таъсир кўрсатганлар. Шаҳарларда катта ер эгалари ҳам истиқомат қилганлар. Катта ер участкаларига эга бўлган ва улардан беҳисоб даромадлар олган бу шахслар кўпинча ўз маблағларини шаҳарлардаги кўплаб кўчмас мулк турларини сотиб олишга сарфлаганлар. Уларнинг айримлари бозорлар, карвонсаройлар, дўконлар ва бошқаларни сотиб олиб эгалик қилганлар, келадиган даромад ҳисобига ўз бойликларини кўпайтира борганлар ва шаҳар иқтисодининг ривожига ҳисса қўшганлар.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари турли халқлар вакиллари яшайдиган марказлар ҳам эдилар. Улар аҳли бу марказларга турли ерлардан савдо ва бошқа ишлар билан келиб ўрнашиб қолган кимсалар, айрим ҳукмдорлар иродаси билан қўшни хонликлардан кўчириб келтирилган аҳоли ҳисобига ҳам тўлиб турган. Улар маҳаллий аҳоли билан биргаликда фаолият юритиб, бу марказларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий раванқига баҳоли қудрат ҳисса қўшганлар.

Шаҳарлар ва улардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт бу марказларда яшовчи аёлларнинг фаолиятига самарали таъсир кўрсатган. Турли ижтимоий қатламлар вакиллари сифатида аёллар жамият ва даврнинг имкон доирасида шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида иштирок этганлар. Манбаларда оз бўлсада учрайдиган баъзи тарихий маълумотлардан аён бўлишича айрим аёллар шаҳарларда катта кўчмас мулк турлари – ҳовлилар, дўконлар ва ҳ.к.га эгалик қилганлар, аёл меҳнати талаб этиладиган ҳунармандчилик соҳалари билан, баъзан савдо билан шуғулланганлар, маданий ҳаёт ривожига самарали ҳисса қўшганлар. Бу ҳолат шаҳар ҳаёти аёлларнинг имконияти, қобилияти ва иқтидорининг очилиши ҳамда раванқ топишига олиб келганлигини кўрсатади. Аёллар ўзларининг камтарона меҳнатлари билан шаҳарларнинг тараққий этишига ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Хонликлар шаҳарлари маърифат ва илм марказлари ҳам эдилар. Улар томон бошқа шаҳарлар, қишлоқлар, қўшни давлатлар, дашт ва

хорижий мамлакатлар аҳлининг олимлари, қонуншунослари, турли ижтимоий қатламларга мансуб маърифат ва илм излаган вакиллари доимо интиланганлар. Шаҳарлар аҳолисининг фарзандлари турли мактаблар ва мадрасаларда ўз билимларини оширганлар. XVI-XIX асрнинг ўрталарида Ўзбекистоннинг йирик савдо-иқтисодий ва маданий марказларида мадрасаларнинг сони ўсиб борган.

Маданий ҳаётнинг турли соҳалари тадқиқ этилаётган давр мобайнида ривожланиб борди. Шу билан бирга бу ривожланишга ҳам умумийлик ва хусусийлик жиҳатлари мансуб бўлиб, турли хонликлар аҳолиси бу маданиятни ижодий ривожлантирганликлари ва бу жараёнга бир қатор ўзига хос хусусиятларни олиб кирганликлари, уларнинг бу ҳаракати анъанавий маданият соҳаларининг янада тараққий эттирилишига олиб келганлигини намоён этади.

Шундай қилиб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари сўнгги ўрта асрлар давомида бир қатор умумий ва хусусий ҳолатларни ўзида мужассамлаштирган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказлар сифатида тарихий воқеликнинг турли босқичларида, қарама-қарши ва зиддиятли сиёсий шарт-шароитларга ҳамоҳанг тарзда юксалиш ва инқирозли даврларни ўз бошидан кечирди.

Ўзбек халқи ва давлатчилиги тараққиётининг бир кўрсаткичи бўлган шаҳарлар, хусусан, XVI-XIX асрнинг ўрталаридаги Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шаҳарлари ва уларда ривож топган ҳаёт тарихи ўзининг барча ютуқ ва камчиликлари, тажриба ва сабоқлари билан Ўзбекистон тарихи фанидаги муайян бўшлиқни тўлдиради, деб ният қилиб қоламиз.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
I БОБ. XVI-XIX АСР ЎРТАЛАРИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ҚИЁФАСИ	6
Бухоро, Хива ва Қўқоннинг хонликлар пойтахтларига айланиши.....	6
Янги шаҳарларнинг вужудга келиши ва уларнинг таракқий этиши.....	22
Шаҳарлар структураси: умумийлик ва хусусийлик ҳолатлари.....	30
Шаҳарлар бошқарувининг муҳим жиҳатлари.....	53
II БОБ. ШАҲАРЛАР – ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ МАРКАЗЛАРИ	74
Ҳунармандчилик – иқтисодий ҳаётнинг асоси.....	74
Ички ва ташқи савдонинг шаҳарлар таракқиётидаги роли	115
Бозорлар ва уларнинг шаҳар ҳаётидаги ўрни.....	143
Ҳунармандчилик ва савдонинг қишлоқ хўжалиги билан қўшиб олиб борилиши.....	161
III БОБ. АҲОЛИНИНГ ИЖТИМОИЙ ТАРКИБИ ВА ШАҲАР МАДАНИЯТИ	169
Шаҳарликлар ижтимоий таркибининг асосий хусусиятлари.....	169
Шаҳар маданий ҳаёти ва унда аҳолининг иштироки.....	195
ХОТИМА	217
Мундарижа	225

ГУЛЧЕҲРА АГЗАМОВА

ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИ

XVI – XIX АСРНИНГ ЎРТАЛАРИДА

Муҳаррир: Шухрат Ғуломов

Тех.муҳаррир: Алишер Султонов

Нашриёт лицензияси 41 № 236, 2013, 4.07.

Босишга рухсат этилди 22.02.2017 коғоз ўлчами 84х60
1/16. Times New Roman гарнитурасида терилди. Офсет
босма. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 2,5. Буюртма № 69.

Адади 50.

“ADAD PLYUS” масъулияти чекланган жамияти
босмахонасида чоп этилди. Манзил, 100097, Тошкент,
Бунёдкор кўчаси, 28.

**АГЗАМОВА ГУЛЧЕХРА
АЗИЗОВНА**

Тарих фанлари доктори,
профессор. 2012 йилда “Шухрат”
медали билан тақдирланган.

Ўзбекистоннинг ўрта асрлар
тарихи бўйича тадқиқотлар олиб
боради.

XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи, уларни хориж билан боғлаган карвон йўллари, шаҳарлар тарихи ва уларда ривожланган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт каби масалалар билан шуғулланади. Ушбу масалаларнинг турли жihatларига ойдинлик киритишга хизмат қилувчи монография, рисола ва 150 дан ортиқ илмий мақолалари чоп этилган. У “Темур ва Улуғбек даври тарихи”, “История Узбекистана (XVI - первая половина XIX в.)”, “Ўзбекистонда тадбиркорликнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи (энг қадимдан ҳозиргача)”, “Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихи (энг қадимдан ҳозиргача)” каби монографияларнинг муаллифларидан бири.

ISBN 978-9943-4661-0-4

9 789943 466104